

2

КИЇВ-1977

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність КПРС по залученню робітників до управління виробництвом
- Боротьба більшовиків України за середні верстви міського населення як резерв соціалістичної революції
- Лютнева революція 1917 року на Україні
- Ідеологічна робота партійних організацій на селі у восьмій п'ятирічці

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

Рукописи приймаються редакцією в двох примірниках обсягом не більше 25 сторінок машинопису, надрукованих через два інтервали (1-ий примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (191)

ЛЮТИЙ

1977

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Басенко В. П. (Москва). Діяльність КПРС по залученню робітників до управління виробництвом 5

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. Боротьба більшовиків України за середні верстви міського населення як резерв соціалістичної революції . . 17
Харитонов В. Л. (Харків). Жовтнева революція 1917 року на Україні . . 29

* * *

- Шевельов В. М. (Миколаїв). Ідеологічна робота партійних організацій на селі у восьмій п'ятирічці 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Молодцова А. О. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ефективності ідейно-виховної роботи 51
Стадник В. Ф. Зростання добробуту трудящих у 1971—1976 рр. 59
Поліщук З. В. (Херсон). Спорудження зрошувальних систем на Україні (1966—1970 рр.) 67
Кожукало І. П. Підготовка і перепідготовка керівних партійних і радянських кадрів у 1946—1958 рр. 77
Кривоніс В. М. Боротьба робітничого класу за ліквідацію техніко-економічної залежності СРСР 86
Рой Є. Є. З історії руху поріднених міст 94

ЗАМІТКИ

- Ямаєв М. Я. (Львів). Про масово-політичну роботу партійних організацій на залізничному транспорті (1959—1965 рр.) 102
Півницький М. Д. (Луцьк). Тсоавіахімівські організації республіки в роки другої п'ятирічки 105
Меньшиков Л. В. Роль Народно-соціалістичної партії в перемозі революції на Кубі (1952—1959 рр.) 110

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Цвікальська Г. О., Даниленко В. М. Ознайомлення учнів 5—7 класів з основними положеннями марксизму-ленінізму 117

НАШ КАЛЕНДАР

Сирцова С. М. Людина трудової слави (До 75-річчя з дня народження М. О. Ізотова)	123
Бухонський В. В. Безсмертний комдив (До 90-річчя з дня народження В. І. Чапаєва)	125
Калениченко П. М. Герой польського, радянського та іспанського народів (80-річчя з дня народження К. Сверчевського)	127
Смолій В. А. Непохитний борець проти кріпосницького гніту (До 190-річчя з дня народження Устима Кармалюка)	129

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бураков Ю. В. (<i>Львів</i>). Соціалістична індустріалізація на Україні в документальних збірниках	132
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Беренштейн Л. Ю., Валуйська Л. І., Кусок Л. М. Методологические проблемы историко-партийной науки	139
Знаменська М. В. Интернациональное и национальное в социалистическом обществе	141
Кулінич І. М., Шаталіна Є. П. Пролетарський інтернаціоналізм — наше знамя. Документи і матеріали об участі трудящихся Донбасу в укріпленні міжнародних зв'язків Радянського Союзу з народами зарубіжних країн (1917—1974 рр.)	144
Заброда І. М. (<i>Виноградів</i>), Олійник Л. В. О. Борканюк. Чим є для нас Радянський Союз	145
Гавриленко В. О. (<i>Львів</i>). О. Ф. Сидоренко. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.	147
Сидельников С. І. (<i>Харків</i>). П. С. Сохань. Очерки истории украинско-болгарских связей	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С. К. Всесоюзна конференція з питань історії радянського робітничого класу	152
Древлянський В. Т., Костюк О. І. III з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури	153
Лемещук М. М. Ювілей історичної секції Військово-наукового товариства	155
Глушченко С. М., Луценко М. О. Історична тематика у виданнях Політвидаву України та «Наукової думки» в 1977 р.	156
<u>Довженко Василь Йосипович</u>	158
<u>Єневич Федір Федорович</u>	159
Теми кандидатських дисертацій та монографій, схвалені Президією Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов.

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

- Басенко В. П. (Москва). Деятельность КПСС по привлечению рабочих к управлению производством 5

К 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции

- Солдатенко В. Ф., Полохало В. И. Борьба большевиков Украины за средние слои городского населения как резерв социалистической революции 17
Харитонов В. Л. (Харьков). Февральская революция 1917 года на Украине . 29

* * *

- Шевелев В. М. (Николаев). Идеологическая работа партийных организаций на селе в восьмой пятилетке 39

СООБЩЕНИЯ

- Молодцова А. А. Деятельность партийных организаций Украины по повышению эффективности идейно-воспитательной работы 51
Стадник В. Ф. Рост благосостояния трудящихся в 1971—1976 гг. 59
Полищук З. В. (Херсон). Сооружение оросительных систем на Украине (1966—1970 гг.) 67
Кожукало И. П. Подготовка и переподготовка руководящих партийных и советских кадров в 1946—1958 гг. 77
Кривонос В. М. Борьба рабочего класса за ликвидацию технико-экономической зависимости СССР 86
Рой Е. Е. Из истории движения породненных городов 94

ЗАМЕТКИ

- Ямаев Н. Я. (Львов). О массово-политической работе партийных организаций на железнодорожном транспорте (1959—1965 гг.) 102
Пивницкий Н. Д. (Луцк). Тсоавиахимовские организации республики в годы второй пятилетки 105
Меньшиков Л. В. Роль Народно-социалистической партии в победе революции на Кубе (1952—1959 гг.) 110

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Цвекальская Г. А., Даниленко В. Н. Ознакомление учащихся 5—7 классов с основными положениями марксизма-ленинизма 117

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Сырцова С. М. Человек трудовой славы (К 75-летию со дня рождения Н. А. Изотова) 123
Бухонский В. В. Бессмертный комдив (К 90-летию со дня рождения В. И. Чапаева) 125
Калениченко П. М. Герой польского, советского и испанского народов (80-летие со дня рождения К. Сверчевского) 127
Смолий В. А. Непоколебимый борец против крепостнического гнета (К 190-летию со дня рождения Устима Кармалюка) 129

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Бураков Ю. В. (Львов). Социалистическая индустриализация на Украине в документальных сборниках 132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Беренштейн Л. Е., Валуйская Л. И., Кусок Л. М. Методологические проблемы историко-партийной науки 139
Знаменская М. В. Интернациональное и национальное в социалистическом обществе 141

Кулинич И. М., Шаталина Е. П. Пролетарский интернационализм — наше знамя. Документы и материалы об участии трудящихся Донбасса в укреплении интернациональных связей Советского Союза с народами зарубежных стран (1917—1974 гг.)	144
Заброда И. Н. (Виноградов), Олейник Л. В. О. Борканюк. Чим є для нас Радянський Союз	145
Гавриленко В. А. (Львов). О. Ф. Сидоренко. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.	147
Сидельников С. И. (Харьков). П. С. Сохань. Очерки истории украинско-болгарских связей	148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

С. К. Всесоюзная конференция по вопросам истории советского рабочего класса	152
Древлянский В. Т., Костюк О. И. III съезд Украинского общества охраны памятников истории и культуры	153
Лемешук Н. М. Юбилей исторической секции Военно-научного общества	155
Глущенко С. М., Луценко Н. А. Историческая тематика в изданиях Политиздата Украины и «Наукової думки» в 1977 г.	156
<u>Довженко Василий Иосифович</u>	15
<u>Еневич Федор Федорович</u>	159
Темы, кандидатских диссертаций и монографий, одобренные Президиумом Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	159

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. П. БАСЕНКО (Москва)

ДІЯЛЬНІСТЬ КПРС ПО ЗАЛУЧЕННЮ РОБІТНИКІВ ДО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ

Успіхи соціалістичного суспільного ладу В. І. Ленін тісно пов'язував з широким залученням трудящих до управління державою і виробництвом. Соціалізм, неодноразово вказував він, є результатом колективної революційної творчості народних мас, керованих марксистською партією, а тому обов'язково «необхідно ще і ще розширяти участь самих трудящих в управлінні господарством і будівництві нового виробництва. Якщо ми цього завдання не розв'яжемо., тоді ми справу комуністичного будівництва не доведемо до кінця»¹.

Виходячи з цих ленінських настанов і розглядаючи дедалі ширше залучення трудящих до управління виробництвом як одне з головних своїх завдань, КПРС на кожному етапі комуністичного будівництва одночасно з розробкою планів економічного і соціального розвитку країни намічає заходи, спрямовані на дальше вдосконалення системи керівництва народним господарством, розширення і зміцнення її демократичних основ. Велику увагу цим питанням приділив, зокрема, й XXV з'їзд партії. У затверджених на ньому «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» з новою силою наголошується на необхідності повнішого використання можливостей для дальшого розвитку соціалістичної демократії, громадської активності та ініціативи трудящих, розширення їх участі в управлінні виробництвом².

Глибоке висвітлення багатогранної діяльності КПРС у цьому напрямі, особливо в сучасних умовах, має велике політичне, наукове та практичне значення.

Протягом останніх років з проблеми розвитку творчої активності робітників в управлінні виробництвом з'явився цілий ряд праць³, однак

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 430.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 243.

³ І. П. Остапенко. Участие рабочего класса в управлении производством, М., 1964; В. М. Бедненко. Развитие общественных начал в управлении производством, М., 1965; Ф. М. Рудич. О сочетании государственных и общественных начал в управлении производством, К., 1968; Развитие творческой активности трудящихся в управлении производством — одно из главных проявлений социалистической демократии. — Творческая активность народных масс и развитие социалистической демократии, М., 1972; Г. В. Вяткин. Рабочие в управлении, М., 1972; А. К. Тичина. Робітничий клас і управління соціалістичним виробництвом, К., 1973; В. Л. Оссоський й. Активність трудящих в управлінні виробництвом. Досвід конкретно-соціоло-

в них недостатньо висвітлено таке важливе питання, як діяльність КПРС по розвитку нових форм участі робітників в управлінні⁴.

Автор цієї статті робить спробу на основі партійних документів та на конкретних прикладах показати головні напрями діяльності КПРС, зокрема партійних організацій України, у справі залучення трудящих до управління виробництвом в роки дев'ятої та перший рік десятої п'ятирічок.

В Радянському Союзі є всі необхідні умови для здійснення демократії в основній сфері прикладання творчих сил людини — виробничій. Проводячи роботу, спрямовану на всебічний розвиток соціалістичної демократії, активізацію діяльності громадських організацій, партія, її Центральний Комітет, вказував на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, виходили і виходять з того, що в нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство, яке поступово переростає в комуністичне, наша держава є загальнонародною. В СРСР склалася нова історична спільність — радянський народ, в основі якої лежить непорушний союз робітничого класу, селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу⁵.

Великі можливості для демократизації управління, залучення до нього дедалі ширших мас відкриває неухильне зростання культури, освіченості, професійної підготовки трудящих. Нині майже всі робітники основних професій ряду галузей, зокрема, машинобудування, металургійної, хімічної та нафтопереробної промисловості мають середню освіту⁶. В народному господарстві швидко збільшуються чисельність та питома вага висококваліфікованих працівників, які обслуговують складні агрегати та системи машин. Зростає матеріальний добробут трудящих, у них більше стає вільного часу, що дає змогу повніше оволодівати культурними та духовними цінностями, розвивати здібності і задатки. Сукупність усіх цих факторів впливає на активізацію виробничої та громадської діяльності робітників.

У 1971—1975 рр. Комуністична партія і Радянська держава здійснили ряд заходів політичного і організаційного характеру, спрямованих на дальший розвиток демократичних начал в управлінні виробництвом. У прийнятих за ініціативою ЦК КПРС Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, що набрали чинності з 1 січня 1971 р., право робітників та службовців на участь в управлінні виробництвом було закріплене у статтях 2 і 97⁷. У затвердженому в 1974 р. урядом СРСР положенні про виробниче об'єднання (комбінат) зазначається, що громадські організації і колективи працівників об'єднання та його складових частин беруть широку участь у попередній підготовці планів господарської діяльності, у розробці і здійсненні захо-

гічного дослідження, К., 1973; Повышение роли рабочего класса в управлении производством. — Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма, М., 1975; Участие рабочего класса в управлении производством. — Рабочий класс и индустриальное развитие СССР, М., 1975; Н. Н. Гриценко. Общественные формы управления производством: проблемы, история, современность, М., 1975; В. И. Мухачев, В. С. Боровик. Рабочий класс и управление производством, М., 1975; Участие масс в управлении производством, М., 1976; та ін.

⁴ В. С. Евликов. Деятельность КПСС по развитию творческой активности рабочего класса в управлении производством в условиях строительства коммунизма, Грозный, 1971; Деятельность партийных организаций по вовлечению рабочих в управление производством. — Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма, М., 1973.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 90—91.

⁶ «Коммунист», 1974, № 14, стор. 39.

⁷ «Правда», 17 липня 1970 р.

дів, спрямованих на виконання цих планів, а також на розвиток і вдосконалення діяльності об'єднання, поліпшення умов праці й побуту його працівників та ін.⁸

Провідну роль у забезпеченні дійової участі трудящих в управлінні виробництвом відіграють первинні партійні організації. Робітники-комуністи обговорюють на партійних зборах та засіданнях партбюро і парткомів корінні проблеми діяльності трудових колективів, заслуховують звіти господарських керівників, розробляють рекомендації з окремих напрямків їх роботи. Участь робітників в управлінні виробництвом через первинні парторганізації у роки дев'ятої п'ятирічки значно розширилася. Про це, зокрема, свідчать хоча б такі цифри. У період між XXIV і XXV з'їздами КПРС питома вага робітників серед прийнятих у кандидати партії зросла на 5,6%, а в складі КПРС — на 1,5%. Питома вага робітників та колгоспників, обраних членами парткомів і партбюро, секретарями і заступниками секретарів первинних парторганізацій, збільшилася з 30,7% у 1970—1971 рр. до 33% у 1975—1976 рр., а обраних членами парткомів і партбюро, секретарями і заступниками секретарів цехових парторганізацій — з 40,6% до 43%⁹.

Ефективною формою залучення робітників до управління виробництвом є комісії первинних парторганізацій, які створюються для контролю за діяльністю адміністрації. У парторганізаціях великих підприємств комуністи-робітники у цих комісіях становлять 50—60%¹⁰. У роки дев'ятої п'ятирічки первинні партійні організації промислових підприємств створювали комісії, які контролювали хід виконання планів впровадження у виробництво досягнень науки та передового досвіду; забезпечення технічного переозброєння виробництва; використання внутрігосподарських резервів; підвищення якості продукції та ін. Розширення участі робітників в управлінні виробництвом через цю форму забезпечувалося завдяки постійному збільшенню кількості комісій. Так, у первинних парторганізаціях підприємств промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку Української РСР у 1970 р. їх налічувалося 10 043, у 1973 р. — 12 234, у 1975 р. — 13 420¹¹.

У широкому залученні трудящих до управління економікою і громадськими справами дедалі більшу роль відіграють профспілкові організації. Їх робота, зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, найбільш прямо сприяє здійсненню демократії на виробництві¹². У вересні 1971 р. за ініціативою Центрального Комітету КПРС Президія Верховної Ради СРСР затвердила нове «Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки», яке відбило характер діяльності підприємств та ФЗМК в умовах розвинутого соціалізму, відкрило шляхи до активнішої участі первинних профорганізацій у розробці проектів виробничих планів, а також планів впровадження нової техніки, капітального і житлово-побутового будівництва, в укладанні колективних договорів та здійсненні контролю за їх виконанням тощо. Тепер майже всі документи, що регламентують життя і діяльність колективу підприємства, розробляються і затверджуються адміністрацією тільки за участю фабричного, заводського чи місцевого комітету. В 1975 р. у складі ФЗМК налічувалося 1,5 млн.

⁸ Справочник партийного работника. Выпуск четырнадцатый, М., 1974, стор. 257.

⁹ «Партийная жизнь», 1976, № 10, стор. 14—15, 20.

¹⁰ «Партийная жизнь», 1976, № 8, стор. 58.

¹¹ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС., К., 1976, стор. 71.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 93.

робітників¹³. Крім того, мільйони їх брали участь у роботі різних громадських комісій при комітетах профспілок.

У досліджуваний період були розширені права та поліпшена структура первинних комсомольських організацій виробничих підприємств. З цієї метою XVII з'їзд ВЛКСМ вніс часткові зміни до Статуту ВЛКСМ, відповідно до яких первинні комсомольські організації разом з профспілковими органами та адміністрацією повинні дбати про умови праці молоді, брати участь у вирішенні питань, пов'язаних з моральним та матеріальним заохоченням молодих робітників і службовців, охороною праці підлітків, прийомом і звільненням молоді, розподілом для неї житла і місць у гуртожитках, використанням коштів на розвиток культурно-масової роботи¹⁴. Це мало велике значення для дальшого підвищення ролі комсомолу у залученні молодих робітників до управління виробництвом, особливо враховуючи той факт, що в роки дев'ятої п'ятирічки майже 56% комсомольців працювало в народному господарстві країни. Питома вага робітників у складі ВЛКСМ збільшилася з 32,6% у 1971 р. до 34,7% в 1975 р.¹⁵

Спрямовуючи роботу партійних і громадських організацій у цьому питанні, ЦК КПРС дбає про те, щоб «...усі робітники, колгоспники, інтелігенція стали свідомими борцями за здійснення економічної політики партії, діяли як державні люди, повною мірою виявляючи свої здібності, ініціативу, господарську кмітливість»¹⁶. Особливо важливого значення партія надавала розвитку такої масової форми творчої участі робітників в управлінні виробництвом, як соціалістичне змагання. У серпні 1971 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання»¹⁷, основні положення якої були потім розвинуті та конкретизовані у постановах ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання працівників промисловості, будівництва, транспорту, сільського господарства за дострокове виконання народногосподарських планів на 1973, 1974, 1975 роки. Ці постанови спрямовували живу творчість мас на боротьбу за підвищення продуктивності праці, високу якість продукції, економію матеріальних та трудових ресурсів, швидке впровадження науково-технічних досягнень у виробництво.

В 1971—1975 рр. під безпосереднім впливом розроблених партією заходів, повсякденної організаторської і виховної роботи партійних і громадських організацій жива творчість робітників покликала до життя нові форми змагання, зокрема такі, як робітничі естафети, зустрічні плани, масові договори суміжників, змагання «тисячників», бригадний госпрозрахунок, особисті плани зростання продуктивності праці, особові рахунки економії та багато інших. У переддень нової, десятої п'ятирічки за прикладом робітників Москви і Ленінграда у країні розпочалося змагання під девізами «П'ятиріччі якості — робітничу гарантію» та «Від високої якості роботи кожного — до високої ефективності праці колективу». Все це свідчило про зростання ініціативи робітничого

¹³ «Советские профсоюзы», 1976, № 4 стор. 9.

¹⁴ Документи XVII съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 23—27 апреля 1974 года, М., 1974, стор. 34.

¹⁵ Е. М. Тяжеленьков. Учитесь, работайте и боритесь по Ленину. Отчетный доклад Центрального Комитета ВЛКСМ XVII съезду Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи 23 апреля 1974 года, М., 1974, стор. 66; Материалы делегату XXV съезда КПСС, М., 1976, стор. 144.

¹⁶ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 91.

¹⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 10, М., 1972, стор. 488—497.

класу, посилення його участі в управлінні і вдосконаленні виробництва.

Особисте планування забезпечувало гармонійне поєднання централізації управління з широкою ініціативою трудящих. Досвід роботи колективу московського заводу «Динамо» — ініціатора цього методу та інших передових підприємств переконує, що особисті плани, крім того, що вони служать ефективним вимірником кількості і якості праці, активно заохочують робітників до поліпшення організації виробництва. Так, на Дніпропетровському агрегатному заводі імені 50-річчя СРСР, де розробка особистих планів практикується з 1969 р., підвищилася не лише особиста дисципліна праці учасників змагання, а й вимогливість до всіх служб заводу та цехів, у тому числі до майстрів, які почали оперативніше керувати змінами, до механіків, енергетиків та диспетчерів, що сприяло безперебійній роботі устаткування, своєчасному забезпеченню робітників матеріалами, заготівками і т. д.

Партійні і профспілкові органи активно підтримували цю форму організації праці і змагання. У 1973 р. досвід роботи колективу заводу «Динамо» був схвалений Президією ВЦРПС і Державним Комітетом Ради Міністрів СРСР у питаннях праці і заробітної плати й рекомендований міністерствам, відомствам, центральним комітетам і радам профспілок, керівникам підприємств і профспілковим організаціям для широкого використання. Досвід роботи Дніпропетровського агрегатного заводу імені 50-річчя СРСР дістав схвалення бюро Дніпропетровського обкому Компартії України і ЦК профспілки робітників машинобудування. В 1974 р. у Харкові відбувся Всесоюзний семінар на тему «Досвід виконання особистих планів підвищення продуктивності праці робітниками і службовцями».

На кінець п'ятирічки у змаганні за виконання особистих планів тільки на Україні брало участь близько 2 млн. робітників-відрядників. Тут свої п'ятирічні завдання достроково виконали 1654 тис. чол. У Москві про це рапортували 300 тис. робітників, у Латвійській РСР — 120 тис. в Узбекистані — 100 тис.¹⁸

Масова розробка особистих планів створила можливість для переходу до більш високого ступеня участі трудящих у плануванні виробництва і управлінні ним, у пошуках невикористаних резервів — прийняття колективних зустрічних планів. На Харківському заводі контрольно-вимірювальних приладів, наприклад, розробка зустрічного плану як на дев'яту п'ятирічку в цілому, так і на кожний її рік розпочиналася з глибокого аналізу виробничої діяльності всіх підрозділів підприємства, обговорення на партійних і робітничих зборах контрольних цифр державного плану і шляхів його виконання. Активну участь у цій роботі брали громадські бюро економічного аналізу, нормування праці, технічної інформації, ради первинних організацій НТТ і ВТВР, спеціалісти і передовики виробництва. Кожному робітникові-відряднику було визначене виробниче завдання у нормогодинах на п'ятирічку, рік та місяць, на основі якого ними були складені особисті плани зростання продуктивності праці. В результаті зустрічне зобов'язання заводу являло собою комплексну суму зустрічних планів цехів, які, у свою чергу, ґрунтувались на зобов'язаннях дільниць та окремих робітників. Щороку проект плану обговорювався на зборах партійно-господарського активу заводу, після чого його надсилали у міністерство для затвердження. За роки дев'ятої п'ятирічки від робітників підприємства надійшло

¹⁸ «Экономика Советской Украины», 1976, № 1, стор. 12; «Правда», 2 лютого 1976 р.; «Экономическая газета», 1976, № 17, стор. 4.

близько 1000 пропозицій, спрямованих на поліпшення організації виробництва і праці, технології використання устаткування та ін.¹⁹

В Українській РСР рух за розробку і виконання зустрічних планів швидко розвивався і став масовим. У першій половині 1974 р. в ньому брало участь 1,8 млн. чол., або 32,2% загальної кількості працівників промисловості республіки. Якщо в першому кварталі 1974 р. зустрічні плани обсягу реалізації продукції прийняли 1949 промислових підприємств, то на кінець другого — 2774, або 34% їх загальної кількості²⁰. В 1974 р. ЦК Компартії України розглянув хід виконання зустрічних планів і накреслив заходи щодо дальшого розвитку цього руху. У завершальному році п'ятирічки за зустрічними планами працювало близько 40% промислових підприємств Української РСР²¹.

Значним стимулом для творчого пошуку та ініціативи колективів, окремих трудящих у вдосконаленні виробництва, а також для зміцнення колективності і товариського співробітництва стала боротьба за бездефектну працю на основі комплексної системи управління якістю продукції. За пропозицією бригади складальниць-монтажниць, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці, лауреатом Державної премії УРСР О. Станіщюкою, робітники Львівського заводу кінескопів почали самі контролювати кожну попередню операцію. Це дало можливість не тільки оперативню виявляти винуватця браку, а й відразу усувати дефект на місці, не пропускаючи його далі по технологічному ланцюжку.

Посиленню участі робітників в управлінні виробництвом сприяло також комплексне змагання бригад за високу якість роботи, ініціаторами якого були колективи бригад ковалів, токарів та слюсарів-складальників Московського електромеханічного заводу імені Володимира Ілліча, очолюваних комуністами М. Мітьолкіним, І. Амосовим і М. Кузнецовим. Ці три бригади, пов'язані між собою єдиним технологічним процесом, уклали договір на соціалістичне змагання і взаємодопомогу в праці. Робітники гарантували виконання всіх технологічних операцій на рівні вимог, які ставляться до продукції із Знаком якості, а також зобов'язалися створити необхідні умови для високопродуктивної праці всіх виробничників, зайнятих в єдиному технологічному циклі, активно сприяти безперебійному ритму виробництва та високій якості кінцевої продукції²².

Досвід колективів Московського заводу імені Володимира Ілліча та львівських підприємств був високо оцінений ЦК КПРС і дістав значне поширення в країні. Його взяли на озброєння колективи ряду підприємств Києва, Харкова, Кременчука, Донецька, Мінська, Іваново, Горького, Воронежа, Брянська та ін.

Використання і примноження нагромадженого в роки дев'ятої п'ятирічки досвіду посилення особистого внеску кожного робітника у підвищення ефективності і якості роботи колективів на основі розвитку соціалістичного змагання має велике значення. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» висунуто завдання «...ще ширше розгорнути всенародне соціалістичне змагання за досягнення високих показників у праці..., зробити все для того, щоб десята п'ятирічка стала п'ятирічкою ефективності, п'ятирічкою якості...»²³. У ході виконання накреслень з'їзду зростає активність трудя-

¹⁹ М. К. Лойко, Е. І. Марескіна О. М. Огій. Зустрічний план, К., 1976, стор. 18.

²⁰ Див.: В. Щербинский. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма, М., 1974, стор. 53.

²¹ «Политическое самообразование», 1976, № 1, стор. 103.

²² Пятилетке качества — рабочую гарантию, М., 1976, стор. 11—14, 18.

²³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 267.

ших республіки. Так, передові шахтарські бригади Донбасу закликали всі колективи комплексно-механізованих лав вугільної промисловості республіки боротися в десятій п'ятирічці не тільки за видобуток тисячі тонн палива на добу з одного вибою, а й за досягнення найвищого виробітку на кожного шахтаря високомеханізованої лави — 500—1000 т вугілля на місяць²⁴. В цілому по країні кількість учасників соціалістичного змагання за успішне виконання народногосподарських планів перевищила в жовтні 1976 р. 88 млн. чол., тимчасом як на початку року вона становила 84 млн. чол., а в 1971 р. — 73,7 млн. чол.²⁵

Комуністична партія і Радянська держава постійно дбають про розширення участі робітників у технічному вдосконаленні виробництва. Значення науково-технічної творчості трудящих у сучасних умовах різко посилюється. Благотворний вплив науково-технічної революції на економіку, на всі сторони життя суспільства, підкреслював товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, не можуть бути забезпечені зусиллями тільки наукових працівників. Дедалі більшої ролі набуває залучення до цього історичного значення процесу всіх учасників суспільного виробництва, всіх ланок господарського механізму²⁶.

У серпні 1973 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальший розвиток винахідницької справи в країні, поліпшення використання у народному господарстві відкриттів, винаходів і раціоналізаторських пропозицій і підвищення їх ролі у прискоренні науково-технічного прогресу»²⁷. Постанова сприяла поліпшенню діяльності партійних, громадських, господарських організацій по широкому залученню трудящих до технічної творчості.

У роки дев'ятої п'ятирічки Президією ВЦРПС, Державним комітетом Ради Міністрів СРСР у питаннях праці і заробітної плати при активній підтримці партійних комітетів було організовано Всесоюзне соціалістичне змагання областей, країв і республік за досягнення кращих показників у винахідницькій і раціоналізаторській роботі. Значного поширення набуло внутрігалузеве змагання підприємств і організацій, а також змагання раціоналізаторів і винахідників у трудових колективах. На Запорізькому титано-магнієвому комбінаті було організоване змагання новаторів між цехами і відділами, а в цехах і відділах — між дільницями, службами і бригадами. При підведенні підсумків змагання між підрозділами підприємств стан раціоналізаторської і винахідницької роботи враховувався як один з основних показників. У 1975 р. кожен другий трудівник комбінату був раціоналізатором²⁸. В цілому по країні робітники в роки дев'ятої п'ятирічки становили 53% членів Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів²⁹. На підприємствах Радянського Союзу в організаціях ВТВР, НТТ та громадських творчих об'єднаннях, за неповними даними, брало участь більше 14 млн. робітників³⁰.

Велику увагу партійні організації приділяли створенню необхідних умов для роботи раціоналізаторів і винахідників, впровадженню їх пропозицій у виробництво. Зокрема, партком київського заводу «Червоний екскаватор», обговоривши питання «Про стан раціоналізаторської ро-

²⁴ «Правда України», 15 жовтня 1976 р.

²⁵ «Правда», 9 жовтня 1976 р.; «Партийная жизнь», 1976, № 3, стор. 23; И. И. Чангли. Труд. Социологические аспекты теории и методологии исследования, М., 1973, стор. 489.

²⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 54.

²⁷ Справочник партийного работника. Выпуск четырнадцатый, стор. 137—143.

²⁸ «Экономика Советской Украины», 1975, № 11, стор. 26.

²⁹ «Советские профсоюзы», 1976, № 4, стор. 9.

³⁰ «Советские профсоюзы», 1975, № 24, стор. 45.

боти на заводі», зажадав від головних спеціалістів підприємства розробити заходи щодо її поліпшення, посилити допомогу раціоналізаторам, а головного інженера заводу зобов'язав узяти під особистий контроль роботу осіб, відповідальних за своєчасний розгляд і впровадження рацпропозицій³¹.

Продовжували вдосконалюватися різноманітні форми спільної творчості робітників, ІТП і службовців у вдосконаленні виробництва, наприклад, такі, як громадські конструкторські бюро, громадські бюро економічного аналізу, ради НОП та ін. Так, на Ждановському заводі важкого машинобудування у роки дев'ятої п'ятирічки діяли 59 громадських бюро економічного аналізу, в яких творчо співпрацювали 446 спеціалістів та 258 робітників. Лише в 1974 р. бюро провели 130 аналізів, спрямованих на поліпшення роботи цехів і використання внутрішньовиробничих резервів. Економічний ефект від впровадження запропонованих ними заходів становив більше одного мільйона карбованців³².

Кількість первинних організацій НТТ за роки дев'ятої п'ятирічки зросла в республіці з 23,9 тис. до 25,3 тис., а число їх членів збільшилося на 473 656 чол. У 1974 р. на підприємствах України на громадських засадах працювало більше 43 тис. творчих бригад, 1,5 тис. науководослідних інститутів, груп і лабораторій, 19,2 тис. бюро і груп економічного аналізу, 13,1 тис. рад наукової організації праці, 12,5 тис. бюро технічної інформації³³.

Постійна увага партійних і громадських організацій до науково-технічної творчості трудящих сприяла підвищенню її масовості та результативності. В 1975 р. кількість авторів, які подали рацпропозиції, збільшилася на Україні, порівняно з 1971 р., на 162 тис., а впроваджених у виробництво винаходів і рацпропозицій — на 140 тис.³⁴ В цілому по країні кількість поданих пропозицій зросла з 4,6 млн. в 1971 р. до 5,1 млн. в 1975 р., а сума економії від впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій в розрахунку на рік — з 3,2 млрд. крб. до 4,7 млрд. крб.³⁵

Надаючи великого значення дальшому розвитку активності новаторів виробництва у розв'язанні висунутих XXV з'їздом КПРС завдань, ЦК Компартії України у 1976 р. розглянув і схвалив досвід роботи партійних організацій Запорізької області у справі розвитку технічної творчості трудящих, раціоналізації і винахідництва³⁶, а також ініціативу групи робітників і спеціалістів народного господарства республіки, спрямовану на розвиток технічної творчості під девізом: «П'ятиріччі ефективності і якості — творчий пошук на кожному робочому місці»³⁷. За ініціативою передових колективів Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Львівської та інших областей нині в республіці широко розгорнулося соціалістичне змагання за створення раціоналізаторського фонду економії десятої п'ятирічки.

У роки дев'ятої п'ятирічки партійні та профспілкові організації поліпшували проведення робітничих зборів, удосконалювали роботу по-

³¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 770, оп. 9, спр. 57, арк. 177—179.

³² «Економика Советской Украины», 1975, № 7, стор. 14.

³³ «Економика Советской Украины», 1976, № 7, стор. 76; «Комуніст України», 1974, № 4, стор. 23.

³⁴ Украинская ССР в цифрах в 1975 году. Краткий статистический справочник, К., 1976, стор. 45.

³⁵ СССР в цифрах в 1975 году. Краткий статистический сборник, М., 1976, стор. 72.

³⁶ «Радянська Україна», 5 травня 1976 р.

³⁷ «Правда Украины», 11 червня 1976 р.

стійно діючих виробничих нарад — важливих форм соціалістичної демократії, громадського контролю, практичного залучення трудящих до управління виробництвом.

В 1971—1975 рр. постійно діючі виробничі наради працювали на всіх підприємствах, у великих цехах і організаціях. У червні 1973 р. Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС затвердили нове Положення про ПДВН³⁸, згідно з яким було розширено коло питань, що підлягали розгляду на цих нарадах. Їх діяльність активніше спрямовувалася на забезпечення ефективності суспільного виробництва, розробку і виконання напружених виробничих планів, всемірне сприяння науково-технічному прогресу.

Питання, пов'язані з роботою ПДВН, періодично обговорювалися на засіданнях партбюро та на партійних зборах. При цьому первинні парторганізації республіки керувалися прийнятою в 1968 р. постановою ЦК Компартії України «Про практику підготовки і проведення робітничих зборів і роботу постійно діючих виробничих нарад на підприємствах і будовах республіки». В ній ЦК зажадав від партійних і профспілкових організацій, господарських органів підвищити дієвість цих форм розвитку творчої ініціативи трудящих, у рішеннях ПДВН враховувати виступи робітників і службовців, організувати суворий облік висловлених ними критичних зауважень і пропозицій, систематично інформувати виробничі колективи про хід їх виконання³⁹.

Все це сприяло значному поліпшенню роботи ПДВН. У роки дев'ятої п'ятирічки вони брали активну участь у розробці і обговоренні проектів народногосподарських планів та планів соціального розвитку колективів, заслуховували повідомлення керівних працівників про фінансово-господарську діяльність підприємств, розглядали питання, пов'язані з організацією виробництва, заробітною платою і технічним нормуванням, впровадженням нової техніки, передового досвіду, пропозицій винахідників і раціоналізаторів, достроковим введенням у дію нових виробничих потужностей, підготовкою і підвищенням кваліфікації кадрів, зміцненням трудової і виробничої дисципліни та ін.

У своїй діяльності ПДВН спиралися на широке коло трудящих. На Львівському заводі кінескопів, наприклад, працювали заводська і 13 цехових постійно діючих виробничих нарад, у складі яких налічувалося 720 чол., у тому числі 520, або 72,2%, робітників. Заводська ПДВН щороку розглядала хід виконання плану технічного розвитку заводу. За її рішенням у цехах створювалися групи, які розробляли найбільш важливі заходи, що їх необхідно було впровадити у виробництво. У цьому групам допомагали технічні секції, які діяли при президії ПДВН. Так, за пропозиціями секцій у план технічного розвитку підприємства на 1973 р. було включено 8 заходів щодо розширення виробництва нових прогресивних видів продукції, 16 — щодо механізації та автоматизації технологічних процесів і вантажно-розвантажувальних робіт, 13 — щодо охорони праці і техніки безпеки. Багато зробила постійно діюча виробнича нарада і для дальшого вдосконалення організації соціалістичного змагання.

Діяльність ПДВН допомагала поєднувати і використовувати досвід робітників, інженерно-технічних працівників і службовців у пошуках найефективніших шляхів розв'язання технічних, економічних і організаційних питань виробництва. Так, секції заводської ПДВН київського заводу «Ленінська кузня», у складі якої робітники становили 76%, для

³⁸ Справочник партийного работника. Выпуск четырнадцатый, стор. 117—123.

³⁹ «Радянська Україна», 11 серпня 1968 р.

вивчення різних питань, що виносилися на обговорення наради, залучали передовиків виробництва, спеціалістів, представників партійного і профспілкового комітетів, адміністрації, рад ВТВР, НТТ та інших творчих об'єднань трудящих. Таке широке представництво давало можливість глибоко вивчати стан справ, оперативно розв'язувати назрілі проблеми ⁴⁰.

Діставши свій дальший розвиток у роки дев'ятої п'ятирічки, ПДВН продовжують бути важливою формою залучення робітничого класу до управління виробництвом. У 1976 р. робітники серед членів ПДВН у цілому по країні становили 65%. Крім того, різними заходами, що їх проводять ПДВН, охоплюється багато робітників, які не є членами нарад. Щороку в роботі ПДВН бере участь майже 50 млн. чол. Ними розробляється близько двох мільйонів рекомендацій і пропозицій, які дають значний економічний ефект ⁴¹.

На багатьох підприємствах республіки було нагромаджено досвід ефективного проведення робітничих зборів. На Харківському авіаційному заводі, наприклад, за пропозиціями партійної і профспілкової організацій на обговорення зборів виносилися важливі проблеми життя трудових колективів: підведення підсумків і хід соціалістичного змагання, поширення цінних починань, шляхи поліпшення якості продукції, умов праці, зміцнення трудової дисципліни та ін. За 5—7 днів до зборів у цехах створювалися комісії для підготовки і проведення зборів. До них входили передові робітники, майстри, представники профспілкової організації і адміністрації. Комісія глибоко вивчала винесене на обговорення зборів питання, намічала заходи щодо усунення виявлених недоліків, готувала проект рішення, а після зборів контролювала хід його виконання. У 1975 р. в підготовці робітничих зборів взяло участь близько 2 тис. чол. На виконання висловлених на робітничих зборах пропозицій видавалися спеціальні накази. Окремі пропозиції враховувалися у колективних договорах та оргтехзаходах.

В 1971—1975 рр. партійні організації приділяли постійну увагу широкому залученню трудящих до управління виробництвом через органи народного контролю та штаби «Комсомольського прожектора». На кінець п'ятирічки в них, відповідно, налічувалося 9,5 млн. і 3,5 млн. активістів ⁴².

Спираючись на комісії контролю за діяльністю адміністрації, народних контролерів, учасників «Комсомольського прожектора», партійні організації проводили масові громадські огляди роботи підприємств з різних питань, залучаючи до активного пошуку резервів підвищення ефективності виробництва мільйони трудящих. У цей період значного поширення набули, зокрема, громадські огляди якості роботи, підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці, посилення режиму економії, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, передового досвіду та ін. Такі огляди організовувалися у масштабах окремих підприємств, районів, міст, областей, республік.

Під час оглядів трудящі вносили багато цінних пропозицій. У 1975 р. на Харківському турбінному заводі комісіями парторганізацій у справах контролю господарської діяльності адміністрації, профспілковими і комсомольськими активістами разом з народними контролерами було проведено більше 720 різних перевірок, оглядів, рейдів, за ма-

⁴⁰ «Труд», 24 грудня 1974 р.

⁴¹ «Правда», 18 серпня 1976 р.; «Труд», 2 вересня 1976 р.

⁴² «Партийная жизнь», 1976, № 8, стор. 27; «Правда», 31 жовтня 1974 р.

теріалами яких прийнято 94 постанови парткому та партійних організацій цехів і відділів, видано 486 наказів і розпоряджень господарських керівників⁴³.

XXV з'їзд КПРС знову вказав на важливе значення органів народного контролю у роботі по перевірці виконання прийнятих рішень. Партійні організації, наголошувалося у Звітній доповіді Центрального Комітету з'їздові повинні краще використовувати їх можливості, всемірно сприяти їм у здійсненні покладених на них функцій⁴⁴.

Ефективною формою широкого залучення трудящих до управління виробництвом було також планування соціального розвитку колективів. Партійні організації надавали і надають великого значення участі трудящих у їх розробці і здійсненні, створюють для цього необхідні умови. Зачинателями складання комплексних планів соціального розвитку колективів, як відомо, виступили партійні організації промислових підприємств Ленінграда. Вперше такий план був розроблений у ленінградському об'єднанні електронного приладобудування «Светлана», а на Україні — на Львівському телевізорному заводі. Досвід львів'ян у цій справі схвалив ЦК Компартії України і рекомендував його для використання на всіх підприємствах республіки.

В дев'ятій п'ятирічці плани соціально-економічного розвитку були розроблені більш як на 20 тис. підприємств⁴⁵⁻⁴⁶. Боротьба за їх реалізацію стала практичною справою мільйонів людей. Ця нова форма участі трудящих у управлінні виробництвом дістає дедалі ширший розвиток. Значна увага цьому питанню була приділена на XXV з'їзді КПРС, який поставив завдання поліпшувати комплексне планування економічного і соціального розвитку на підприємствах, в об'єднаннях, у районах і містах⁴⁷.

У цьому зв'язку особливого значення набуває даліше вдосконалення роботи, спрямованої на широке залучення робітників, усіх трудящих до участі у складанні та виконанні планів соціального розвитку, оскільки в окремих колективах ці плани розробляються і обговорюються у вузькому колі активістів, а контроль за їх виконанням здійснюється недостатньо.

За останні роки Комуністична партія і Радянська держава здійснили ряд заходів, спрямованих на розширення участі трудящих в управлінні народним господарством через партійні та державні органи. Так, у роботі XXIV з'їзду КПРС взяли участь 1195 делегатів-робітників різних галузей промисловості, будівництва і транспорту, а серед делегатів XXV з'їзду партії, який виробив грандіозну програму дальшого піднесення суспільного виробництва, було вже 1310 робітників⁴⁸. У період між XXIV і XXV з'їздами КПРС зросла питома вага робітників і колгоспників, обраних до керівних партійних органів. У складі членів і кандидатів у члени обкомів, крайкомів і ЦК Компартії союзних республік, членів відповідних ревізійних комісій вона збільшилася з 27,8% в 1970—1971 рр. до 30,2% в 1975—1976 рр.⁴⁹ Зросла кількість робітників і серед депутатів Рад (див. табл.) та членів їх виконавчих органів.

На Україні питома вага робітників і колгоспників у складі членів і кандидатів у члени обкомів, міськкомів і райкомів партії збільшила-

⁴³ «Красное знамя», 25 вересня 1975 р.

⁴⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 78.

⁴⁵⁻⁴⁶ «Социалистическая индустрия», 14 лютого 1974 р.

⁴⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 192.

⁴⁸ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1, стор. 317; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 115.

⁴⁹ «Партийная жизнь», 1976, № 10, стор. 21.

ся з 44,8% в 1970—1971 рр. до 46% у 1975—1976 рр.⁵⁰ Питома вага робітників серед депутатів місцевих Рад зросла з 29,6% в 1971 р. до 31,8% у 1975 р., а в складі Верховної Ради республіки — з 30,2% до 30,7%⁵¹.

Т а б л и ц я
Динаміка змін питомої ваги робітників у складі
депутатів Рад (в %) ⁵²

Роки	Місцеві Ради депутатів трудящих	Верховні Ради союзних республік	Верховна Рада СРСР *
1971	36,5	29,6	31,7
1975	40,5	31,6	32,8

* Дані за 1970 і 1974 рр.

У роки дев'ятої п'ятирічки під керівництвом Комуністичної партії, завдяки її постійному піклуванню форми участі трудящих в управлінні виробництвом розвинулися і збагатилися. Підбиваючи підсумки п'ятирічки, Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії відзначив зросту активність радянських людей «...у праці, управлінні виробництвом, у вирішенні громадських і державних справ...»⁵³ З'їзд вказав напрями вдосконалення соціалістичної демократії: це, зокрема, — неухильне забезпечення дедалі ширшої участі трудящих в управлінні всіма справами суспільства, дальший розвиток демократичних основ радянської державності, створення умов для всебічного розквіту особи⁵⁴. Таким чином, партія робить усе для того, щоб творча ініціатива трудящих, яка постійно зростає, якнайповніше використовувалася в процесі будівництва комуністичного суспільства.

В. П. Басенко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КПСС ПО ПРИВЛЕЧЕНИЮ РАБОЧИХ К УПРАВЛЕНИЮ ПРОИЗВОДСТВОМ

Резюме

В статье на основе партийных документов, а также на конкретных примерах, взятых из жизни парторганизаций производственных предприятий, раскрыты основные направления деятельности КПСС по привлечению трудящихся к управлению производством в годы девятой и частично в первый год десятой пятилеток, показаны традиционные и новые формы участия рабочих в совершенствовании общественного производства.

⁵⁰ Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС, стор. 84.

⁵¹ Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1971 г. Статистический сборник, стор. 35; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1975 г. Статистический сборник, стор. 39; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1971 г. Статистический сборник, стор. 29; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1975 г. Статистический сборник, стор. 31.

⁵² Таблицю складено за: Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1971 г. Статистический сборник, М., 1971, стор. 14, 199; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1971 г. Статистический сборник, М., 1971, стор. 14, 67; Верховный Совет СССР восьмого созыва. Статистический сборник, М., 1970, стор. 34; Итоги выборов и состав депутатов местных Советов депутатов трудящихся 1975 г. Статистический сборник, М., 1975, стор. 14, 205; Итоги выборов и состав депутатов Верховных Советов союзных и автономных республик 1975 г. Статистический сборник, М., стор. 14, 69; Верховный Совет СССР девятого созыва. Статистический сборник, М., 1974, стор. 33.

⁵³ Материалы XXV з'їзду КПРС, стор. 4.

⁵⁴ Там же, стор. 96.

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ),

В. І. ПОЛОХАЛО (Київ)

БОРотьБА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА СЕРЕДНІ ВЕРСТВИ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЯК РЕЗЕРВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В лєнінській теорії соціалістичної революції чільне місце відводиться класовому аналізу рушійних сил революції, правильному визначенню тих соціальних верств населення, які пролетаріат повинен залучити до боротьби проти влади буржуазії як своїх союзників. «Треба зрозуміти, — писав В. І. Ленін, — які *класи* рухають революцію. Треба тверезо врахувати їх різні прагнення... Тільки зрозумівши відмінність цих класів, можна знайти правильний шлях для революції»¹.

Головну увагу В. І. Ленін приділяв розробці форм і методів боротьби пролетарської партії за союз робітничого класу з біднішим селянством, створення і зміцнення якого стало важливим фактором, що забезпечив перемогу Жовтня. Разом з тим, Володимир Ілліч всебічно обґрунтував об'єктивні умови і необхідність залучення на бік робітничого класу в соціалістичній революції і інших категорій непролетарських верств населення, зокрема, міських.

В історико-партійній літературі питання боротьби більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним за міські середні верстви в період підготовки Жовтневої революції порушуються головним чином стосовно загальноросійського масштабу². Що ж до питань діяльності партії більшовиків по залученню середніх верств міського населення на бік робітничого класу в національних районах країни і, зокрема, на Україні, то вони ще не знайшли належного висвітлення.

Дослідження боротьби більшовицької партії, її місцевих організацій зокрема, за залучення середніх верств міського населення на бік робітничого класу в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну набуває особливої актуальності в наші дні, коли, як підкреслювалось у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові партії, «в революційний процес включаються нові покоління і соціальні верстви, нові партії і організації»³, «зросла сила

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 437.

² Див.: Н. И. Востриков. О политике и тактике партии большевиков по отношению к непролетарским слоям трудящихся города. В кн.: Ленинская партия — организатор Октябрьской революции, М., 1965; його ж. Борьба за массы (городские средние слои накануне Октября), М., 1970; Л. К. Ерман. В. И. Ленин об интеллигенции при капитализме, ее роли в демократической и социалистической революции. — «Вопросы истории КПСС», 1969, № 11 та ін.

³ «Матеріали XXV з'їзду КПРС», К., 1976, стор. 30.

й авторитет робітничого класу, піднялась його роль як авангарду в боротьбі за інтереси трудящих, справжні інтереси нації»⁴.

Таким чином, саме у зв'язку з поглибленням і розширенням процесу згуртування найширших верств трудящих навколо робітничого класу в ході боротьби за мир, демократію і соціалізм, історичний досвід боротьби більшовиків за маси, в тому числі і за міські середні верстви набуває загальноозначущого характеру і має інтернаціональне значення.

Основоположники марксизму, В. І. Ленін до складу середніх, (часто в працях Леніна зустрічається проміжкових) непролетарських верств відносили ті соціальні групи і верстви, спільним для яких (як в системі капіталістичного виробництва, так і в інших сферах суспільного життя) було їх середнє, проміжкове становище між двома основними класами — буржуазією та пролетаріатом. В широкому соціальному аспекті — це дрібна буржуазія, інтелігенція та службовці. До складу міських середніх верств в умовах державно-монополістичного капіталізму стосовно Росії слід включити групи дрібної буржуазії (ремісники, купці, торговці, дрібні домовласники та ін.), що зосереджувались в містах, а також переважну частину інтелігенції* та службовців.

Разом з тим, В. І. Ленін підходив диференційовано до аналізу соціально-економічної суті середніх верств. Адже це — категорія, що об'єднує різні соціальні групи населення, які різняться між собою багатьма ознаками: умовами і характером праці, побуту і способу життя, соціально-політичною роллю в суспільстві, світоглядом, суспільною поведінкою та активністю, освітою, культурою, інтересами і т. д. Міські середні верстви в Росії напередодні Жовтня налічували 12 млн. чол. (37% всього міського населення). З них у 1913 р. близько 8 млн. чол. належали до інтелігенції та службовців, останні — різні дрібнобуржуазні верстви⁵. Міські середні верстви на Україні також були досить численними**. З 33 242 тис. всього населення в містах проживало 5252 тис. Міське пролетарське населення налічувало в той час близько 2,7 млн. чол.***, велика і середня міська буржуазія разом з членами

⁴ Там же, стор. 32.

* В. І. Ленін розрізняв при капіталізмі три основні соціальні верстви інтелігенції: багаті буржуазні верхи, маса дрібнобуржуазної інтелігенції та невеликий прошарок інтелігенції пролетарської (Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 288—289; т. 48, стор. 135). Буржуазні верхи інтелігенції та службовців, головним чином, адміністративно-управлінський прошарок, вищі чини армії і флоту були тісно пов'язані з буржуазією, поступово інтегрувались з нею і тому не можуть бути включені до складу середніх верств. В праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін характеризував їх як «...елементи населення, явно великобуржуазні». (Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 477). У зв'язку з цим, включення деякими дослідниками в середні верстви цілком і без застережень всієї інтелігенції і всіх службовців, на наш погляд, не має підстав. (Див.: В. С. Семенов. Капіталізм и классы, М., 1969, стор. 167).

⁵ Средние городские слои современного капиталистического общества, М., 1963, стор. 480. Изменение социальной структуры советского общества. Октябрь 1917—1920, М., 1976, стор. 268.

** На жаль, виявлення повних даних про їх кількість та склад пов'язано із значними труднощами, які обумовлені буржуазно-поміщицьким характером статистики царської Росії, відсутністю точних відомостей про всі категорії середніх верств міського населення.

⁶ Статистический ежегодник России. 1915 г., СПб, 1916, стор. 35—37, 42, 44, 46.

*** Визначаючи чисельність міського пролетаріату на Україні в 1915 р. автори спиралися на аналіз темпів його зростання з 1913 р. до 1917 р. За цей час кількість міського пролетаріату збільшилась з 1,2 млн. (1913 р.) до 2 млн. чол. (1917 р.), тобто щороку вона зростала в середньому приблизно на 200 тис. чол. (Див. П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957, стор. 6; А. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции, К., 1965, стор. 21; Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г., М., 1964,

сімей — близько 250 тис. чол.* Таким чином, чисельність середніх верств міського населення у досліджуваний період становила приблизно 2,3 млн. чол. (40% міського і 7% всього населення України).

В. І. Ленін відзначав, що в умовах монополістичної стадії капіталізму посилюється тенденція пролетаризації середніх верств, створюються об'єктивні передумови для завоювання цих масових союзників на бік пролетаріату⁷. Разом з тим, підкреслював Володимир Ілліч, середнє, двоїсте становище проміжкових верств обумовлює їх політичну двоїстість і непослідовність, суперечливість інтересів, нездатність до самостійної боротьби, перетворює в резерв як пролетаріату, так і буржуазії. «Дрібний буржуа,— писав він,— перебуває в такому економічному становищі, його життєві умови такі, що він не може не обманюватися, він тяжіє мимоволі і неминуче то до буржуазії, то до пролетаріату. Самостійної «лінії» у нього *економічно* бути не може.

Його минуле тягне його до буржуазії, його майбутнє до пролетаріату. Його розсудок — тяжіє до останнього, його передсуд (за відомим висловом Маркса) до першої»⁸. Тому союзниками пролетаріату в соціалістичній революції могла бути не вся маса середніх верств, а лише та їх численна частина, яку В. І. Ленін називав «напівпролетаріатом», або «сільською і міською біднотою», що змушені були частково жити продажем своєї робочої сили⁹. До складу цієї категорії він відносив в першу чергу бідніше селянство, а також міську бідноту «далеко не пролетарського типу», «дрібнобуржуазні елементи напівпролетарського характеру» — бідних квартиронаймачів, прикажчиків, візників, конторників, нижчих службовців, чиновників (зокрема, біднішу частину залізничних та поштових службовців) і т. д.¹⁰.

Відразу ж після повалення самодержавства В. І. Ленін сформулював важливе положення, в якому чітко, в концентрованому вигляді обґрунтував необхідність завоювання союзників пролетаріату як із числа селянства, так і з числа міських середніх верств: «...Ми не зможемо одним ударом скинути новий уряд або, коли ми зможемо зробити це (в революційні часи межі можливого розширюються в тисячу раз), то ми не зможемо вдержати владу, *не протиставляючи* чудовій організації всієї російської буржуазії і всієї буржуазної інтелігенції такої ж чудової *організації пролетаріату*, що керує всією неосяжною масою міської і сільської бідноти, напівпролетаріату і дрібних хазяйчиків»¹¹.

Що ж до останньої частини міських середніх верств, що не входила в число союзників робітничого класу в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, то не рахуючи тих, хто відверто виступав на боці буржуазії, більшовицька партія повинна була нейтралізувати її, як і середнє селянство. Ця політика нейтралізації по-

стор. 63, 66). Це дає підстави допустити, що загальна чисельність міського пролетаріату на Україні в 1915 р. становила не менше як 1,5 млн. чол. Для визначення приблизної чисельності всього пролетарського міського населення (включаючи членів сімей) використано розрахунки радянського демографа І. Ю. Писарева. (Докладніше про це див.: І. Ю. Писарев. Население и труд в СССР, М., 1966, стор. 31—33).

* До її складу віднесено власників підприємств з кількістю більше 10 робітників і з щорічним прибутком 3 тис. крб., купців з патентами I і II розрядів, а також власників міських будинків та інших нерухомих володінь вартістю понад 10 тис. крб.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 23; т. 30, стор. 51—52; т. 34, стор. 65.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 39.

⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 54.

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 73; т. 14, стор. 306, 309, 373; т. 25, стор. 219; т. 34, стор. 107.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 36.

винна була не лише вирішити своє основне завдання — залишити буржуазію без її резервів, а й зміцнювати і поглиблювати їх «розсудок» що «тяжіє» до пролетаріату, створювати умови для залучення їх на бік робітничого класу, сприяти перемозі соціалістичної революції.

Спіраючись на вказівки В. І. Леніна, більшовицькі організації України з перших днів після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. розгорнули велику роботу по нейтралізації та залученню середніх верств міського населення на бік пролетаріату. Враховуючи ту обставину, що мільйони і десятки мільйонів в першу чергу непролетарських верств трудящих, в тому числі і міських, після повалення самодержавства «...прокинулись і потяглись до політики»¹², що характеризувалась довірливо-несвідомим ставленням цих верств до капіталістів, більшовики повинні були в період мирного розвитку революції боротись перш за все з цією довірливою несвідомістю мас. «Тільки борючись з цією довірливою несвідомістю (а боротись з нею можна і треба виключно ідейно, товариським переконуванням, вказуванням на *досвід життя*), — писав В. І. Ленін, — ми можемо визволятися з-під пануючого *розгулу революційної фрази* і справді штовхати вперед як пролетарську свідомість, так і свідомість мас...»¹³.

Агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків серед міських середніх верств була спрямована в першу чергу на роз'яснення реальних шляхів розв'язання корінних питань революції — ліквідації голоду і економічної розрухи в країні, встановлення 8-годинного робочого дня, закінчення війни, заключення справедливого, демократичного миру і т. д. Ці вимоги відбивали інтереси і міських середніх верств, кликали їх на боротьбу разом з робітничим класом і під його керівництвом за диктатуру пролетаріату, мир і національну рівноправність. Послідовна лінія більшовиків з цих питань мала своєю метою переконувати дрібнобуржуазні трудящі маси в тому, що «єдиним порятунком...» для них «...є безумовний перехід... на бік революційного пролетаріату, який один тільки здатний на ділі розірвати пута фінансового капіталу і анексіоністської політики»¹⁴. При цьому більшовики викривали антинародну політику Тимчасового уряду і угодовську позицію дрібнобуржуазних партій меншовиків та есерів, які, прикриваючись «революційною фразою», служили провідником буржуазного впливу, сіяли ілюзії «класового миру», виступали головним засобом буржуазії в одурманюванні мас з метою збереження влади капіталу. Водночас, керуючись ленінською програмою з національного питання, і враховуючи, що національне питання великого значення мало особливо для дрібнобуржуазних мас населення¹⁵, більшовики України вели боротьбу як проти самодержавної, шовіністичної політики Тимчасового уряду, так і проти українського буржуазного націоналізму, розкривали антинародну суть останнього з тим, щоб ізолювати буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії на чолі з Центральною радою від середніх верств.

Центральний Комітет РСДРП(б) на протязі всього періоду підготовки соціалістичної революції надавав великого значення агітаційно-пропагандистській і організаторській роботі серед міських середніх верств. В розісланому в травні — червні в місцеві партійні організації «Опитному листі» ЦК просив регулярно повідомляти про те, яка робота проводиться серед трудящих, в тому числі і серед середніх верств міського населення — ремісників, учнів, вчителів і т. п.; які існують

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 151.

¹³ Там же, стор. 153.

¹⁴ Там же, стор. 282.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 263. 284.

професійні спілки і під чийм впливом вони знаходяться, серед яких верств населення проводять свою роботу інші партії; чи допомагають в партійній роботі учнівська молодь, вчителі і т. д.¹⁶ Згодом «Опитний лист» був доповнений, покладений в основу схеми доповідей з місць на VI з'їзді партії і як анкетний лист заповнювався його делегатами¹⁷.

В ході агітаційно-пропагандистської та організаторської діяльності серед міських середніх верств більшовики України використовували пресу, трибуну Рад робітничих і селянських депутатів, професійні спілки, фабзавкоми, органи робітничого контролю, міські думи, муніципальну компанію, вибори у Всеросійські установчі збори і т. д.

Особливо енергійну діяльність більшовики розгорнули в професійних спілках середніх верств міського населення, зокрема спілках службовців, багато з яких з самого початку створювались під впливом і керівництвом партії більшовиків. При профспілках торгово-промислових, поштово-телеграфних службовців, службовців кредитних закладів і контор, аптек та багатьох інших більшовики створили свої фракції. Вони прагнули об'єднати численні і розрізнені професійні організації службовців в крупні спілки з тим, щоб останні активно захищали інтереси своїх членів, координували свою діяльність з боротьбою пролетарських спілок, визнавали ідейне керівництво партії пролетаріату. Більшовицькі газети «Пролетарий», «Голос соціал-демократа», «Звезда», «Донецкий пролетарий» та інші друкували матеріали, пов'язані з діяльністю професійних спілок службовців, їх відозви, звернення і т. д.

Так, 14 квітня 1914 р. у зверненні до прикажчиків магазинів Києва газета «Голос соціал-демократа» писала: «Минули ті часи, коли ми довіряли нашим хазяям, які говорили, що нам з робітниками не по дорозі... Ми повинні організуватись навколо своїх професійних спілок. Але наша мета не тільки бути членами спілки, ми повинні записуватись в РСДРП (в партію більшовиків — автори), яка стоїть на сторожі наших інтересів. Ми повинні морально і матеріально підтримувати нашу газету «Голос соціал-демократа»¹⁸.

Більшовики вели боротьбу в профспілках службовців за керівництво ними проти буржуазно-націоналістичних і дрібнобуржуазних партій. Так, коли на Брянському заводі в Катеринославі меншовики зробили спробу створити професійну організацію службовців і верхівки кваліфікованих робітників всупереч профспілці робітників, більшовики рішуче викрили їх наміри. З ініціативи більшовиків службовці заводу на зборах 15 березня ухвалили «...ніяких паралельних організацій не створювати», а «...входити в загальнопролетарські профспілкові організації», оскільки їх інтереси «...тотожні інтересам всього пролетаріату»¹⁹.

Буржуазно-націоналістичні організації на чолі з Центральною радою, намагаючись підірвати єдність робітників і службовців, прагнули також відірвати останніх від загальноросійського профспілкового руху. З цією метою вони зробили, зокрема, спробу створити на Південно-Західній залізниці «Товариство залізничників-українців»²⁰. Проте, їх плани провалились. До кінця 1917 р. націоналістам вдалося завербувати

¹⁶ Див.: Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март—октябрь 1917 г.). Сборник документов, М., 1957, стор. 26—27.

¹⁷ Див.: Шестой съезд РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 317—318.

¹⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918). Сборник документов и материалов в трех томах, т. I, К., 1957, стор. 85.

¹⁹ Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1955, стор. 244—245.

²⁰ «Рідне слово», 17 липня 1917 р.

в товариство близько 5 тис. чол., в той час, як профспілка залізничників Південно-Західної залізниці, в яку входили і службовці, була тісно пов'язана з Всеросійським залізничним центром і налічувала близько 100 тис. чол.²¹ Малочисленною була і створена націоналістами професійна спілка — «Всеукраїнська поштово-телеграфна спілка».

Більшість професійних спілок службовців під впливом більшовиків починали виявляти політичну активність, організованіше боротись за поліпшення свого економічного становища. Це змушені були визнати і чиновники Тимчасового уряду. Так, начальник Київського поштово-телеграфного округу Зарубін після поїздки по округу звернувся 21 червня до поштово-телеграфних службовців з застереженням про «недопустимість» дій профспілок, що призводили до «...передачі влади в конторах в руки комітетів», в яких з'явилися «більшовицькі течії»²².

Такі факти на Україні, як і в цілому по країні, були не поодинокими. Вони змусили міністра пошт і телеграфу Тимчасового уряду Церетелі надіслати в усі поштово-телеграфні контори країни циркулярний лист, в якому «роз'яснювалось», що профспілки «...можуть мати лише дорадчий голос в справах поштово-телеграфного управління»²³.

Велику увагу більшовики України приділяли агітаційно-пропагандистській і організаторській роботі також і серед ремісників, які, як відомо, були найбільш розрізненою і найменш згуртованою групою середніх верств міського населення. Активну діяльність серед цієї частини міських середніх верств розгорнули Харківська організація РСДРП(б), Одеський, Бердянський і Павлоградський комітети, Добрянська група більшовиків та інші організації²⁴.

В багатьох містах України вже в перші дні після повалення самодержавства більшовики вели успішну боротьбу за вплив на ремісників з буржуазно-націоналістичними і дрібнобуржуазними партіями. Так, на нараді більшовиків Південно-Західного краю 15—17 квітня в Києві більшовики констатували відсутність довіри до угодовських партій з боку ремісників Чернігова, які знаходились під впливом більшовиків²⁵.

Важливу роль в зростанні ідейно-політичного впливу пролетаріату на середні верстви міського населення відігравала масова страйкова боротьба, натхненником і керівником якої були більшовики. Поряд з робітниками, в неї активно включились також і тисячі службовців підприємств і установ на Україні. Уже на початку травня страйкували, висуваючи вимоги збільшення заробітної плати і скорочення робітничого дня, торгово-промислові службовці Бахмуту, офіціанти та прикажчики Києва, службовці інших міст України²⁶.

Великого розмаху страйковий рух службовців набув влітку. Особливо відзначаються страйки службовців торгово-промислових підприємств Луганська, металургійних заводів Макіївки, англійського і комерційного клубів в Катеринославі, фабрично-заводських і промисло-

²¹ А. В. Лихолат. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти, М., 1970, стор. 123—124; ЦДАЖР СРСР, ф. 5498, оп. 2, спр. 39, арк. 30 зв.

²² Вінницький обласний державний архів, ф. 593, оп. 1, спр. 5, арк. 148—149.

²³ «Почтово-телеграфный журнал», № 26, 1 липня 1917 р.

²⁴ Див.: Шестой съезд РСДРП (большевиков), стор. 356; Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.), Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 382, 756, 875; ЦПА ИМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1-а, спр. 284, арк. 1.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 87 зв., 88 зв.

²⁶ Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, стор. 485; 1917-й год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928, стор. 63.

вих підприємств Одеси²⁷. Всього у досліджуваний період, за підрахунками авторів, на Україні відбулось близько 50 страйків службовців.

Участь міських середніх верств і, зокрема службовців та інтелігенції в такій специфічно пролетарській формі боротьби, якою були страйки, справляло великий вплив на підвищення їх політичної зрілості та свідомості і водночас свідчило про посилення керівної ролі пролетаріату, зростання і зміцнення авторитету більшовицької партії.

Більшовицькі організації України, дотримуючись гнучкої тактики, прагнули підпорядкувати страйковий рух службовців основному завданню пролетаріату — боротьбі за перемогу соціалістичної революції. В зв'язку з цим великого значення набувала організація єдності дій робітників та службовців в ході страйкової боротьби. Прикладом цього може бути загальноросійський страйк залізничників 23—27 вересня, в який під впливом більшовиків в перший же день організовано включились більше 200 тис. залізничних робітників та службовців України. Страйк відбувся як проти волі угодовського керівництва Вікжеля, так і Центральної ради, що всіляко намагались стримати залізничників²⁸.

В період страйку, якому ЦК РСДРП(б) приділив виключну увагу²⁹, на всій мережі залізниць України були створені страйкові комітети. В страйкові комітети Південних, Катерининської та інших на Україні залізниць на вимогу робітників та службовців були обрані більшовики (М. М. Кабаненко, Д. З. Лебідь, В. Ю. Клочко та ін.). Під їх керівництвом робітники згуртували залізничних службовців навколо страйкарів. В. І. Ленін писав в той час: «...до симптомів, що мають не тільки симптоматичне, а й дуже реальне значення, треба віднести ще той, що армії залізничників і поштових службовців, які мають гігантське загальноекономічне і загальнополітичне та воєнне значення, перебувають і далі в гострому конфлікті з урядом...»³⁰.

Страйки службовців в багатьох містах України відбувались не тільки під впливом, а й при активній моральній і матеріальній підтримці робітників. Так, Кременчуцька спілка торгово-промислових службовців повідомляла 24 серпня в Центральне бюро профспілок міста, що в усіх страйках, які нею оголошувались, виявляли «товариську підтримку» і «повну солідарність» робітники-транспортники. Як зазначалось в листі Всеросійського союзу товариства заводчиків і фабрикантів міністру праці, підприємці змушені були рахуватись з єдністю дій робітників та службовців в Кременчузі, задовольняючи всі вимоги останніх³¹.

Більшовики України рішуче захищали інтереси страйкуючих з числа середніх верств міського населення, використовуючи з цією метою свої фракції у Радах робітничих і солдатських депутатів, Центральних бюро професійних спілок, органах місцевого самоуправління і т. д.³².

²⁷ Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918 г.), т. I, стор. 294, 717; Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. II, М., 1959, стор. 639; ЦДАЖР УРСР, ф. 102, оп. 1, спр. 2, арк. 17 зв.

²⁸ А. Лисецький, Ю. Бадіян. Участь залізничників України у всеросійському залізничному страйку. — «УІЖ», 1959, № 4, стор. 37; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 283, арк. 30, 32.

²⁹ Див.: Протоколы Центрального комитета РСДРП(б). (Август 1917 — февраль 1918 г.), М., 1958, стор. 71—72.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 264.

³¹ Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине, стор. 622; ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 1, спр. 86, арк. 61.

³² Див.: Большевистские организации Украины... (март — ноябрь 1917 г.), стор. 274—275; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918 г.), т. I, стор. 525, 898; Одеський обласний державний архів, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 186, арк. 6; Вінницький обласний державний архів, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 4, арк. 20—20 зв.; ф. 262, оп. 1, спр. 22, арк. 307, 312, 314, 348.

В свою чергу представники інтелігенції та службовців часто оголошували страйки, солідаризуючись із страйкуючими робітниками, подавали їм матеріальну підтримку, допомагали боротись з локаутами підприємств. Такий страйк солідарності був організований, зокрема, на заводі Гена в Одесі. Правління профспілки службовців промислових підприємств Одеси ухвалило «...в зв'язку з оголошенням... місць робітників під бойкотом, оголосити із солідарності страйк всіх службовців заводу Гена з 20 вересня аж до визнання заводоуправлінням авторитету заводського комітету»³³. Встановити «тісний контакт із заводськими комітетами на місцях»³⁴, з тим, щоб попередити локаути капіталістів, ухвалили на початку вересня загальні збори службовців фабрик і заводів Катеринослава.

Новою і ефективною формою діяльності більшовиків по завоюванню міських середніх верств, зокрема, службовців та інтелігенції на бік робітничого класу стало залучення останніх до руху за робітничий контроль і розподіл продуктів. В. І. Ленін надавав великого значення залученню їх до здійснення таких революційних заходів пролетаріату, як робітничий контроль і націоналізація банків³⁵. На необхідність залучати в органи контролю «...представників технічно науково-освіченого персоналу»³⁶ наголошувалось в рішеннях VI з'їзду партії.

Більшовики України керувались настановами В. І. Леніна з цього питання, що знайшло, зокрема, відбиття і в рішеннях партійних організацій. Так, обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, що відбулась 10—12 липня зобов'язала партійні організації «...посилити свій вплив усередині комітетів (заводських — **автори**), готуючи їх до того, щоб вони разом з представниками професійних спілок та заводським технічним персоналом могли взяти контроль над виробництвом в свої руки...»³⁷.

Рух за робітничий контроль, який очолила і направляла більшовицька партія, охопив широкі маси інтелігенції та службовців на Україні. Ще на початку квітня 1917 р. загальні збори робітників та службовців Харківського машинобудівного заводу Дітмара ухвалили взяти під контроль всю фінансово-економічну діяльність підприємства. У рішеннях зборів підкреслювалось, що «...службовці категорично відмовились захищати інтереси власника, що йдуть у розріз з інтересами робітників, оскільки вони є трудяща маса і солідарні з робітничим класом»³⁸. За активною участю службовців робітничий контроль здійснювався на багатьох підприємствах Харкова, Києва, Донбасу та в інших місцях.

Розуміння службовцями, інженерами і техніками необхідності спільних дій з робітничим класом в ході страйкового руху, боротьби з локаутами капіталістів і здійснення контролю над виробництвом знайшло свій вияв і у створенні об'єднаних фабрично-заводських комітетів. Так, на заводі ВЕК в Харкові загальні збори робітників та службовців ухвалили об'єднати на початку червня 1917 р. комітети службовців і робітників, що існували до цього часу окремо, в єдиний фабрично-заводський комітет з одним виконавчим органом. Факти про участь службов-

³³ Одеський обласний державний архів, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 22 арк. 78.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 4100, оп. 1, спр. 86, арк. 1.

³⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 215, 364; т. 32, стор. 74, 94, 104—105, 191; т. 34, стор. 155—156, 158, 161, 179.

³⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К. 1954, стор. 352.

³⁷ Большевицские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 668.

³⁸ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис, М., 1958, стор. 347.

ців в діяльності фабрично-заводських комітетів мали місце і на інших підприємствах України³⁹.

Важливу роль в процесі відходу середніх верств міського населення від буржуазно-націоналістичних та угодовських партій і залучення їх на бік робітничого класу в період підготовки соціалістичної революції відіграла організаційно-політична діяльність більшовиків під час муніципальної кампанії, що почалась на Україні в травні 1917 р.

У передвиборчій платформі більшовиків, яка давала відповідь «на всі корінні питання сучасної політики, особливо на питання про війну і про завдання пролетаріату щодо центральної влади»⁴⁰, передбачались заходи по поліпшенню продовольчого постачання, шкільної справи, медичного і побутового обслуговування, житлових умов і т. п., що відповідало насущним потребам та інтересам не тільки робітничого класу, а й найширших верств міського населення.

Більшовики закликали середні верстви разом з робітниками брати участь у виборах в міські думи. Так, у передвиборній відозві Київської організації РСДРП(б) говорилось, що міська дума зможе захистити інтереси трудящих лише тоді, «...коли всі свідомі робітники..., всі наймані службовці, всі прикажчики, офіціанти і вся прислуга і вся київська біднота, зацікавлені в розвитку революції, будуть всі, як один голосувати за революційних соціал-демократів, за більшовиків»⁴¹. З закликом до середніх верств міського населення голосувати на виборах у міську думу за більшовицькі списки звертались більшовики Катеринослава, Луганська, Вінниці та інших міст⁴².

Успіху у проведенні агітації більшовиків серед міських середніх верств під час муніципальних виборів сприяла й та обставина, що в більшовицькі списки кандидатів у члени думи включались поряд з робітниками окремі представники інших верств, які перейшли на більшовицькі позиції. Так, серед 113 кандидатів-більшовиків в члени Катеринославської міської думи — 20 були службовці, техніки, прикажчики, вчителі⁴³. У зверненні Харківського комітету РСДРП(б), де вказувалося на те, щоб голосувати на виборах у міську думу за більшовиків, говорилось про тих, включених у більшовицький список інтелігентів, «...які не побоялись порвати з буржуазною інтелігенцією і перейти цілком на бік робітничого класу, на бік біднішого населення»⁴⁴.

Результати виборів у міські думи, що проходили на Україні в липні — серпні 1917 р. переконливо свідчили, що довір'я міських середніх верств до буржуазно-націоналістичних партій почало падати. Жодній з цих партій, які вважали своєю основною соціальною опорою середні верстви, не вдалося одержати більшості голосів. І навпаки, авторитет і вплив більшовиків серед різних непролетарських верств трудящих значно зросли. Про це свідчить той факт, що в ряді міст України, де переважну частину населення становили середні верстви, більшовики досягли значних успіхів на виборах. У Вінниці, зокрема, більшовики одержали найбільшу кількість голосів порівняно з іншими списками — 3 239 із 15 404 (21,1%) і провели в думу 12 гласних із 59. Партії есерів,

³⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. II, стор. 284; ЦДАЖР УРСР, ф. 102, оп. 1, спр. 1, арк. 25; спр. 2, арк. 20.

⁴⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 246.

⁴¹ «Голос социал-демократа», 4 червня 1917 р.

⁴² Див.: Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 118; Жовтень на Вінничині, Вінниця, 1927, стор. 51—52; «Донецкий пролетарий», 2, 6 червня 1917 р.

⁴³ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 29, оп. 8, спр. 20 (колекція листівок).

⁴⁴ «Пролетарий», 7 липня 1917 р.

меншовиків та інших, які входили до «соціалістичного» блоку, зібрали тільки 1978 голосів (12,8%); майже стільки ж було подано за УПСР і УСДРП — 1971 (12,8%); кадети зазнали повної поразки — 949 (6,2%) *. У Полтаві за об'єднаний список РСДРП (більшовики мали переважну більшість кандидатів) проголосувало 5 426 виборців з 24 021 (22,7%), тоді як російські й українські есери, українські соціал-демократи та єврейські дрібнобуржуазні партії, що входили у блок, одержали разом лише 32,7% поданих голосів ⁴⁵.

Одним із важливих напрямків боротьби більшовицьких організацій України за міські середні верстви була діяльність більшовиків по залученню революційно настроєних представників інтелігенції, службовців, ремісників, кустарів і т. п. в Червону гвардію. Відомо, що В. І. Ленін, піклуючись про те, щоб пролетарська міліція в своїй більшості складалась із фабрично-заводських робітників, водночас вказував на необхідність створювати міліцію «справді загальнонародну», яка б складалась «...з усього *поголовно* населення, з усіх дорослих громадян *обох* статей...» ⁴⁶, в якій промислові і міські робітники «...природно і неминуче здобули б ...провідний вплив на масу бідноти» ⁴⁷.

В Червону гвардію більшовики залучали поряд з пролетаріатом і вихідців з інших верств населення, які, сприйнявши ідеологію робітничого класу, усвідомлювали необхідність боротьби за перемогу соціалістичної революції. В цілому до кінця 1917 р. в Червоній гвардії налічувалося близько 9 тис. вихідців із міських середніх верств і селян ⁴⁸. Це були найбільш передові представники непролетарських верств трудящих, які, як, показують численні документи, пліч-о-пліч з робітниками боролись за перемогу соціалістичної революції на Україні.

Слід відзначити, що подальшій нейтралізації міських середніх верств, прискоренню процесу їх розмежування сприяла, зокрема, широка роз'яснювальна робота більшовиків під час політичних криз. Кризи обумовлювали, як відмічав В. І. Ленін, «...різке, іноді майже раптове «вимивання» середніх елементів, у зв'язку з бурхливим виявленням пролетарських і буржуазних» ⁴⁹. Верхівка дрібнобуржуазних верств як міста, так і села відкрито переходила на бік буржуазії, основна ж, бідніша їх маса, дедалі більше звільняючись з-під впливу угодовської, оборонської і націоналістичної ідеології, приєднувалась до пролетаріату. Маючи це на увазі, В. І. Ленін в статті «Початок бонапартизму», написаній після липневих подій, відзначав: «Росія з нечуваною швидкістю пережила цілу епоху, коли більшість народу довірилася дрібнобуржуазним партіям есерів і меншовиків...»

Всі ознаки вказують на те, що хід подій і далі йде найбільш прискореним темпом, і країна наближається до дальшої епохи, коли більшість трудящих змушена буде довірити свою долю революційному пролетаріату» ⁵⁰.

Здійсненню ленінської вказівки про необхідність активізації дій біднішої частини дрібнобуржуазних мас проти буржуазії особливу ува-

* При аналізі результатів виборів до міської думи у Вінниці слід враховувати, що особливо багато голосів більшовики одержали серед солдатів місцевого гарнізону.

⁴⁵ Ю. І. Терещенко. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції, К., 1974, стор. 112.

⁴⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 40.

⁴⁷ Там же, стор. 42.

⁴⁸ В. Верхось. Красная гвардия в Октябрьской революции, М., 1976, стор. 80, 84, 251—253.

⁴⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 420.

⁵⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 50.

гу більшовики України приділяли в період корніловщини⁵¹. Так, в резолюції Київського комітету РСДРП(б) про поточний момент говорилося, що «...якщо дрібнобуржуазні верстви і партії стануть на шлях боротьби з контрреволюційною буржуазією, то партія пролетаріату повинна, ставши на чолі цієї боротьби, поглибити і розширити її...»⁵².

Восени 1917 р. вплив більшовиків на міські середні верстви у величезній мірі зріс. Навіть в невеликих містах, «з населенням ремісничим, — повідомлялось 16 вересня в ЦК РСДРП(б) в листі обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, — які створюють тяжку обстановку для роботи місцевих організацій і ґрунт для хиткої і невпевненої поведінки ... настрої змінюється скрізь на нашу користь»⁵³. Про факти полівиння середніх верств міського населення, зростаючого процесу згуртування їх навколо робітничого класу і звільнення з-під впливу буржуазно-націоналістичних та угодовських партій констатувалося 12 вересня на обласній нараді більшовицьких організацій Південно-Західного краю, екстреній Київській загальноміській конференції РСДРП(б), яка відбулась 24—26 вересня, а також на зборах Юзівської, Чернігівської, Миколаївської та інших організацій⁵⁴.

Переконливим свідченням зрослої політичної зрілості і свідомості міських середніх верств, переходу значної їх частини на точку зору гегемона революції — пролетаріату, може служити вступ передових представників службовців та інтелігенції в ряди більшовицької партії. «...Партійність, — говорив В. І. Ленін, — є в один і той же час і умова і показник політичного розвитку. Чим більше політично розвинені, освічені, свідомі дане населення або даний клас, тим вища, за загальним правилом, його партійність»⁵⁵.

У 1917 р. із загальної кількості комуністів, врахованих Всеросійським партійним переписом 1922 р., на Україні до лав партії вступило 5566 чол., з яких 1107 чол. були службовці⁵⁶. Чисельність комуністів у більшовицьких організаціях України після виходу з підпілля до кінця 1917 р. зросла приблизно на 65 тис. чол. Отже, якщо вважати, що саме таке співвідношення відображало питому вагу службовців, які були прийнятні в партію в 1917 р. *, то можна припустити, що на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції в більшовицьку партію вступили 10—13 тис. передових представників службовців та інтелігенції.

Таким чином, в період підготовки соціалістичної революції більшовицькі організації України, керуючись ленінськими настановами, проводили велику організаційно-політичну роботу серед середніх верств міського населення по подоланню у останніх довірливо-несвідомого ставлення до буржуазії, звільнення з під впливу буржуазних, буржуазно-націоналістичних та дрібнобуржуазних партій і досягли відчутних успіхів у справі залучення їх на бік робітничого класу. На практиці було доведено, що робітничий клас і його авангард спроможні завоювати масового союзника із числа міських середніх верств в ході боротьби проти влади капіталу. Однак, боротьба за класовий союз

⁵¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 241.

⁵² Большевистские организации Украины... (март—ноябрь 1917 г.), стор. 190—191.

⁵³ Там же, стор. 676—677.

⁵⁴ Див.: Там же, стор. 680—681; 740, 760, 823; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 17, оп. 1, спр. 16, арк. 173, 188; ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

⁵⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 185.

⁵⁶ Див.: Всероссийская перепись членов РКП(б) 1922 года. Вып. 4, М., 1923, таб. № 3.

* В цілому це підтверджується і соціальним складом більшовицької партії. (Див.: Изменение социальной структуры советского общества. Октябрь 1917—1920, стор. 149).

«між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих (дрібна буржуазія, дрібні хазяйчики, селянство, інтелігенція і т. д. ...)»⁵⁷ була тривалою і складною, яка продовжувалась і після встановлення диктатури пролетаріату.

На сучасному етапі розвитку світового революційного процесу значно розширюються об'єктивні передумови союзу між робітничим класом і середніми верствами. «Великий капітал, — вказувалось на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р. — нехтує життєві інтереси більшості середніх верств міста. Тому широкі маси середніх верств населення, незважаючи на відсутність єдності в їх рядах та їх особливу сприйнятливість щодо буржуазної ідеології, виступають на захист своїх інтересів, включаються в боротьбу за загальнодемократичні вимоги. В їх середовищі зростає розуміння важливості спільних дій з робітничим класом»⁵⁸.

Разом з тим, досвід останніх років наочно показує, що реакційні сили нерідко використовують міські середні верстви в своїх цілях. Зокрема в Чілі реакції вдалося відколоти від революції значну частину дрібної міської буржуазії, що створило сприятливий ґрунт для контрреволюційних настроїв і тим самим сприяло узурпації влади в країні⁵⁹. Критично проаналізувавши ці уроки, комуністи Чілі, організовуючи антифашистський фронт, прагнуть проводити таку політичну лінію, яка, як підкреслював член керівництва Компартії Чілі Себастьян Гонсалес, дозволила б «визначити і головних ворогів, і можливих союзників робітничого класу, що згуртовуються в процесі боротьби, і ті верстви, які можна нейтралізувати...»⁶⁰. Комуністи світу, виходячи із загальних закономірностей розвитку революції, які відображені в теорії марксизму-ленінізму і підтверджені практикою Великого Жовтня, історичним досвідом розвитку світового революційного процесу і водночас, враховуючи конкретні умови у кожній даній країні, посилюють свою діяльність серед міських середніх верств з метою згуртування їх навколо пролетаріату, нейтралізації нестійких і ізоляції відверто реакційних елементів з їх середовища, ліквідації впливу на них великого капіталу та його агентури. Все це підвищує активність міських середніх верств як союзника робітничого класу в боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес.

В. Ф. Солдатенко, В. И. Полохало

БОРЬБА БОЛЬШЕВИКОВ УКРАИНЫ ЗА СРЕДНИЕ СЛОИ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАК РЕЗЕРВ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье на основе ленинского теоретического наследия, с использованием значительного фактического материала рассматриваются некоторые направления и формы деятельности большевистских организаций Украины по вовлечению средних слоев городского населения в революционную борьбу рабочего класса за победу Великого Октября.

⁵⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 365.

⁵⁸ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 277.

⁵⁹ Див.: Рене Кастільо. Уроки і перспективи революції. — «Проблеми мира і соціалізму», 1974, № 7, стор. 63—64.

⁶⁰ Див.: «Проблеми мира і соціалізму», 1976, № 3, стор. 64—65.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ НА УКРАЇНІ

27 лютого (12 березня) 1917 року в Росії перемогла друга буржуазно-демократична революція, яка мала велике історичне значення. Революційні маси назавжди скинули ненависне самодержавство, створили необхідні передумови для боротьби за революцію соціалістичну. Лютнева буржуазно-демократична революція перемогла завдяки гегемонії в ній пролетаріату, причому авангардну роль відіграв робітничий клас Петрограда. Щодо цього В. І. Ленін писав: «Революція розв'язана петроградськими робітниками... Петроград розбудив Росію. Петроград визволив її. Велика справа петроградських робітників»¹.

Гегемонія пролетаріату у другій російській революції була результатом багаторічної цілеспрямованої діяльності більшовицької партії в масах. «Наша партія, — писав В. І. Ленін у «Листах з далека», визнаючи роль більшовиків у Лютневій революції, — виявилась з масами, з революційним пролетаріатом, незважаючи на арешт і вислання в Сибір ще в 1914 році наших депутатів, незважаючи на відчайдушні переслідування й арешти... під час війни *проти* війни і проти царизму»².

Напередодні Лютневої революції Україна, як і вся Росія, була ареною гострої класової боротьби, що свідчило про назрівання глибокої революційної кризи. Великого розмаху тут набув страйковий рух, збільшилася середня кількість страйкарів, що брали участь у виступах, і тривалість самих страйків. Так, у 1916 р. на Україні відбулися два великих страйки, які мали загальноросійський резонанс, — у Горлівсько-Щербинівському районі (Донбас) та на заводі «Наваль» (Миколаїв). А вже в січні—лютому 1917 р. на Україні страйкувало більше 40 тис. робітників³. У 1917 р. вперше з початку імперіалістичної війни день 9 січня було ознаменовано масовими страйками.

У тилкових гарнізонах і на Південно-Західному фронті також почастішали випадки дезертирства, братання на фронті, відмови йти у наступ тощо. На селі спалахували антипоміщицькі та антикуркульські виступи.

Однією з найхарактерніших рис цього періоду була активна діяльність більшовицької партії. Незважаючи на складні умови підпілля, такі організації РСДРП, як Катеринославська, Харківська, Київська, Микоївська (що об'єднувала ряд організацій і груп Донбасу), були одними з найчисленніших. Боездатність більшовицьких організацій України яскраво проявилася під час керівництва страйком гірників Горлівсько-Щербинівського району, літніми страйками 1916 р. у Харкові, масовими виступами пролетаріату 9 січня 1917 р., бойкотом робітниками воєнно-промислових комітетів. У 1914—1917 рр. більшовики України видали близько 50 нелегальних листівок і газет, більше, ніж за відповідний час до війни.

Перемога Лютневої революції в Петрограді великою мірою зумовила перемогу революційних сил і на окраїнах Росії. Поштовхом до її початку на Україні, як і в інших районах країни, стали звістки про революційні події в столиці. Вже у перших числах березня 1917 р. в найбільших містах України встановилося двовладдя в особі Рад робітничих і солдатських депутатів та буржуазних «громадських комітетів». У Харкові Рада робітничих депутатів виникла 2 березня, у Києві та Катери-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 439.

² Там же, стор. 26.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1973, стор. 151.

нославі — 4-го, Одесі та Миколаєві — 6-го. Загалом у першій половині березня майже в 50 містах і населених пунктах України були створені Ради.

Пролетаріат Києва, Харкова, Катеринослава, Донбасу та інших міст і районів України після перших повідомлень про падіння самодержавства припинив роботу, організував масові мітинги, демонстрації, страйки. Їх очолили більшовики.

Ініціаторами революційної боротьби у лютнево-березневі дні 1917 р. виступили колективи найбільших підприємств, зокрема заводу «Арсенал» (Київ), який, за словами учасника тих подій, «...одразу занурився в гущу політичного життя... і на все чуйно реагував...»⁴, харківських — паровозобудівного і заводу «ВЭК», катеринославських — Брянського, Шодуар і Рудського, миколаївських суднобудівних — «Наваль» і «Руссуд», Єнакіївського та Краматорського металургійних заводів тощо.

В революційні події втягується пролетаріат не тільки великих міст і промислових районів, а й інших населених пунктів. У Шостці, наприклад, 5 березня на демонстрацію вийшли тисячі робітників порохового заводу. Революційні події в Ізюмі розпочалися з мітингу робітників залізничної майстерні. У Чугуєві відбулася масова маніфестація з участю робітників заводу Борковського.

У ході революційної боротьби пролетаріату України у лютому—березні 1917 р. на ряді підприємств (заводи Брянський і «Сіріус» у Катеринославі, «ВЭК», Шиманського, «Герлях і Пульст» у Харкові, патронному і Гартмана у Луганську та ін.) стали організовуватися бойові дружини, а на деяких шахтах і рудниках Донбасу — робітничі міліція. Ці пролетарські формування згодом стали основою для створення загонів Червоної гвардії.

Швидку перемогу Лютневої революції на Україні багато в чому зумовив вихід більшовиків з підпілля та їхня найактивніша участь у революційних подіях. На початку березня відбулися перші легальні збори більшовиків Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська, Макіївки, Краматорська, рудників Донбасу. На них були обрані партійні комітети, членами яких стали більшовики, активні учасники революційної боротьби А. А. Батов, Т. Л. Бондарев, С. І. Гоннер, М. С. Данилевський, О. В. Ємельянов (Сурик), К. О. Кіркїж, М. В. Копилов, І. М. Крейсберг, З. Ф. Ляпін, Ф. Г. Рябцев, М. О. Савельєв (Петров), Ю. Д. Тишков та багато інших.

Загальна кількість членів більшовицьких організацій і груп на Україні на початку березня 1917 р., за нашими підрахунками, становила приблизно 1500 чол. Це був найбільший загін більшовицької партії в периферійних районах Росії у цей період.

Важливо підкреслити, що більшовики великих міст України — Києва, Харкова, Катеринослава, Луганська, Макіївки, а також ряду рудників Донецького басейну створили самостійні організації і групи, тобто виконали пораду В. І. Леніна про необхідність організаційної самостійності партії. «Самостійність і особність нашої партії, ніякого зближення з іншими партіями — для мене ультимативні»⁵, — писав Володимир Ілліч з-за кордону одразу після одержання перших звісток про революцію в Росії. Більшовики України неодноразово заявляли про підтримку цієї ленінської лінії. Так, у резолюції конференції катеринославських більшовиків від 5 березня 1917 р. говорилося: «Спільну діяльність під прапором єдиної партії ми вважаємо можливою лише при

⁴ М. Майоров. Из истории революционной борьбы на Украине, К., 1922, стор. 34.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 395.

умові цілковитого визнання всіх партійних постанов і підкорення всім рішенням партії»⁶. На перших легальних зборах більшовики Києва не тільки відхилили пропозицію меншовиків-інтернаціоналістів увійти в меншовицьку організацію, а й відмовилися надіслати свого представника на меншовицькі збори для «інформації»⁷.

У той же час в Одесі, Миколаєві, Юзівці, Єлисаветграді, Кременчуку, Маріуполі, Чернігові, Полтаві та деяких інших містах України оформилися об'єднані організації РСДРП, в яких переважали меншовики. Але більшовики, які перебували в них, наполегливо боролися за проведення своєї, відмінної від меншовиків тактики. Учасник подій, відомий історик партії М. М. Попов зазначав, що «далеко не завжди в цих організаціях більшовики підкорялися меншовицькій дисципліні. Часто-густо вони вели самостійну лінію»⁸. Так, Г. П. Ачканов і П. П. Мізкевич в Одесі, Ф. І. Зайцев, П. Алфьоров — у Юзівці, І. Ф. Сорокін — в Херсоні та інші активно підтримували більшовицький курс. Інколи на окремих підприємствах створювалися суто більшовицькі осередки.

Під впливом революційної боротьби пролетаріату у лютому — березні 1917 р. на бік революції стали переходити й солдати. Наприклад, солдати тилових гарнізонів, розміщених на Україні, брали участь у мітингах і демонстраціях, заарештовували представників старої влади, особливо поліцейських, тобто виступали активною силою революційного руху. Виконуючи «Наказ № 1» Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, вони повсюдно створювали свої організації, вимагали і часто добивалися зміщення реакційних офіцерів. Так, на Південно-Західному фронті перемога революції послужила сигналом для арешту офіцерів, виборів до солдатських комітетів, створених в окремих частинах. Виступ петроградського пролетаріату вітали й солдати Румунського фронту, хоча з ряду причин революційні процеси відбувалися тут дещо повільніше, ніж на інших фронтах. Характерним щодо цього є свідчення Денікіна, який командував у той час корпусом: у перші тижні після революції в частинах фронту збільшилася кількість «дисциплінарних провин»⁹⁻¹⁰. На головній базі Чорноморського флоту — у Севастополі, незважаючи на всілякі маневри командуючого флотом адмірала Колчака, під тиском мас було роззброєно поліцію і жандармів, заарештовано коменданта фортеці.

Участь збройних сил у Лютневій революції свідчила, насамперед, про гегемонію пролетаріату, його дедалі міцніючий союз з селянством. Ініціатором і керівником революційного руху солдатів був робітничий клас, що особливо виразно виявилось у великих містах і пролетарських районах. Як щодо часу, так і щодо ролі в революційних подіях робітничий клас посідав авангардне місце, ведучи за собою широкі солдатські маси. «Революцію зробили робітники й солдати»¹¹, — писав В. І. Ленін, вказуючи на рушійні сили Лютневої революції і керівну роль у ній пролетаріату.

Після перемоги Лютневої революції пролетаріат України слідом за робітниками Петрограда і Москви почав відроджувати славні ре-

⁶ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 5.

⁷ І. Ю. Кулик. Киевская организация от Февраля к Октябрю 1917 года. — «Летопись революции», 1924, № 1, стор. 189.

⁸ Н. Н. Попов. Октябрь на Украине. — «История пролетариата», 1934, № 1, стор. 8.

⁹⁻¹⁰ И. И. Минц. История Великого Октября, т. 1, М., 1967, стор. 699.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 61.

волюційні завоювання 1905 р., створюючи важливі ланки своєї класової організації — Ради. Виникаючи як органи влади трудящих, вони зміцнювали переможну ходу революції, ставали головною артерією масового революційного руху.

У березні 1917 р. на Україні виникло 113 Рад¹², тобто приблизно $\frac{1}{5}$ Рад, створених у країні. З них — 72 Ради робітничих депутатів, 18 — солдатських, 21 — об'єднана та 2 — селянських, що свідчило про гегемонію робітничого класу в революції. Важливо відзначити, що Ради робітничих депутатів майже завжди створювалися на місцях раніше, ніж Ради солдатських депутатів, і тільки інколи ці події відбувалися одночасно. Об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів слід вважати вищим ступенем у розвитку союзу робітничого класу і селянства на Україні. Щоправда, через опір буржуазії у таких великих містах, як Київ, Одеса, Катеринослав, цей процес відбувався поступово.

Переважаюча більшість Рад робітничих депутатів на Україні створювалась як територіальні, загальноміські. Особливістю багатьох Рад Донбасу було те, що вони виникли на окремих рудниках і заводах. Це пояснювалося, насамперед, розташуванням підприємств у невеликих населених пунктах. Але в Юзівці, Макіївці, Маріуполі, Бахмуті та інших містах Донецького басейну діяли і «територіальні» Ради. В інших районах України майже скрізь переважав територіальний принцип їх створення. Однак подекуди вони виникали і на підприємствах (на «Арсеналі» в Києві, «Руссуде» в Миколаєві тощо). Виникнення Рад на підприємствах свідчило про революційну активність пролетаріату. Зазначимо, що Ради окремих підприємств були однією з форм робітничих комітетів, перейменованих згодом у фабзавкоми.

Відзначаючи бурхливий революційний порив, який охопив трудящих у лютнево-березневі дні, В. І. Ленін писав, що самочинне, стихійне створення Рад робітничих депутатів після Лютневої революції було повторенням досвіду 1905 р.¹³, що маси створили Ради раніше, ніж будь-яка партія встигла проголосити цей лозунг¹⁴, що виникнення і організаційне оформлення Рад навесні 1917 р. було підготовлено всією попередньою діяльністю більшовицької партії. Це спростовує твердження буржуазних істориків, нібито більшовики в період Лютневої революції виступали проти створення Рад¹⁵. Насправді вони підтримали і розвинули революційну ініціативу мас. Зокрема, на Україні за їх активною участю Ради виникли на деяких рудниках Горлівсько-Щербинівського і Берестово-Кальміуського районів Донбасу і в Краматорську. Тут більшовики добилися більшості у керівних органах Рад. Однак це були поодинокі випадки. У решті Рад України з ряду причин, в основному під впливом гігантської дрібнобуржуазної стихії, міцні позиції утримували представники угодівських партій.

Більшовики України дотримувалися в цілому правильної тактики щодо Рад, проводячи курс на їх всебічне зміцнення і розвиток, розуміли значення Рад як масових революційних організацій робітничого класу і селянства, відстоювали класову самостійність Рад як органів пролетарського представництва. Водночас у березні 1917 р. більшовики України певною мірою недооцінювали роль Рад. Виходячи з неправильної посилки про незавершеність буржуазно-демократичної революції в Росії, більшовики в той період не вважали Ради органом революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, не змогли оцінити їх

¹² «УІЖ», 1975, № 1, стор. 82.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 3.

¹⁴ Див.: Там же, стор. 6.

¹⁵ Против буржуазных фальсификаторов истории КПСС, М., 1970, стор. 127.

значення з точки зору перспектив дальшого розвитку революції. Мабуть краще за інших настрої активних учасників тогочасної революційної боротьби на Україні висловив харківський більшовик О. В. Ємельянов-Сурик. «...Нас надзвичайно здивувала, — писав він у спогадах, — висловлена Леніним думка про те, що поряд з урядом Гучкова-Мілюкова вже виник «робітничий уряд» — Рада робітничих і селянських депутатів у Пітері. Своєрідність ситуації, яку розкрив потім Ленін у статті «Про двовладдя», самостійно збагнути ми не могли»¹⁶. Як відомо, лозунг «Вся влада Радам!» висунув В. І. Ленін у своїх Квітневих тезах.

Слідом за Радами робітничих депутатів у тилових гарнізонах, розташованих на Україні, почали виникати Ради солдатських депутатів. Якщо у роки першої російської революції тут їх існувало лише три, то тепер їх кількість зростала з кожним днем. Створення солдатських Рад було безпосереднім наслідком могутнього впливу пролетаріату на широкі верстви солдатів. Характерно, що на перших засіданнях Рад робітничих депутатів були присутні й представники від солдатів. Почин робітників, які першими організували Ради, надихав солдатів на активні дії. У цьому, як і в спільних революційних виступах на вулицях міст, знаходив своє відображення на практиці союз робітників і селян.

Перемога Лютневої революції пов'язана з виникненням на багатьох підприємствах фабрично-заводських комітетів — важливої організації пролетаріату. Частина фабзавкомів виникла явочним шляхом, тобто всупереч волі і без санкції підприємців, що було яскравим виявом революційної активності пролетаріату. Те, що фабзавкоми створювалися майже одночасно з Радами, свідчило про невичерпну енергію революційного робітничого класу.

Після Лютневої революції на Україні створилося багато (більше 100) професійних спілок. Їм більшовики приділяли велику увагу. Так, уже 5 березня на першому легальному засіданні більшовиків Катеринослава проводилися вибори членів професійної комісії¹⁷. Більшовики боролися за те, щоб ці організації висували не тільки економічні, а й політичні вимоги, відстоювали територіально-виробничий принцип формування профспілок, їх класовий, інтернаціоналістський характер. В умовах України, де національний склад населення міст був дуже строкатим, це мало особливе значення. Створення тут організацій інтернаціоналістського типу свідчило про вплив на революційний процес свідомої, політично розвинутої частини робітничого класу, насамперед його бойового авангарду — більшовиків.

Гегемонія пролетаріату у Лютневій революції знайшла свій вияв у його боротьбі за розв'язання загальнодемократичних завдань, що відповідали інтересам широких народних мас. Після одержання перших звісток про повалення самодержавства на адресу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів йшов нескінченний потік привітань, прийнятих на засіданнях Рад, мітингах і зборах робітників. У цих документах відображена не тільки одноставна підтримка боротьби столичного пролетаріату і солдатів Петроградського гарнізону, але й ненависть народу до прогнилого царського режиму. В одному з них, зокрема, зазначалося: «Рада робітничих депутатів константинівських заводів пропонує негайно позбавити свободи всю династію Романових, щоб докорінно покласти край можливості виникнення монархії»¹⁸.

¹⁶ О. Ємельянов-Сурик. Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях. — «Літопис революції», 1932, № 3-4, стор. 214.

¹⁷ Большевицские организации Украины..., стор. 3.

¹⁸ «Правда», 29 березня 1917 р.

Типовою для перших робітничих форумів, що відбулися після Лютневої революції, була вимога надання політичної амністії. Часто робітники разом з представниками інших верств населення збройним шляхом визволяли політичних в'язнів з тюрем. Робітничий клас вимагав надання свободи слова і друку, свободи зборів і спілоок, недоторканості особи і скасування національної та релігійної ворожнечі.

Учасником Лютневої революції на Україні було селянство. Щоправда, революційний рух на селі розгорнувся трохи пізніше, ніж виступи робітників і солдатів у містах, — приблизно в другій третині березня 1917 р. Основні причини цього полягали у віддаленості більшості сіл від промислових та адміністративних центрів, мобілізації до армії найактивнішої частини селянства, а також у порівняно пізній поінформованості населення про перемогу революції. До того ж, у березні 1917 р. селянський рух на Україні був ще недостатньо організованим і масовим. Багато селян, введених в оману сільською і міською буржуазією, чекали рішення про землю «зверху».

Однак найбільш активна і свідома частина селян-бідняків продовжувала боротьбу проти поміщиків одразу після падіння самодержавства, що зумовило певне посилення аграрного руху порівняно з попереднім періодом. У березні 1917 р., за нашими підрахунками, на території України відбулося 16 селянських виступів (проти 7 у лютому 1917 р.), причому більшість з них — на Правобережжі, що пояснювалося не тільки гостротою аграрних відносин у цьому районі, але й наявністю тут величезної маси солдатів, які були своєрідними каталізаторами революційного руху.

Лютнева революція дала могутній поштовх розгортанню національно-визвольного руху на Україні. Прагнення українського народу звільнитися від національного гніту виявлялося на численних демонстраціях, мітингах, маніфестаціях, учасники яких виступали за національну автономію і вільний розвиток України в складі Російської держави. У першій великій українській маніфестації в Петрограді 12 березня 1917 р. взяли участь понад 20 тис. українців — солдатів і студентів. «Хай живе вільна Україна у вільній Росії!» — таким був один з лозунгів демонстрантів¹⁹⁻²². 16 березня, в день «свята революції», відбулася маніфестація в Києві. Поряд з іншими загальнодемократичними вимогами її учасники висунули лозунг національної автономії України в складі Росії. 19 березня в Києві пройшла нова національна маніфестація. Виступи мас з вимогою національної автономії України мали місце також у Катеринославі. Певна частина маніфестантів виступала за «самостійну» Україну, але трудові верстви населення не підтримували «самостійників».

Керівництво національно-визвольним рухом на Україні намагалася захопити українська буржуазія, щоб використати його у своїх вузько-класових інтересах. З цією метою 4 березня в Києві була створена націоналістична Центральна рада, 9 березня — Український військовий комітет і Український кооперативний комітет. На місцях швидко виникали «просвіти», «громади» та інші буржуазні організації.

Успішне розв'язання національного питання робітничий клас України безпосередньо пов'язував з соціальною революцією. Революційна боротьба трудящих України проти панівних класів Росії органічно поєднувалася з боротьбою проти капіталістів і поміщиків України. В цьому полягала історично прогресивна роль широких трудящих мас міста й села і насамперед пролетаріату в українському національному русі.

¹⁹⁻²² Історія Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 19.

Фактично це була боротьба робітників і селян за демократію і соціалізм.

Революційно-демократична течія в українському національному русі у період Лютневої революції знайшла свій найяскравіший вияв в активній участі робітничого класу і селянства в особі солдат у масових революційних виступах. Гегемонія пролетаріату в революції була незаперечним доказом сили і життєвості революційно-демократичного напрямку в національному русі на Україні. Народні маси України боролися пліч-о-пліч з російськими робітниками і селянами, трудящими інших національностей країни. Боротьба представників революційно-демократичного напрямку в національному русі на Україні проти вузькокласових націоналістичних домагань буржуазії і поміщиків ставала характерною рисою революційних подій 1917 р.

У революційних виступах в лютому—березні 1917 р. брали участь й представники інших національностей, особливо латишів та поляків*. У березні мітинги та збори латиських і польських трудящих проходили у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі і Кам'янському. Так, масова демонстрація польських робітників під лозунгами єдності з революційним пролетаріатом Росії відбулася 5 березня у Харкові. У Києві була утворена польська Рада робітничих депутатів. Відкривалися національні клуби і будинки.

Позитивним аспектом політичної програми латиських і польських робітників на Україні була їх підтримка боротьби пролетаріату всієї Росії проти царизму. Зокрема, 12 березня учасники мітингу польських робітників у Києві висловили солідарність з боротьбою пролетарів «усіх народів Росії за демократичну перебудову»²³. Латиські робітники вважали, що їх боротьба за демократичну Росію була складовою частиною боротьби за автономію Латвії. Національно-визвольний рух латиських і польських трудящих на Україні сприяв перемозі Лютневої революції в одному з найбільших національних регіонів країни.

Як відомо, на відміну від Петрограда революція на Україні була майже безкровною. Кількість жертв під час лютнево-березневих подій обчислюється одиницями, адже, як свідчать джерела, зброю тут застосовували лише епізодично.

У буржуазній історіографії безкровний характер Лютневої революції на Україні пояснюється так званою теорією «єдності» українського народу, який нібито являв собою безкласове «українське революційне суспільство». Безумовно, таке пояснення не витримує ніякої критики. Справжні причини згаданого явища, на наш погляд, такі. Величезний вплив на характер революційних подій, які розгорталися на Україні на початку березня 1917 р., мала та важлива обставина, що маси уже знали про перемогу революції в Петрограді. Падіння самодержавства, історична перемога робітників і солдатів у столиці Росії посилювали революційний натиск на місцях і, навпаки, безнадійно ослаблювали позиції захисників старого ладу. Очевидна перевага революційних сил над нечисленними прихильниками царизму прирікала останніх на капітуляцію. Важливе значення мала революційна боротьба пролетаріату України, його гегемонія в лютнево-березневі дні. Масові виступи робітничого класу паралізували опір реакційних сил, які все ще чіплялися за прогнилий режим.

Безкровний характер лютнево-березневих подій на Україні пояснювався також майже негайним переходом тилкових гарнізонів і частин

* Кількість латишів і поляків на Україні зросла у роки першої світової війни в зв'язку з евакуацією населення з районів, яким загрожувала окупація німецькими військами.

²³ «Киевская мысль», 15 березня 1917 р.

Південно-Західного фронту на бік революції. Армія поступово ставала союзником революційного пролетаріату, а не опорою старої влади. В останньої вже не було збройних сил, які вона могла б кинути проти революційного народу.

Перемога Лютневої революції на Україні, як показано вище, була визначною історичною подією, в якій головну роль відіграли робітничий клас і селянство в особі революційних солдатів і матросів. Більшовики очолили боротьбу за гегемонію пролетаріату в революційному процесі. Однак характеристика революції буде неповною, якщо не зупинитися на поведінці інших класів і партій, які певною мірою брали участь у лютнево-березневих подіях. Більше того, провідна роль робітничого класу простежується чіткіше, коли співставити її з лінією контрреволюційних сил. В. І. Ленін зазначав, що «ніколи не можна забувати дивитися в цілому на відношення всіх партій разом... Цього вимагає наукове ставлення до революції»²⁴.

Насамперед, кілька слів про опір революції з боку антипролетарських класів і прошарків. У цілому цей опір мав пасивний характер, що відбивало величезну перевагу революційних сил над реакцією, перевагу пролетаріату — гегемона революції. Типовою формою опору була навмисна затримка вістей про хід і перемогу революції у Петрограді головним чином військовими властями і цивільними чинами. Але правду не вдалося приховати.

В опорі революції на Україні можна виділити два періоди: перший — від одержання звістки про революційні події в Петрограді до зречення царя від престолу і створення Тимчасового уряду, другий — після 2 березня — дня падіння царського трону. Протягом першого періоду опір був повсюдним, але пасивним і, по суті, свідчив про вицікування певними колами дальшого розвитку подій. Після 2 березня, коли царя було скинуто, успіх революції остаточно визначився, опір на місцях майже зовсім припинився. Частина прибічників старого режиму була заарештована або усунута від влади за розпорядженням Тимчасового уряду, багато царських чиновників роблять карколомну метаморфозу, ставши на шлях активного співробітництва з новою владою. Характерно, що після 12 березня успіх революції змушені були визнати й поміщики. «У ці важкі й великі для Росії дні, — зазначалося в листі Ради дворянських суспільств Подільської губернії, надісланому губернському предводителю, — всі російські люди, відклавши будь-які розбіжності, змушені згуртуватися навколо Тимчасового уряду як єдиної зараз у Росії законної влади...»²⁵.

Певний інтерес становить ставлення до революції духовенства. Зрозуміло, церква зустріла революцію вкрай вороже. Обер-прокурор Синоду Раєв 27 лютого заявив, що керівники революційного руху — зрадники, «починаючи з членів Державної думи і кінчаючи робітниками»²⁶. Однак опір церковників був короткочасним. Швидко переконавшись у неможливості відновлення самодержавства, вони стали підтримувати Тимчасовий уряд. Уже 4 березня на засіданні Катеринославської консисторії було ухвалено рішення «привітати поновлення державного ладу», 6 березня резолюцію про визнання Тимчасового уряду одноголосно прийняло київське духовенство²⁷.

Як відомо, буржуазія не була рушійною силою Лютневої революції, а приєдналася до неї лише тоді, коли неминучість перемоги революцій-

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 468.

²⁵ «Подольанин», 24 березня 1917 р.

²⁶ Б. Кандидов. Церковь и Февральская революция. М., 1934, стор. 18.

²⁷ «Киевская мысль», 7 березня 1917 р.

них мас стала очевидною. Приєднання буржуазії до революції мало суперечливий, половинчатий характер. Вона всіляко намагалася загальмувати революційний рух, справедливо вбачаючи в ньому загрозу своєму існуванню. Саме тому в друкованих виданнях і усних виступах у лютнево-березневі дні її представники закликали до так званого «спокою». «Усвідомлюючи небувалу важливість подій, не ускладнюйте життя різнісними і необережними виступами. Зберігайте спокій!..», — поспішив заявити у своїй першій відозві виконком Київської «Ради об'єднаних громадських організацій»²⁸.

Ідея «спокою», яку так уперто пропагувала буржуазія, знайшла відображення в назвах багатьох буржуазних органів влади, створених на Україні в період Лютневої революції. У Херсоні буржуазні кола створили «комітет спокою і безпеки», у Лисичанську — «комітет охорони спокою населення», в Миргороді і Ясинуватій — «комітети громадського спокою» тощо. Підкреслення «громадського» характеру цих установ, «турбота» про інтереси населення були лицемірною спробою буржуазії приховати свої контрреволюційні цілі. Буржуазні комітети, користуючись підтримкою і сприянням угодовських партій, забороняли мітинги, демонстрації, страйки, всіляко обмежували революційну ініціативу мас.

Непослідовність буржуазії наочно виявилася в її політиці щодо царського апарату управління, особливо поліції. Цю важливу ланку старого апарату вона всіляко намагалася зберегти, а міліцію, що виникла, — підкорити своєму контролю. Буржуазія на Україні висловила цілковите довір'я Тимчасовому урядові і виступила за продовження імперіалістичної війни. Її підтримали дрібнобуржуазні партії та групи, особливо меншовики.

Гегемоном Лютневої революції на Україні меншовики вважали буржуазію. Тому вони разом з іншими дрібнобуржуазними партіями, які діяли на Україні, допомагали їй створювати «громадські» комітети і майже повсюдно входили до їх складу. Українські меншовики умовно підтримували Тимчасовий уряд, але їх умови були нечіткими й половинчастими. В основному вони виступали ревними глашатаями революційного оборонства. Меншовиків-інтернаціоналістів тут було мало, їх голос тонував у загальному хорі угодовців оборонського напрямку.

Меншовицька оцінка буржуазії виключала самостійну роль пролетаріату. Тому робітничі організації, насамперед Ради, розглядалися угодовцями як інструмент підтримки буржуазної влади. За образним висловом більшовика І. Сорокіна, Ради, які очолювали меншовики та інші угодовці, виконували роль «громовідводу» революційного тиску робітників²⁹. Прикриваючись революційно-оборонськими лозунгами, соціал-опортуністи на Україні намагалися за допомогою Рад припинити революційні виступи пролетаріату, проводили половинчасту політику щодо царської поліції, «турбувалися» про інтенсифікацію праці на підприємствах тощо. А селянам вони пропонували чекати розв'язання земельного питання до Установчих зборів. У відповідь на їх угодовську політику більшовики України посилювали наполегливу, систематичну боротьбу проти меншовиків, есерів та інших дрібнобуржуазних партій і груп з усіх ідеологічних та організаційних питань, що висувалися в ході революції.

У березневі дні 1917 р. на Україні посилювався буржуазно-націоналістичний рух. Перші програмні заяви меншовиків та українських есерів,

²⁸ «Известия исполкома Киевского Совета объединенных общественных организаций», 16 березня 1917 р.

²⁹ І. Сорокин. Февральская революция в Херсоне.— «Пролетарская революция», 1926, № 2, стор. 111.

зроблені у період Лютневої революції чи незабаром після її перемоги, не залишають сумніву в тому, що вони захищали інтереси панівних класів і перебували на націоналістичних позиціях. Про буржуазно-класову спрямованість українського націоналістичного руху свідчив хоча б склад політичних організацій, що виникли тут у березневі дні, зокрема Центральної ради. В ній були переважно представники великої та дрібної буржуазії.

Штучне затушовування справжньої суті своєї соціальної політики було основним методом поведінки української буржуазії та її партій. І, навпаки, національні вимоги висувалися ними на перший план, всіляко вип'ячувалися, проповідувалася національна винятковість, ворожість до російського народу. Розв'язати національне питання буржуазія намагалася не революційним, а реформістським шляхом. Робітничий клас України та його бойовий авангард — більшовицька партія мали наполегливо боротися проти українського буржуазного націоналізму.

Гегемонія робітничого класу, активна участь селянських мас, провідна роль більшовицької партії — такі найхарактерніші риси лютнево-березневих подій 1917 р. в одному з найбільших національних регіонів країни, хоча, безперечно, тут була й своя специфіка. Революційна боротьба пролетаріату і селянства України у лютнево-березневі дні 1917 р. була складовою і невід'ємною частиною загальноросійського революційного процесу.

Лютнева революція на Україні відобразила загальні закономірності революційного руху. Перемога Лютневої революції на Україні, як і у всій Росії, була прологом революції соціалістичної. Збагачений досвідом двох революцій, пліч-о-пліч з російським пролетаріатом і робітниками інших національностей країни робітничий клас України під керівництвом партії більшовиків одним з перших пішов шляхом Великого Жовтня.

В. Л. Харитонов

ФЕВРАЛЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1917 ГОДА НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье освещается революционная борьба рабочего класса и крестьянства на Украине в феврале—марте 1917 г. Автор уделяет основное внимание крупнейшим политическим событиям этого периода: выходу большевиков из подполья, образованию Советов, активизации национально-освободительного движения трудящихся, а также показывает антинародную политику контрреволюционных сил, в том числе украинских буржуазных националистов.

ІДЕОЛОГІЧНА РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА СЕЛІ У ВОСЬМІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Аграрна політика Комуністичної партії переконливо свідчить про комплексність, творчий характер і наукову обґрунтованість підходу КПРС до розв'язання корінних економічних і соціальних проблем. Виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС та березневого (1965 р.) Пленуму Центрального Комітету партії, сільські парторганізації України провели значну роботу, спрямовану на ідейне виховання трудящих, формування у них комуністичного ставлення до праці, підвищення їх громадсько-політичної активності. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив, що метою ідеологічної роботи партії є мобілізація трудящих на успішне розв'язання завдань по створенню матеріально-технічної бази комунізму, формування наукового світогляду, комуністичної моралі у всіх членів суспільства, виховання всебічно розвиненої особи¹.

В даній статті зроблено спробу узагальнити досвід ідейно-політичної роботи сільських партійних організацій Миколаївської, Одеської, Кримської та Херсонської областей в роки восьмої п'ятирічки, розкрити шляхи підвищення її рівня та ефективності відповідно до зрослих духовних інтересів і запитів трудящих.

Нові важливі завдання, що їх поставила партія в галузі сільського господарства на восьму п'ятирічку, вимагали від сільських партійних організацій докорінного поліпшення ідейно-політичної роботи, всебічного розвитку форм і методів виховання трудящих. Це, зокрема, було викликано необхідністю посилити відповідальність кожного комуніста, кожного члена виробничого колективу за результати господарської діяльності колгоспів і радгоспів.

Партійні організації багато зробили для роз'яснення рішень XXIII з'їзду КПРС і березневого (1965 р.) Пленуму ЦК. При цьому всю свою пропагандистську діяльність вони будували, як учив В. І. Ленін, «...на політичному досвіді господарського будівництва»², тобто проводили її в тісному зв'язку з конкретними народногосподарськими завданнями, виховували у трудящих комуністичне ставлення до праці.

Рішення XXIII з'їзду КПРС відкрили нові шляхи для дальшого всебічного розвитку ідеологічної роботи партійних організацій, зокрема й для вдосконалення системи політичної освіти відповідно до сучасного етапу комуністичного будівництва. Після перебудови система політичної освіти в країні набула стрункості і закінченості. Вона складалася

¹ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 346.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 387.

з початкової, середньої та вищої ланок, що давало змогу комуністам, усім трудящим поступово нагромаджувати і поглиблювати свої знання в галузі марксизму-ленінізму.

Пропаганду революційної теорії В. І. Ленін вважав одним з найважливіших завдань партії³. Сільські партійні організації у своїй ідеологічній діяльності виходили з того, що повне розуміння висунутих партією завдань можливе лише за умови глибокого знання теоретичних питань. «Перед лицем складних і великих завдань у галузі сільського господарства,— говорив Л. І. Брежнев на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС, — ми повинні з новою силою підкреслити, що ідейне загартування, непохитна переконаність у правильності політики партії — ось та сила, яка допомагає всім нам переборювати будь-які труднощі, вміло розв'язувати практичні завдання»⁴.

В 1965/66 навчальному році в мережі партійної освіти на Україні було створено близько 40 тис. початкових політичних шкіл, майже 30 тис. шкіл основ марксизму-ленінізму, велику кількість теоретичних семінарів⁵. У Кримській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях працювало 4848 початкових політшкіл, 3627 шкіл основ марксизму-ленінізму, 3243 теоретичних семінари⁶.

У початкових політшколах, де підвищували свій ідейний рівень багато сільських трудівників, поряд з іншими формами занять, широко практикувалися теоретичні конференції. Наприклад, у 1966—1970 рр. у політшколах колгоспу ім. Г. І. Котовського Доманівського району Миколаївської області регулярно проводилися конференції «Березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС — важливий етап на шляху дальшого піднесення сільського господарства країни», «XXIII з'їзд КПРС — з'їзд будівників комуністичного суспільства», «Боротьба КПРС за згуртованість і єдність світового комуністичного руху» та ін. Важливим засобом активізації слухачів шкіл основ марксизму-ленінізму став метод активних домашніх завдань (підготовка рефератів, повідомлень тощо).

Кращих слухачів системи політичної освіти партійні організації приймали до лав КПРС. Так, у 1966 р. парторганізації Роздольненського району Кримської області прийняли в партію 18 слухачів початкових політшкіл, Снігурівського району Миколаївської області — 36, Комінтернівського району Одеської області — 32, Цюрупинського району Херсонської області — 19 слухачів⁷.

Значного розвитку в 1966—1970 рр. набула на селі середня ланка системи політичної освіти. Протягом п'ятирічки питома вага її слухачів у загальній кількості тих, що навчалися в мережі партосвіти зросла з 27,9% до 63,9%, а кількість комуністів збільшилася в 3,5 раза⁸. Таким чином, на кінець досліджуваного періоду середня ланка стала основною в системі політичної освіти на селі. По-перше, вона охоплювала переважну більшість (близько двох третин) слухачів, а по-друге, і це — головне, в ній навчалися найбільш кваліфіковані трудівники колгоспів і радгоспів, спеціалісти сільського господарства середньої

³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 300.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 1, стор. 93—94.

⁵ «Радянська Україна», 1 жовтня 1965 р.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 1, 2, арк. 35, 48, 59, 67.

⁷ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 179, арк. 105; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 154, арк. 54; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 92, спр. 90, арк. 24; Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 122, оп. 16, спр. 4, арк. 16.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 1, арк. 35; оп. 262, спр. 36, арк. 151; спр. 37, арк. 29, 67; спр. 38, арк. 46 (підрахунки автора).

ланки — люди, від яких великою мірою залежало успішне виконання поставлених партією завдань.

У вищій ланці політичної освіти також спостерігалася тенденція до зростання кількості теоретичних семінарів (на 67,9% протягом п'яти років) і слухачів у них (на 42%). Особливо значним це зростання було в Миколаївській та Херсонській областях, де загалом число семінарів збільшилося вдвічі, а слухачів у них — на 75%, у тому числі комуністів — на 70%⁹. Це пояснювалося підвищенням освітнього рівня сільських трудівників, приходом на село великої кількості спеціалістів з вищою освітою, а також ретельнішим плануванням партійними організаціями мережі політичної освіти.

Успішна робота політшкіл, шкіл основ марксизму-ленінізму і теоретичних семінарів безпосередньо залежала від рівня теоретичної підготовки пропагандистів. Тому при обкомах і райкомах партії було створено стабільну систему курсів і семінарів для підготовки і перепідготовки пропагандистських кадрів. Протягом восьмої п'ятирічки кількість пропагандистів, які навчалися на цих курсах і семінарах, значно збільшилась. Якщо в 1964/65 навчальному році у Кримській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях було підготовлено близько 5 тис. пропагандистів, то в 1969/70 навчальному році — 9 тис.¹⁰.

Значне поширення в досліджуваній період одержала також систематична і всебічна інформація населення з актуальних проблем зовнішньої і внутрішньої політики партії. З цією метою було створено інститут політінформаторів. Крім того, перед трудящими часто виступали політичні коментатори, керівні партійні, радянські та господарські працівники. Велику роль продовжували відігравати й агітатори. Зокрема, в 1968—1969 рр. на Україні їх налічувалося 869 тис., у тому числі в Миколаївській області 34 тис., а в Херсонській — понад 20 тис.¹¹. Виходячи з нових, підвищених вимог до ідейно-виховної роботи, парторганізації подбали про чітку спеціалізацію у підготовці та перепідготовці кадрів політінформаторів і агітаторів.

Розширення і поліпшення політичної роботи позитивно позначилося на рівні комуністичної свідомості, трудовій активності радянських людей, сприяло успішному розв'язанню завдань восьмої п'ятирічки.

Як відомо, В. І. Ленін величезного значення надавав особистій агітації, замінити яку не можуть ні збори, ні мітинги. «Кожний вільний день, кожна вільна година свідомого робітника й робітниці, — писав він, — повинні бути використані на особисту агітацію»¹². Прикладом саме такого підходу до справи може бути багаторічна робота агітатора В. Г. Карпенка з колгоспу «Дружба» Первомайського району Миколаївської області. В 1966 р. йому було доручено організацію масово-політичної роботи серед працівників тваринницької ферми № 1. Він систематично проводив індивідуальні та групові бесіди за матеріалами XXIII з'їзду КПРС, сесій Верховних Рад СРСР та Української РСР,

⁹ ПА ІПТ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 2, арк. 35, 37, 65; оп. 262, спр. 36, арк. 178; спр. 37, арк. 29, 67; спр. 38, арк. 47; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 84, арк. 103 (підрозуміючи автора).

¹⁰ Підрозуміючи автором за даними: Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 86, арк. 66; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 270, арк. 9; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 92, спр. 82, арк. 53; Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 4041, арк. 17; поточні архіви відділів пропаганди і агітації Кримського, Миколаївського, Одеського і Херсонського обкомів Компартії України (Статистичні звіти про політичну освіту за 1969/70 навчальний рік).

¹¹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 345, арк. 27; Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 4040, арк. 50.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 309.

вдало використовуючи при цьому місцеві приклади. За ініціативою агітатора після підбиття підсумків соціалістичного змагання за певний період на честь передовиків піднімали прапор трудової слави. Вміле використання різноманітних форм ідеологічної роботи, творчий підхід до організації соціалістичного змагання, поєднання моральних та матеріальних стимулів справляли позитивний вплив на зростання свідомості та почуття відповідальності працівників ферми, сприяли досягненню ними високих виробничих показників.

Подібних прикладів, що свідчили про вдосконалення масово-політичної роботи парторганізацій на основі рішень XXIII з'їзду КПРС, було багато. Вдумливо працювали агітатори колгоспів ім. С. М. Кірова Великолепетиського та ім. С. М. Кірова Нижньосірогозького районів Херсонської області, які піднімали трудящих на боротьбу за виконання планових завдань і соціалістичних зобов'язань не лише партійним словом, але й власним прикладом. Кожна їх бесіда знаходила відгук у колективах ланок, бригад і ферм, збагачувала слухачів знаннями¹³.

У постанові пленуму Миколаївського обкому Компартії України (листопад 1966 р.) були визначені завдання парторганізацій області, пов'язані з глибоким вивченням і роз'ясненням серед населення історичних рішень XXIII з'їзду КПРС. Велика роль у цій справі відводилася агітколективам, яких на той час на Миколаївщині налічувалося 1,5 тис.¹⁴ На партійному активі, що відбувся після пленуму, вказувалося на таку закономірність: там, де добре працює агітколектив, де керівництво всіх колгоспних і радгоспних підрозділів проводить повсякденну роз'яснювальну роботу, не залишаючи поза своєю увагою жодної людини, дбає про належну організацію соціалістичного змагання, про побут і культурний відпочинок трудящих, — там, як правило, високі виробничі показники¹⁵.

Парторганізації колгоспів і радгоспів приділяли велику увагу всемірному зростанню продуктивності праці і розглядали його як одне з головних завдань масово-політичної роботи. У колгоспі «Грузія» Генічеського району Херсонської області, наприклад, питання продуктивності праці було постійно в полі зору агітаторів. Вони роз'яснювали необхідність зміцнення трудової дисципліни, поширення досвіду передовиків. Глибоко продумана виховна робота партійної організації серед трудівників колгоспу, а також використання інших форм і засобів ідеологічного впливу сприяли зростанню політичної зрілості колгоспників, мобілізації їх на розв'язання важливих виробничих завдань¹⁶. Вже в 1966 р. колгосп зібрав зерна на 4600 т більше, ніж було передбачено планом 1970 р. Певний вклад у це досягнення внесли й агітатори.

В досліджуваний період керівні партійні органи та парторганізації постійно дбали про підвищення кваліфікації агітаторів. Однією з форм цієї важливої роботи були обласні та районні методичні конференції ідеологічних працівників. Зокрема, учасники обласної методичної конференції в Миколаєві узагальнили досвід використання так званих агітбесідок. Ініціаторами їх створення у селах республіки були парторганізації Жовтневого району Миколаївської області. Агітбесідки дають можливість оперативно інформувати колгоспників та робітників радгоспів, насамперед механізаторів і рілників, про події в країні та за її межами, допомагають налагодити систематичну масово-політичну роботу серед трудівників села.

¹³ «Наддніпрянська правда», 29 травня, 10 червня 1966 р.

¹⁴ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 132, арк. 52.

¹⁵ Там же, спр. 396, арк. 51.

¹⁶ Херсонський обласний державний архів, ф. 1993, оп. 3, арк. 139—143.

На Херсонській методичній конференції дістала схвалення така форма масово-політичної роботи, як будинки агітації. У 1966 р. в сільських районах області їх налічувалося понад 1,5 тис. Протягом року там було проведено близько 16 тис. бесід¹⁷. Швидке зростання кількості будинків агітації пояснювалося їх перевагами перед звичайними агітпунктами (повніше охоплення жителів певного мікрорайону, можливість організувати систему бесід тощо).

Наведені приклади переконливо свідчать, що роль і значення живого слова в інформуванні людей з найрізноманітніших питань внутрішньої і зовнішньої політики партії залишаються надзвичайно великими. Технічні засоби пропаганди і агітації не можуть замінити собою безпосереднього спілкування агітаторів, партійних, радянських і господарських працівників з населенням. Регулярні виступи перед трудящими вчених, діячів літератури і мистецтва, лекторів і доповідачів — високоосвічених людей, які можуть, за висловом В. І. Леніна, «... з фактами і цифрами в руках *розтлумачити* питання соціалізму...»¹⁸, і зараз є важливим засобом політичного виховання радянських людей, підвищення їх творчої активності.

XXIII з'їзд КПРС зобов'язав партійні організації поліпшити якість політичної інформації трудящих, глибоко і дохідливо роз'яснювати політику партії, не уникати гострих проблем, бути чуйними до запитів і духовних потреб народних мас, враховувати зрослий культурний і освітній рівень радянських людей¹⁹. Пам'ятаючи, що головним у політичній роботі є уміння залучити маси до розв'язання народногосподарських завдань, у досліджуваній період сільські партійні організації широко використовували для цього політичну інформацію.

Перші групи політінформаторів були створені в Ленінграді, Свердловську та деяких інших містах одразу після XXIII з'їзду партії. Невдовзі ця форма масово-політичної роботи поширилася в усіх союзних республіках. У роки восьмої п'ятирічки лише на промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах і організаціях України працювало 295 тис. політінформаторів²⁰, у тому числі в Кримській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях — понад 28 тис.²¹. Здебільшого це були комуністи — керівники партійних, радянських і господарських організацій, спеціалісти народного господарства, вчителі, представники творчої інтелігенції. Серед сільських політінформаторів Херсонщини, наприклад, комуністи в 1967 р. становили 76%²².

Створення інституту політінформаторів позитивно позначилося на всій агітаційно-масовій роботі. Однак практика переконувала, що для дальшого поглиблення змісту та поліпшення якості політичної інформації необхідна спеціалізація політінформаторів, що й було зроблено. В республіці політінформатори, як правило, спеціалізувалися з таких чотирьох найважливіших проблем: питання економіки; внутрішньої політики партії; культурного будівництва; міжнародного становища та зовнішньої політики.

Спеціалізація давала політінформаторам можливість ґрунтовніше готуватися до бесід, повніше використовувати відповідну літературу,

¹⁷ Там же, ф. 46, оп. 1, спр. 4041, арк. 48—49.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 85.

¹⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 185.

²⁰ Политическая информация, К., 1973, стор. 5.

²¹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 371, арк. 59; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 7, спр. 337, арк. 98; «Чорноморська комуна», 10 лютого 1968 р.; «Наддніпрянська правда», 13 січня 1970 р. (підррахунки автора).

²² Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 4117, арк. 7—8.

глибше вникати в теоретичні питання, нагромаджувати матеріали з обраної проблеми, тісніше пов'язувати свої виступи з життям. У 1967 р. в Херсонській області 90% із 2505 сільських політінформаторів спеціалізувалося на конкретних проблемах²³, що сприяло підвищенню ідейного рівня політінформацій.

З кожним роком політична інформація трудящих набувала дедалі більшої популярності. В 1968 р., наприклад, кількість сільських політінформаторів на Херсонщині збільшилася порівняно з попереднім роком на 65% і досягла 4132 чол., які були об'єднані у 390 секцій²⁴. Створення секцій дало парторганізаціям змогу поліпшити керівництво політінформаторами, організувати серед них обмін досвідом, налагодити методичну роботу і, зрештою, піднести дієвість політичної інформації.

Партійні організації проводили велику і копітку роботу по добору кадрів політінформаторів. Так, партком колгоспу «Авангард» Єланецького району Миколаївської області затвердив політінформаторами 12 комуністів, які мали досвід ідеологічної роботи і спеціалізувалися на певних проблемах. Перед ними систематично виступали секретар парткому, голова колгоспу та провідні спеціалісти. З цих виступів політінформатори запозичували для себе цінний матеріал, різні конкретні дані, які потім використовували у своїй роботі.

Політична інформація, як і вся агітаційно-пропагандистська робота в масах, покликана піднімати людей на боротьбу за виконання накреслених партією планів. Саме на цей бік справи неодноразово звертав увагу В. І. Ленін. «...Агітаторам і пропагандистам, — вказував він, — за професією або за покликанням доводиться брати на себе завдання організатора...»²⁵. Саме на це XXIII з'їзд КПРС і націлив політінформаторів партійних організацій.

Прикладом умілого поєднання таланту агітатора з організаторськими здібностями може бути робота політінформатора з колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Генічеського району Херсонської області В. Т. Плетика, якого партійна організація направила завідуючим відстаючої свиноферми № 2. Ознайомившись із станом справ на фермі, новий завідуючий взявся насамперед за організацію соціалістичного змагання, застосовуючи при цьому моральні та матеріальні стимули, налагодив у колективі трудову дисципліну, систематичне проведення серед працівників ферми ідейно-виховної та роз'яснювальної роботи. І тут, безумовно, став у пригоді його досвід політінформатора. Всі ці заходи в комплексі дали змогу істотно підвищити виробничі показники ферми: за підсумками першого півріччя 1967 р. її колектив успішно виконав свої соціалістичні зобов'язання і продав державі більш як 560 ц м'яса²⁶.

Успішна робота окремих політінформаторів багато в чому залежала від того, як працювали групи, що їх об'єднували. Позитивний досвід керівництва групами політінформаторів нагромадили в досліджуваний період партійні організації Новоодеського району Миколаївської області. В 1966—1968 рр. тут працювало 56 таких груп, членами яких було 515 чол., об'єднаних у 89 секцій. Щомісяця для керівників груп і секцій у відділі пропаганди і агітації райкому партії проводилися семінари, на яких читалися лекції, організовувалися консультації тощо.

Вже в період восьмої п'ятирічки досвід парторганізацій республіки показав незаперечні переваги політичної інформації перед агітаційною роботою попередніх років. Насамперед це виявлялося в тому, що

²³ Там же, спр. 4062, арк. 16—17 (підрахунки автора).

²⁴ Там же, ф. 122, оп. 18, спр. 3, арк. 25.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 135.

²⁶ Херсонський обласний державний архів, ф. 1993, оп. 3, арк. 100.

політінформація давала можливість глибше знайомити трудящих з політичними подіями, що відбувалися в світі, допомагала їм краще зрозуміти суть найважливіших проблем внутрішньої і зовнішньої політики нашої партії, економіки, культури тощо.

Дієвості і популярності політичної інформації в масах великою мірою сприяло й те, що партійні організації, зокрема й сільські, добираючи кадри політінформаторів, керувалися вказівками В. І. Леніна, який рішуче виступав «...проти звичайного *переповнення* цієї професії (пропагандистів. — В. Ш.) малоздібними людьми і приниження цим рівня пропаганди»²⁷. У переважній більшості політінформаторами були затверджені люди, які мали відповідну теоретичну підготовку і добре зарекомендували себе в практичній роботі, пов'язаній з вихованням трудящих мас.

Дбаючи про поліпшення політичної інформації серед населення, партійні органи і організації значну увагу приділяли навчанню політінформаторів. Спочатку цим займалися, в основному, обкоми партії, які, зокрема, періодично проводили обласні семінари політінформаторів. У Миколаївській області, наприклад, активну участь у роботі таких семінарів брали секретарі обкому партії, керівні радянські та профспілкові працівники. Вони націлювали політінформаторів на глибоке роз'яснення масам внутрішньої і зовнішньої політики партії та завдань, що стояли перед трудящими; на боротьбу за дальше зміцнення дисципліни і організованості, проти безгосподарності, марнотратства, бюрократизму та інших негативних явищ.

В обласних центрах регулярно проводилися також семінари керівників груп, працювали школи політінформаторів. Зокрема, при Миколаївському будинку політичної освіти функціонувала однорічна школа політінформаторів, які спеціалізувалися на проблемах міжнародного становища та культури²⁸, а при Херсонському — політінформаторів-економістів.

Згодом райкоми партії Білогірський, Сакський (Кримська область), Новобузький, Казанківський (Миколаївська область), Саратовський, Фрунзівський (Одеська область), Генічеський, Каховський (Херсонська область) та інші організували районні школи політінформаторів. Значну роль у справі навчання політінформаторів відігравали кабінети політичної освіти партійних комітетів. Так, працівники кабінету політосвіти Доманівського райкому партії Миколаївської області за участю активістів щомісяця підбивали підсумки роботи політінформаторів, глибоко аналізували її, намічали заходи щодо усунення окремих недоліків²⁹.

З'явилися й форми морального заохочення політінформаторів. Найкращих з них представляли до присвоєння почесних звань, нагороджували грамотами обкомів і райкомів партії, їх портрети заносилися на дошки пошани тощо. Так, у Миколаївській області почесне звання заслужений працівник культури УРСР було присвоєно політінформатору з Новобузького району П. П. Гнигуленку³⁰. Близько ста кращих політінформаторів у кожній з досліджуваних областей щороку одержувало безплатні екскурсійні путівки.

Важливе місце в арсеналі форм і методів комуністичного виховання, що їх використовували у своїй роботі в 1966—1970 рр. сільські парторганізації, займали народні університети, школи комуністичної

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 14.

²⁸ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 208, арк. 37; спр. 350, арк. 6.

²⁹ Там же, спр. 380, арк. 6.

³⁰ Там же.

праці та передового досвіду, популярні лекторії, економічне навчання кадрів.

Народні університети зарекомендували себе як одна з найпопулярніших і найдійовіших форм масової пропаганди. Вони дістали широке визнання у трудящих республіки, зокрема й півдня України. В 1969 р. в Кримській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях діяло 528 народних університетів³¹. Переважна більшість з них знаходилася в сільській місцевості. Це були університети природничо-наукових, сільськогосподарських, медичних, педагогічних знань, культури тощо. До роботи в них були залучені висококваліфіковані лектори — вчителі, спеціалісти сільського господарства, лікарі, культурно-освітні працівники, завдяки чому трудівники села мали можливість одержати систему знань з певних предметів.

Крім лекцій, в університетах широко використовувалися такі форми роботи, як екскурсії, практичні заняття та ін. Змістовно проходили заняття в університеті культури с. Парутіне Очаківського району Миколаївської області, створеному під керівництвом і за участю парторганізації місцевого колгоспу ім. В. І. Леніна. Курс навчання в ньому був розрахований на два роки, а кількість слухачів становила 120 чол. Заняття в університеті проводилися в найрізноманітніших формах (лекції, лекції-концерти, усні журнали, читачькі конференції, літературні вечори, диспути, вечори-зустрічі та ін.)³².

Добре працював Баштанський районний університет сільськогосподарських знань Миколаївської області. Його слухачами були керівники та спеціалісти колгоспів і радгоспів. Заняття організовувалися безпосередньо в передових господарствах району: з питань землеробства — в колгоспі «Комуніст», тваринництва — в радгоспі «Добра Криниця», механізації — в радгоспі «Баштанський», економіки — в колгоспі «Родина». З лекціями в університеті виступали партійні працівники, спеціалісти, передовики виробництва, наукові співробітники обласної сільськогосподарської дослідної станції, вчені Науково-дослідного інституту тваринництва степових районів України (Асканія-Нова)³³.

В Херсонській області в 1967 р. налічувалося 147 народних університетів різних профілів. Кращими серед них були Скадовський та Генічеський районні університети сільськогосподарських знань. Останній мав п'ять факультетів (тваринництва, землеробства, механізації та електрифікації, економіки і планування, бухгалтерського обліку). Тут навчалося 650 виробничників, для яких протягом року було прочитано близько 200 лекцій³⁴.

Важливою формою політичної роботи в масах стали в досліджуваний період школи комуністичної праці. Навчання в них сприяло підвищенню професійного рівня трудящих, вихованню в них комуністичного ставлення до праці. Саме в цьому, в свідомому ставленні до праці, наголошував Л. І. Брежнєв, виявляється ідейна зрілість радянських трудівників, глибока відданість партії, ідеалам комунізму³⁵.

В 1965/66 навчальному році в сільських районах чотирьох південних областей УРСР діяло 188 шкіл комуністичної праці, в яких навча-

³¹ Підраховано автором за даними поточних архівів відділів пропаганди і агітації Кримського, Миколаївського, Одеського та Херсонського обкомів Компартії України (Звіти про систему партійної освіти за 1969—1970 навчальний рік).

³² Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 198, арк. 8.

³³ Там же, спр. 387, арк. 11; спр. 347, арк. 32.

³⁴ «Надніпрянська правда», 22 червня 1968 р.; Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 3980, арк. 288.

³⁵ Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 200.

лося 5415 чол. Наприкінці досліджуваного періоду, в 1970/71 навчальному році, кількість слухачів у цих школах зросла до 7012³⁶, що пояснювалося прагненням трудящих до оволодіння економічними знаннями, підвищення свого ідейно-політичного та фахового рівня і було результатом наполегливої діяльності партійних організацій.

Заняття у більшості шкіл проходили змістовно і організовано. Значна робота проводилася, наприклад, у школі комуністичної праці колгоспу «Червоний Жовтень» Голопристанського району Херсонської області. До проведення занять у ній парторганізація залучала спеціалістів сільського господарства, вчителів, передовиків виробництва. Це сприяло підвищенню професійного рівня слухачів, а в кінцевому підсумку — позитивно позначилося на господарських справах.

Значного поширення в областях республіки набули школи передового досвіду, які хоч і мали багато спільного із школами комуністичної праці, але не дублювали їх. Головна увага тут зверталася на оволодіння передовим досвідом роботи, тимчасом як у школах комуністичної праці акцент робився насамперед на виховній стороні. Особливо швидко розвивалася мережа шкіл передового досвіду в сільському господарстві після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXIII з'їзду партії. Протягом восьмої п'ятирічки в Кримській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях їх кількість зросла в 1,7 раза, а число слухачів — більш як удвічі³⁷.

Популярною в селах України у 1966—1970 рр. була така форма лекційної пропаганди, як лекторії. Зокрема, в Кримській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях їх кількість за цей час зросла більш як на третину³⁸. Лекторії, порівняно із звичайними лекціями, мають ряд незаперечних переваг. Системність, різноманітність форм, художній супровід тощо. Це й зумовило їх кількісне зростання.

Значне місце в роботі сільських партійних організацій, спрямованій на комуністичне виховання трудящих, належало в роки восьмої п'ятирічки пропаганді економічних знань. Перехід колгоспів і радгоспів на госпрозрахунок викликав необхідність поглибленого вивчення працівниками сільського господарства економічної теорії, зокрема конкретної економіки. Тому сільські парторганізації приділяли економічній освіті велику увагу. В 2350 колгоспах і радгоспах Кримської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей було організовано цикли лекцій на теми: «Економічні проблеми розвитку сільського господарства у восьмій п'ятирічці», «Завдання розвитку механізації сільського господарства у світлі рішень XXIII з'їзду КПРС», «Завдання дальшого розвитку тваринництва в світлі рішень XXIII з'їзду КПРС» та ін.³⁹

В практику роботи сільських парторганізацій чотирьох південних областей УРСР у цей період ввійшло також проведення економічних

³⁶ Підраховано автором за даними: ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 2, арк. 7, 17, 29; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 181, арк. 42; поточні архіви відділів пропаганди і агітації Кримського, Миколаївського, Одеського та Херсонського обкомів Компартії України (Звіти про систему партійної освіти в 1969/70 навчальному році).

³⁷ Підраховано автором за даними поточних архівів відділів пропаганди і агітації Кримського, Миколаївського, Одеського та Херсонського обкомів Компартії України (Звіти про систему партійної освіти за 1969/70 навчальний рік).

³⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 2, арк. 6, 11, 17, 43 (підрахунки автора).

³⁹ Підраховано автором за даними поточних архівів відділів пропаганди і агітації Кримського, Миколаївського, Одеського та Херсонського обкомів Компартії України (Звіти про систему партійної освіти в 1969/70 навчальному році).

конференцій. Нерідко їх учасники висували конкретні, науково обґрунтовані рекомендації. Наприклад, на одній з таких конференцій, влаштованій партійною організацією радгоспу «Авангард» Жовтневого району Миколаївської області, обговорювалося питання про зниження собівартості продукції рослинництва та тваринництва і шляхи перетворення радгоспу в рентабельне господарство⁴⁰. Учасники конференції дійшли висновку, що причини високої собівартості тваринницької продукції криються в незадовільному використанні техніки, серйозних недоліках в організації обліку та оплати праці. На основі вироблених конференцією рекомендацій у план заходів щодо розвитку в радгоспі тваринництва і рослинництва були внесені істотні корективи. Особливу увагу дирекція і партійна організація приділили економічній роботі, переведенню всіх підрозділів на внутрігосподарський розрахунок, підвищенню культури сільськогосподарського виробництва. Все це дало колективу радгоспу можливість протягом короткого часу ліквідувати недоліки і зробити господарство рентабельним.

Активно здійснювалася пропаганда економічних знань через мережу партійної освіти. Протягом восьмої п'ятирічки у Кримській, Одеській, Миколаївській та Херсонській областях кількість економічних семінарів, шкіл і гуртків збільшилася на 17,7%, а слухачів у них — на 12%⁴¹. Велика робота, що її проводили партійні організації у справі економічної освіти трудівників села, позитивно впливала на рівень господарювання у колгоспах і радгоспах, на виконання ними виробничих планів і соціальних зобов'язань.

В роки восьмої п'ятирічки дальшого розвитку набула лекційна пропаганда, різноманітнішими стали її форми. Значно розширилося коло лекторів. Якщо в 1964 р. у чотирьох південних областях республіки їх налічувалося 40 тис. чол., то в 1970 р. — в півтора рази більше⁴². Лектори активно пропагували матеріали XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, пленумів ЦК КПРС, сесій Верховних Рад СРСР та Української РСР. Тільки за матеріалами XXIII з'їзду КПРС у Кримській, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях було прочитано більш як 190 тис. лекцій⁴³.

У кожній з цих областей було набуто досвід використання, так би мовити, «своїх» форм лекційної пропаганди. У Миколаївській області, наприклад, користувалися популярністю агітпробіги, в Одеській — закріплення викладачів суспільних наук за певними районами, в Херсонській — агіттачанки.

Так, агітпробіги дають змогу охопити лекційною пропагандою найвіддаленіші села і хутори, налагодити оперативну інформацію трудівників села з важливих політичних питань. Оскільки в агітпробігах беруть участь великі групи кваліфікованих лекторів, створюється можливість протягом короткого часу виступити з лекціями в сотнях населених пунктів, перед десятками тисяч слухачів.

⁴⁰ Актуальные задачи тружеников села. Материалы научно-практической конференции «Пути повышения экономической эффективности сельскохозяйственного производства в колхозах и совхозах Николаевской области», Одесса, 1971, стор. 27.

⁴¹ Підраховано автором за даними поточних архівів відділів пропаганди і агітації Кримського, Миколаївського, Одеського та Херсонського обкомів Компартії України (Звіти про систему партійної освіти в 1969/70 навчальному році).

⁴² Підраховано автором за даними поточних архівів відділів пропаганди і агітації Кримського, Миколаївського, Одеського та Херсонського обкомів Компартії України (Звіти про лекційну пропаганду за 1970 р.).

⁴³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 178, арк. 53; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 208, арк. 23; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 92, спр. 132, арк. 21; Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 4062, арк. 37.

Агітпробіги на Миколаївщині регулярно практикувалися після безрезневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС⁴⁴. В ювілейному 1967 р. в області було проведено не два, як у попередні роки, а три агітпробіги. В них взяло участь близько 100 лекторів, кілька сотень працівників культурно-освітніх установ та учасників художньої самодіяльності. Учасники агітпробігів побували майже в 1200 населених пунктах і в кожному з них прочитали лекцію⁴⁵.

Досвід показав, що ефективність цієї форми роботи значною мірою залежить від кількості лекторів, які беруть участь в агітпробігах. Тому обком партії та обласна організація товариства «Знання» постійно дбали про чисельність груп, що виїздили в села області. Якщо у двох обласних агітпробігах 1965 р. взяло участь 40 лекторів, то в трьох 1970 р. — близько ста⁴⁶.

Крім обласних, проводилися на Миколаївщині й районні агітпробіги. Загалом протягом 1966—1970 рр. в області відбулося 255 агітпробігів (12 обласних і 243 районних). У них взяло участь більше 3000 лекторів, які прочитали близько 18 тис. лекцій. Їх прослухало майже 1100 тис. трудівників села⁴⁷, тобто кожний дорослий сільський житель 2—3 рази побував на лекціях, прочитаних учасниками агітпробігів.

Якість і дієвість лекційної пропаганди великою мірою залежить від рівня підготовки людей, які її проводять. Серед 60 тис. лекторів, що працювали в роки восьмої п'ятирічки у Кримській, Миколаївській, Одеській і Херсонській областях, 80% мали вищу освіту. Протягом досліджуваного періоду питома вага лекторів — спеціалістів сільсько-го господарства збільшилася в півтора раза, партійних, радянських і господарських керівників — майже вдвічі. Все це допомагало партійним організаціям спрямовувати лекційну роботу на розв'язання найважливіших громадсько-політичних та економічних завдань, що стояли перед колективами колгоспів і радгоспів.

В. І. Ленін неодноразово наголошував на необхідності «...говорити просто і ясно, доступною масі мовою, відкинувши рішуче геть важку артилерію мудрованих термінів, іноземних слів, заучених, готових, але незрозумілих ще масі, незнайомих їй лозунгів, визначень, висновків»⁴⁸. Тому партійні організації приділяли значну увагу навчанню лекторів, піднесенню їх майстерності. Велику роль у цій справі відігравали семінари та дні лектора, на яких лектори оволодівали методикою ораторського мистецтва, знайомилися з місцевим фактичним матеріалом, який згодом використовували у своїх лекціях.

У Миколаївській, як і в інших областях, багато робилося для підготовки і виховання молодих лекторів. Зокрема, в Миколаївських комраблебудівному та педагогічному інститутах працювали школи молодого лектора. В 1965 р. була створена постійно діюча обласна школа молодого лектора, в якій навчалося 120 комсомольських активістів⁴⁹.

Важливою формою лекційної пропаганди були цикли лекцій, які давали можливість глибоко і всебічно розкрити ту чи іншу проблему в певній послідовності. Вище вже говорилося про організацію циклів

⁴⁴ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 291, арк. 9—10.

⁴⁵ Там же, арк. 10—11.

⁴⁶ Відраховано автором за даними поточного архіву Миколаївського обкому Компартії України (Інформація про роботу лекторських груп парткомів за 1970 р.).

⁴⁷ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 366, арк. 13—15; спр. 331, арк. 13—14; спр. 391, арк. 1; Пламенное слово, Одесса, 1971, стор. 13.

⁴⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 85.

⁴⁹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 176, арк. 16.

лекцій з економічної тематики. У 1966 р., після закінчення роботи XXIII з'їзду партії, в сільських районах досліджуваних областей читався цикл лекцій на тему: «XXIII з'їзд КПРС — важливий етап на шляху дальшого піднесення сільського господарства. В 1967 р. до 50-річчя Великого Жовтня були організовані такі цикли лекцій: у Кримській області — «Крим за 50 років Радянської влади», у Миколаївській — «Миколаївщина за роки Радянської влади», в Херсонській — «Світло ленінських ідей», «Під прапором Жовтня» та ін.⁵⁰

Позитивним в організації лекційної пропаганди було складання первинними парторганізаціями та первинними організаціями товариства «Знання» спільних планів цієї роботи та графіків читання лекцій.

Велику допомогу сільським партійним організаціям у проведенні лекційної роботи подавали партійні організації обласних центрів. Протягом п'ятирічки з Миколаєва та Херсона в села виїздило 2,2 тис. лекторів, які прочитали там більш як 35,5 тис. лекцій⁵¹.

Своєрідною формою лекційної пропаганди були вечори запитань і відповідей, на яких перед присутніми з відповідями на їхні запитання виступало, як правило, кілька лекторів. Це давало можливість глибше і дохідливіше висвітлити ті чи інші моменти, які цікавили слухачів.

Таким чином, проведений нами аналіз показує, що ідеологічна робота на селі в роки восьмої п'ятирічки будувалася на основі рішень XXIII з'їзду партії та березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, відзначалася багатством форм і змісту. Вона спрямовувалася, насамперед, на оволодіння комуністами і безпартійним активом марксистсько-ленінською теорією, на виховання у сільських трудівників рис людини комуністичного майбутнього і великою мірою сприяла успішному розв'язанню важливих народногосподарських завдань, виконанню виробничих планів і соціалістичних зобов'язань. Протягом досліджуваного періоду партійні організації нагромадили значний досвід керівництва цією роботою, виробили ряд нових форм її проведення, які цілком себе виправдали. Зокрема, у восьмій п'ятирічці виникли і здобули широке громадське визнання школи основ марксизму-ленінізму та партійно-господарського активу, інститут політінформаторів. Дедалі більше утверджувався комплексний підхід партійних організацій, культурно-освітніх закладів та організацій товариства «Знання» до проведення масово-політичних заходів, що сприяло підвищенню рівня всієї ідеологічної роботи на селі.

В. М. Шевелев

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ РАБОТА ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА СЕЛЕ В ВОСЬМОЙ ПЯТИЛЕТКЕ

Резюме

В статье рассмотрен опыт идеологической работы сельских партийных организаций Украины (на материалах Крымской, Николаевской, Одесской и Херсонской областей), показано, как различные формы этой работы влияли на выполнение коллективами колхозов и совхозов производственных планов и социалистических обязательств.

⁵⁰ Там же, спр. 256, арк. 45; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 178, арк. 53; Херсонський обласний державний архів, ф. 1993, оп. 3, арк. 85.

⁵¹ Підраховано автором за даними поточних архівів Херсонської обласної організації товариства «Знання» (Стенограма звітно-виборної конференції обласної організації від 11.IV.1968 р.) та Миколаївської обласної організації товариства «Знання» (Стенограма звітно-виборної конференції обласної організації від 12.IV.1968 р.).

Повідомлення

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ ЕФЕКТИВНОСТІ ІДЕЙНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ

А. О. МОЛОДЦОВА (Київ)

В умовах розвинутого соціалізму, коли неухильно зростає роль ідеологічної роботи партії, дедалі актуальнішим стає питання про підвищення її ефективності. Основна мета ідейно-виховної роботи — формування соціалістичної свідомості трудящих, їх наукового світогляду, ідейної переконаності, виховання у дусі комуністичних ідеалів тощо.

Ідейному вихованню трудящих КППРС завжди приділяла і приділяє неослабну увагу. Ці питання детально розглянув XXV з'їзд КППРС. «Сила нашого ладу в свідомості мас, — підкреслено у Звітній доповіді ЦК КППРС. — І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹. Після з'їзду опубліковано постанови ЦК КППРС «Про завдання партійної освіти у світлі рішень XXV з'їзду КППРС»², «Про хід виконання партійною організацією Грузії постанови ЦК КППРС про організаторську і політичну роботу Тбіліського міськкому партії»³, «Про роботу з творчою молоддю»⁴, в яких розвинуто і конкретизовано його найважливіші вказівки.

Шляхи вдосконалення ідеологічної роботи та підвищення її ефективності постійно перебували і в полі зору ЦК Компартії України. Як зазначалося на XXV з'їзді Компартії України, протягом звітного періоду ЦК Компартії України, «...партійні організації республіки **спрямовували ідейно-виховну роботу на формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейно-політичних якостей, виховання комуністичного ставлення до праці, на утвердження комуністичної моралі.** Цьому був підпорядкований весь арсенал форм і засобів ідейного впливу на маси: політична освіта, система усної і друкованої пропаганди, агітації та інформації»⁵. XXV з'їзд Компартії України **зобов'язав парторганізації неухильно підвищувати ефективність ідейно-виховної роботи, тісніше пов'язувати її з вирішенням конкретних завдань господарського і культурного будівництва**⁶.

Останніми роками значно підвищився інтерес науковців до вивчення і розробки проблем ефективності ідеологічної роботи. Вийшли праці,

¹ Матеріали XXV з'їзду КППРС, К., 1976, стор. 80.

² «Политическое самообразование», 1976, № 7.

³ «Правда», 27 червня 1976 р.

⁴ «Правда», 21 жовтня 1976 р.

⁵ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 64.

⁶ Там же, стор. 114.

присвячені теоретичним аспектам цього важливого питання⁷. У ряді монографій висвітлюються досвід партійних організацій у справі підвищення ефективності ідеологічної роботи⁸, методика оцінки ефективності різних складових частин комуністичного виховання⁹. Ці питання обговорювалися також на всесоюзних науково-практичних конференціях, міжнародному симпозіумі у Москві (1975 р.) і на Всесоюзній науково-теоретичній конференції «XXV з'їзд КПРС і розвиток марксистсько-ленінської теорії», яка проходила 4—6 жовтня 1976 р. у Москві¹⁰.

Ефективність ідеологічної роботи вирішальною мірою залежить від рівня керівництва нею з боку партійних організацій. Як відомо, у нашій країні відбувається процес неухильного зростання керівної ролі Комуністичної партії в усіх сферах життя суспільства, в тому числі і в ідеологічній. «Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, наша діяльність на міжнародній арені, — підкреслювалося в матеріалах XXV з'їзду КПРС, — настійно вимагають безперервного підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах»¹¹.

Ідейно-виховна робота — один з найважливіших засобів здійснення політики партії. Тому ступінь її ефективності визначається тим, як вона сприяє реалізації цієї політики, наскільки глибоко комуністичні ідеї оволоділи масами, стали їх переконаннями, вплинули на їх дії. Зростання свідомості безпосередньо впливає на ставлення людини до праці. Закономірно, що чим вища політична свідомість людини, тим вища її трудова і суспільна активність. «...З яких ознак, — писав В. І. Ленін, — судити нам про *реальні* «помисли і почуття» *реальних* осіб? Зрозуміло, що така ознака може бути лише одна: дії цих осіб, — а через те що мова йде тільки про суспільні «помисли і почуття», то слід додати ще: *суспільні дії* осіб, тобто *соціальні факти*»¹².

Питання про ефективність ідеологічної роботи — це питання про зміцнення її зв'язку з життям, практикою комуністичного будівництва. «Мірило успіху політичного виховання мас, — підкреслював Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, — звичайно, конкретні діла. Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії»¹³.

⁷ П. В. Поздняков. Эффективность коммунистической пропаганды, М., 1975; П. В. Поздняков, Н. Я. Копьев, А. И. Яковлев. Эффективность идейно-воспитательной работы, М., 1975; Коммунистическая пропаганда: вопросы теории и методики, М., 1974; Н. С. Афонин. Эффективность лекционной пропаганды, М., 1975; Вопросы теории и методов идеологической работы, вып. 4, М., 1975; вып. 6, М., 1976; та ін.

⁸ М. Ф. Ненашев. Эффективность идейно-воспитательной работы, М., 1974; його ж. Рациональная организация идеологической работы, М., 1976; П. К. Лучинский. Перспективное планирование идеологической работы, М., 1975; За высокую эффективность лекционной пропаганды, М., 1975; та ін.

⁹ Политическое образование. Система. Методика. Методология, М., 1976; Методика оценки эффективности массового экономического образования рабочих промышленного предприятия, М., 1976.

¹⁰ Комплексный подход в идеологической работе. Стиль и методы. По материалам Всесоюзной научно-практической конференции в Ростове-на-Дону, М., 1976; Идейно-воспитательная работа в производственном коллективе: опыт, проблемы. По материалам Всесоюзной научно-практической конференции «Пути повышения эффективности идейно-воспитательной работы в трудовом коллективе», М., 1976; Социально-экономическое планирование и идеологическая работа. По материалам Всесоюзной научно-практической конференции в Ленинграде, М., 1976; Научные основы коммунистической пропаганды. Материалы международного симпозиума, М., 1975; «Коммунист», 1976, № 15.

¹¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 73.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 394.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 85.

В умовах розвинутого соціалізму дедалі більше поглиблюється взаємозв'язок між економічною, соціальною і духовною сферами суспільного життя. Це диктує необхідність всебічного, науково обгрунтованого підходу партійних організацій до ідеологічної роботи, комуністичного виховання трудящих. «Практика партійних організацій, — говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — підказує нам шлях, ідучи по якому ми можемо добитися підвищення її ефективності. Це — комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»¹⁴.

Комплексний підхід передбачає використання всіх засобів пропаганди і агітації, всіх організацій і установ, які проводять ідеологічну роботу, органічне поєднання колективних та індивідуальних форм виховання. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КС партії України В. В. Щербицький, аналізуючи на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК Компартії республіки причини недоліків в ідеологічній роботі, підкреслив, що вони полягають, насамперед, у недостатній роботі з людьми. «...Один з недоліків ідеологічної діяльності партійних комітетів, — зазначав він, — полягає в тому, що вона нерідко зводиться переважно до роботи з активом. Треба виправити справу, зосередити зусилля на роботі в масах, безпосередньо на виробництві — у цехах і на дільницях, на фермах і в бригадах. **Весь зміст цієї політичної роботи полягає в тому, щоб працювати предметно з кожною людиною, з кожною категорією трудівників, впливати на них безпосередньо й ефективно.** Тільки в цьому разі можна розраховувати на успіх»¹⁵.

Комплексний підхід в ідеологічній роботі партійних організацій вимагає також послідовного поєднання процесу підвищення культурно-освітнього рівня мас з їх участю в творчій праці і управлінні суспільними справами, в різних видах духовної творчості; проведення виховної роботи як безпосередньо в трудовому колективі, так і у центрах культури і відпочинку, за місцем проживання трудящих; постійної перевірки на практиці результативності виховних зусиль і відповідного корегування процесу виховання на основі наукових методів¹⁶. Всі вимоги комплексного підходу зв'язані між собою і тісно взаємодіють.

У виступі на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК Компартії України В. В. Щербицький вказував, що успішне розв'язання складних і відповідальних завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС у галузі комуністичного виховання, вимагає від партійних організацій, всіх кадрів «...оволодіння мистецтвом **комплексного підходу до постановки ідеологічної роботи.** Це означає, по-перше, забезпечення єдності політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп населення. Це, по-друге, чітка координація дій усіх організацій, які ведуть виховну роботу, а також комплексне використання всіх засобів пропаганди і агітації. Це, по-третє, органічне поєднання виховної роботи на виробництві, в центрах культури і відпочинку, за місцем проживання трудящих. Основою основ комплексного підходу є нерозривний зв'язок політичної, організаторської і господарської діяльності»¹⁷.

Протягом останніх років істотно підвищився рівень ідеологічної роботи партійних організацій України, зокрема поглибився науковий підхід до її організації на основі аналізу суспільних процесів, тіснішим

¹⁴ Там же, стор. 83.

¹⁵ «Комуніст України», 1976, № 11, стор. 61.

¹⁶ «Коммунист», 1976, № 6, стор. 42; «Правда», 14 вересня 1976 р.; Комплексный подход в идеологической работе. Стиль и методы, стор. 372—373.

¹⁷ «Комуніст України», 1976, № 11, стор. 60.

став зв'язок з життям, практикою комуністичного будівництва, завданнями трудових колективів. Значно зміцнилася органічна єдність організаторської, господарської і виховної діяльності. Партійні організації повсякденно і наполегливо працюють над тим, щоб ідеологічна робота була максимально ефективною, активно сприяла виробленню у всіх трудящих комуністичного світогляду, підвищенню їх трудової, суспільно-політичної активності, засвоєнню норм комуністичної моралі.

Однією з форм реалізації комплексного підходу до проведення ідеологічної роботи є її перспективне планування, а також комплексне планування економічного та соціального розвитку трудових колективів, окремих регіонів. В. І. Ленін надавав винятково великого значення перспективному плануванню, зокрема вимагав від партійних комітетів і організацій ніколи не втрачати у текущі поточних повсякденних справ перспективи. «...Треба, — писав він, — вміти поєднувати і те і друге; не можна працювати, не маючи плану, розрахованого на тривалий період і на серйозний успіх»¹⁸.

Перспективне планування передбачає конкретизацію загальних цілей комуністичного виховання, а також ідейно-політичних установок партії, виходячи з реальних умов і специфіки діяльності кожної партійної організації, найбільш раціональний вибір засобів і форм ідеологічної роботи, визначення оптимальної взаємодії соціальних, економічних і культурно-ідеологічних факторів у процесі формування людини комуністичного суспільства; поширення ідейно-виховного впливу на всіх трудящих з урахуванням соціально-демографічних, професіональних, регіональних та інших особливостей; забезпечення ідеологічними кадрами всіх ділянок комуністичного виховання; координацію дій всіх ідеологічних установ і організацій; пропаганду передового досвіду проведення ідеологічної роботи; постійне врахування реально досягнутого рівня освіти і культури трудящих, їх духовних запитів і потреб тощо.

Більшість партійних комітетів республіки мають перспективні плани ідеологічної роботи на весь період своєї діяльності. Відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України разом з іншими ідеологічними відділами Центрального Комітету розробив комплексний план ідейно-виховної роботи, в якому визначено напрями і шляхи здійснення виховних заходів у республіці протягом десятої п'ятирічки. Подібні плани вже складені або складаються в усіх обласних комітетах партії¹⁹.

Певний досвід роботи на основі перспективних планів нагромадили партійні комітети Київської, Донецької, Запорізької, Львівської, Тернопільської, Харківської та інших областей УРСР. Наприклад, усі партійні комітети Запорізької області, від обласного до районного, кілька років працюють за перспективними планами. У них відображено всі основні напрями ідеологічної роботи, накреслено конкретні заходи щодо добору і виховання ідеологічних кадрів, активізації ролі трудових колективів у розв'язанні завдань комуністичного будівництва, удосконалення роботи наукових організацій, установ і навчальних закладів, підвищення ефективності масових форм пропаганди і політичної агітації, преси, телебачення і радіо, узагальнення і поширення кращого досвіду роботи по комуністичному вихованню тощо. При складанні перспективних планів партійні органи враховують той факт, що в процесі роботи виникають нові проблеми, ставляться нові завдання. Це знаходить відображення у кварталних, місячних, календарних планах.

Крім перспективних планів, які охоплюють всі сторони ідеологічного впливу на трудящих, окремі партійні комітети і первинні партій-

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 146.

¹⁹ «Комуніст України», 1976, № 9, стор. 46.

ні організації розробляють перспективні плани ідеологічного забезпечення певних важливих ділянок роботи. Наприклад, відділи пропаганди і агітації партійних комітетів Львівської області мають плани політичного забезпечення системи управління якістю продукції, в яких чітко визначена мета, сукупність заходів, форми і методи пропагандистської та агітаційної діяльності ідеологічних організацій, засобів масової інформації і пропаганди²⁰.

Подібні плани відіграють велику організуючу роль у розв'язанні тих чи інших соціально-економічних завдань і дають змогу раціональніше розставити сили на такому важливому напрямі суспільної практики, як комуністичне виховання. Там, де планування здійснюється на основі об'єктивного аналізу реальної обстановки і можливостей певного трудового колективу, де чітко накреслені основні напрямки діяльності останнього, успіх у координації зусиль, комплексному розв'язанні проблем політичного, трудового, інтернаціонального і морального виховання буде забезпечений.

Комплексні перспективні плани ідеологічної роботи багатьох партійних комітетів, первинних парторганізацій республіки тісно пов'язуються з планами соціально-економічного розвитку трудових колективів, районів, міст. Останнім часом у нашій республіці значно активізувалася розробка планів соціально-економічного розвитку. Понад 70% промислових підприємств союзно-республіканських і республіканських міністерств та відомств розробили і успішно здійснюють такі плани²¹. Певних успіхів у цій справі досягли парторганізації Донецька, Дніпропетровська, Харкова, Львова, Миколаєва, Бердянська, Шахтарська та інших міст, а також Краснокутського району Харківської області і Волноваського району Донецької області. Досвід роботи Волноваського райкому схвалив ЦК Компартії України²². Плани соціально-економічного розвитку дають можливість розв'язувати ряд важливих проблем (боротися з плінністю кадрів, збільшити кількість спеціалістів з вищою освітою, підвищити загальноосвітній і професійний рівень трудящих, зміцнити трудову дисципліну та ін.), підвищити виховну роль трудових колективів, поліпшити комуністичне виховання. Практика показує, що там, де партійні комітети широко залучають до проведення виховної роботи в масах керівних партійних, радянських, господарських працівників, здійснюють повсякденний контроль за реалізацією планів, об'єктивно оцінюють недоліки з метою їх усунення, там повніше втілюється комплексний підхід до партійного керівництва сферою ідеологічної роботи, ефективніше використовуються всі засоби ідейного впливу на трудящих.

Підвищення ефективності ідеологічної роботи значною мірою залежить від кадрів. Вдосконаленню добору і виховання працівників ідеологічного фронту ЦК КПРС присвятив ряд постанов. Особливо важливе значення мали постанови «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії»²³ та «Про заходи щодо поліпшення підготовки і перепідготовки журналістських кадрів»²⁴, в яких, як зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, широко поставлено питання про цілісну систему роботи з ідеологічними кадрами²⁵.

²⁰ Там же, стор. 46—47.

²¹ Социально-экономическое планирование и идеологическая работа, стор. 317.

²² Там же, стор. 318.

²³ Справочник партийного работника, выпуск пятнадцатый, М., 1975, стор. 372—378.

²⁴ Там же, стор. 386—389.

²⁵ Материали XXV з'їзду КПРС, стор. 82.

На сучасному етапі партія висуває високі вимоги до ідеологічних працівників: постійно вивчати марксистсько-ленінську теорію, добре розбиратися у політиці і суспільному житті, вміти оцінювати суспільні явища з позицій марксизму-ленізму; бути сміливими і принциповими, щоб на практиці відстоювати комуністичні ідеї, підтримувати все нове, передове, викривати буржуазну і ревізіоністську ідеологію, боротися проти проявів дрібнобуржуазної психології і моралі; бути майстром своєї справи, вміло пов'язувати пропаганду марксистсько-ленінської теорії, комуністичних ідеалів з розв'язанням практичних завдань; вести агітаційно-пропагандистську роботу доказово і дохідливо²⁶.

У партійних документах визначено головні напрями роботи з ідеологічними кадрами: добір людей, що виявили себе зрілими, ініціативними, теоретично і професійно підготовленими; організація їх теоретичного і професійного навчання; інформування їх з питань внутрішньої і зовнішньої політики партії, економіки, суспільного життя, діяльності партійних комітетів, державних органів; поширення кращого досвіду ідеологічної роботи, систематичне вивчення її результативності; обов'язкове врахування громадської думки; стабільність ідеологічних кадрів; створення умов, за яких вони можуть найуспішніше виконувати доручену справу.

ЦК Компартії України повсякденно тримає у центрі уваги питання добору і виховання ідеологічних кадрів. Нині у республіці всі штатні працівники ідеологічних організацій і установ, 90% пропагандистів і лекторів, більше половини політінформаторів і агітаторів мають вищу освіту і досвід роботи з людьми²⁷.

У партійних комітетах республіки склалася вже певна система роботи з ідеологічними кадрами. Так, питаннями добору, розстановки і виховання працівників ідеологічного фронту уважно і повсякденно займаються партійні організації Дніпропетровської області. Різними формами навчання тут охоплені всі ідеологічні працівники. Зокрема, штатні — підвищують свій теоретичний і професійний рівень на республіканських і обласних курсах підвищення кваліфікації, а також на семінарах, які регулярно проводяться обкомом партії. Крім того, щороку організовуються 2—3-денні семінари секретарів та завідуючих відділами пропаганди і агітації міськкомів та райкомів партії. Лектори партійних комітетів регулярно бувають на республіканських та обласних семінарах. Організовано також навчання інструкторів відділів пропаганди і агітації, редакторів міських та районних газет. Журналісти періодично проходять стажування в обласних газетах, працівники місцевого радіомовлення — в обласному комітеті по радіомовленню та телебаченню. Завідуючі відділами культури відвідують 4—5-денні семінари при обласному управлінні культури. Характерно, що половина часу на семінарах виділяється для обміну досвідом ідеологічної роботи²⁸. Відділ пропаганди і агітації обкому партії організує стажування ідеологічних працівників партійних комітетів безпосередньо в секторах відділу та кращих партійних організаціях Дніпропетровська.

При Миколаївському обкомі партії створено постійно діючий семінар з питань теорії, методів і практики ідеологічної роботи. Крім теоретичних, тут проводяться й практичні заняття та науково-практичні конференції. Працівники відділів пропаганди і агітації партійних комітетів складають плани поглибленого вивчення однієї з важливих проблем комуністичного виховання. На основі одержаних ними ма-

²⁶ Справочник партийного работника, выпуск пятнадцатый, стор. 374—375.

²⁷ Комплексный подход в идеологической работе. Стиль и методы, стор. 291.

²⁸ Там же, стор. 333.

теріалів розробляються практичні рекомендації, складаються плани проведення ідейно-виховних заходів ²⁹.

Партійні комітети республіки стали приділяти більше уваги підготовці резерву ідеологічних кадрів. Цілеспрямовано працюють у цьому напрямку партійні комітети Вінницької, Дніпропетровської, Львівської, Харківської та інших областей. Комуністи, які знаходяться у резерві, активно залучаються до підготовки питань на бюро партійних комітетів, виконують інші доручення.

Велику роботу проводять партійні комітети, первинні партійні організації в справі добору і підготовки пропагандистів, доповідачів, політінформаторів, агітаторів, лекторів. У республіці працює більше 386 тис. пропагандистів, з яких 290,9 тис. мають вищу і незакінчену вищу освіту ³⁰. В. І. Ленін розглядав пропагандистів не лише як носіїв політичних знань, але як представників партії в масах, організаторів трудящих на розв'язання завдань будівництва нового суспільства і закликав постійно займатися підготовкою пропагандистських кадрів, підкреслюючи, що «по-справжньому витриманих принципово і здібних пропагандистів... треба спеціалізувати, використовувати їх цілком і берегти сугубо» ³¹. Ці ленінські заповіді партія неухильно втілює в життя.

Масово-політичну роботу серед трудящих республіки проводять агітколективи, в яких налічується 729,8 тис. чол., з них — близько 60% — члени КППРС, 690,6 тис. мають вищу, незакінчену вищу та середню освіту, 70% політінформаторів (всього їх 317 тис. чол.) з вищою і незакінченою вищою освітою ³².

У Харківській обласній партійній організації налічується 24 тис. пропагандистів, майже третина з яких — це партійні, радянські, господарські керівники. Крім того, в області працюють 15 тис. політінформаторів, 31 тис. агітаторів, понад 80% з них — комуністи, всі мають середню і вищу освіту, є спеціалістами народного господарства, передовими робітниками і колгоспниками ³³. У всіх ланках політичної освіти і економічного навчання Запорізької області зайнято більше 20 тис. пропагандистів, активну масово-політичну роботу серед трудящих проводять 1330 доповідачів, 22 тис. агітаторів, 13 тис. політінформаторів ³⁴.

Навчання пропагандистів, доповідачів, політінформаторів, агітаторів, лекторів проводиться партійними комітетами за перспективними планами, диференційовано. З цією метою широко використовуються університети марксизму-ленізму, республіканські проблемні, теоретичні і методологічні семінари, постійно діючі семінари пропагандистів при обкомах, міськкомах і райкомах партії, семінари консультантів і керівників секцій методичних рад при будинках і кабінетах політичної освіти тощо. Поширеною формою підвищення кваліфікації пропагандистів, усіх ідеологічних кадрів стали науково-теоретичні, науково-практичні та методичні конференції. Значний досвід їх організації нагромадили партійні комітети Донецької, Київської, Кримської, Кіровоградської, Львівської, Херсонської та інших областей ³⁵.

²⁹ «Комуніст України», 1976, № 9, стор. 49.

³⁰ Комуністична партія України — бойовий загін КППРС, К., 1976, стор. 103.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 14—15.

³² Комуністична партія України — бойовий загін КППРС, стор. 105.

³³ Н. А. Сероштан. Работа партийных организаций Харьковской области по идеологическому обеспечению выполнения планов и социалистических обязательств в свете решений XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины, К., 1976, стор. 11, 17.

³⁴ Запорожская область в 9-ой пятилетке, Запорожье, 1976, стор. 31.

³⁵ «Під прапором ленінізму», 1976, № 8, стор. 30; № 11, стор. 46; № 12, стор. 46; № 20, стор. 54.

У постанові «Про завдання партійної освіти в світлі рішень XXV з'їзду КПРС» ЦК КПРС зосередив увагу партійних комітетів на необхідності забезпечити ретельний добір пропагандистів, поліпшити їх теоретичне і методичне навчання, інформування, обмін досвідом роботи, залучати їх до роз'яснення і практичного розв'язання завдань економічного і соціального розвитку колективів, розглядати роботу пропагандистів як найважливіше партійне доручення³⁶.

Однією з умов дальшого піднесення ефективності ідеологічної роботи є вдосконалення керівництва всіма її ланками, науково обгрунтований підхід до питань комуністичного виховання трудящих, поліпшення стилю, форм і методів діяльності партійних комітетів та їх ідеологічних відділів.

Ефективність керівництва ідеологічною роботою значною мірою залежить від компетентності працівників відділів пропаганди і агітації, знання ними дорученої справи. Останнім часом партійні комітети посилили увагу до теоретичного навчання кадрів, підвищення їх професійного рівня. З цією метою широко використовуються різноманітні семінари, курси підвищення кваліфікації. У відділах партійних комітетів практикуються огляди газетних і журнальних статей, брошур про досвід ідеологічної роботи, теоретичні співбесіди тощо. Наприклад, у відділі пропаганди і агітації Львівського обкому партії систематично організовуються лекції провідних учених, зустрічі з керівниками міністерств і відомств, не менше двох разів на рік проводяться теоретичні і науково-практичні конференції з питань комуністичного виховання³⁷.

Важливим аспектом діяльності відділів пропаганди і агітації є вироблення рішень з ідеологічних питань і організація контролю за їх виконанням. При вивченні певного питання відділи пропаганди і агітації партійних комітетів складають плани підготовчої роботи, утворюють спеціальні комісії, до яких широко залучають членів та кандидатів у члени партійних комітетів. У перспективних планах ідеологічної роботи є спеціальні розділи «Контроль за виконанням постанов». Крім того, в спеціальних папках збирають інформації, інші матеріали про хід виконання відповідних рішень, статистичні дані, довідки про наслідки перевірок на місцях тощо. Партійні комітети регулярно інформують комуністів про виконання прийнятих рішень. Все це сприяє поліпшенню ідеологічної роботи.

Для вдосконалення керівництва ідеологічною роботою працівники відділів пропаганди і агітації аналізують стан справ на всіх її ділянках, широко використовуючи для цього перевірки, різноманітну поточну інформацію про морально-політичний стан у колективах, листи трудящих, статистичні дані тощо. Важливу роль можуть відіграти і соціологічні дослідження, яким В. І. Ленін надавав великого значення. У 1918 р. в проекті постанови Раднаркому «Про Соціалістичну академію суспільних наук» він вимагав «одним з першочергових завдань поставити ряд соціальних досліджень»³⁸.

Партійні комітети республіки вже провели певну роботу по їх організації. При обкомах, міськкомах, райкомах партії створено на громадських засадах спеціальні групи. Партійні комітети, відділи пропаганди і агітації, зокрема Дніпропетровської, Запорізької, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Хмельницької та деяких інших областей, використовують матеріали соціологічних досліджень при підготов-

³⁶ «Политическое самообразование», 1976, № 7, стор. 5.

³⁷ Комплексный подход в идеологической работе. Стиль и методы, стор. 298.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 351.

ці питань на бюро, пленуми, проведенні науково-практичних конференцій. Так, Макіївський міськком партії Донецької області провів соціологічні дослідження з питань підвищення суспільної активності робітників, зростання ролі виробничого колективу в комуністичному вихованні. Їх матеріали були широко використані для поліпшення роботи по вихованню у трудящих комуністичного ставлення до праці, а також покладені в основу науково-практичних конференцій «Соціально-психологічні основи, стиль і методи керівництва трудовими колективами» і «Роль майстра і бригадира у розвитку виробничої та суспільної активності робітників».

При Запорізькому міськкомі партії на громадських засадах діє група по вивченню суспільної думки та ефективності ідеологічної роботи. У 1975 р. її члени вивчали деякі соціальні проблеми робітничої молоді. Згодом міськком партії провів науково-практичну конференцію на цю тему. Рекомендації конференції були направлені в усі партійні організації міста. Результати соціологічного дослідження ефективності соціалістичного змагання та його виховної ролі були узагальнені на науково-практичній конференції «Про дальше підвищення виховної та творчої ролі соціалістичного змагання у світлі рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України» (травень 1976 р.).

ЦК КПРС орієнтує партійні комітети на необхідність дальшого вивчення громадської думки, розвитку наукових досліджень ефективності ідеологічної роботи. Саме на цьому наголошував Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії³⁹.

Удосконалюючи стиль і методи своєї діяльності, партійні комітети і парторганізації республіки прагнуть всіляко підвищити рівень та ефективність ідеологічної роботи в цілому і кожного конкретного заходу зокрема. Як відзначалося на XXV з'їзді Компартії України, підвищення ефективності, дієвості ідеологічної роботи в сучасних умовах вимагає наукового, комплексного підходу, перспективного планування, вмілої координації всіх засобів пропаганди і агітації⁴⁰. На це спрямовують свою повсякденну увагу партійні організації нашої республіки.

³⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 81.

⁴⁰ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 70.

ЗРОСТАННЯ ДОБРОБУТУ ТРУДЯЩИХ У 1971—1976 рр.

В. Ф. СТАДНИК (Київ)

Підвищення матеріального добробуту народу в умовах соціалізму — закономірний процес, який виражає саму суть соціалістичного виробництва і відповідає вимогам основного закону соціалізму. В. І. Ленін учив, що соціалістична революція знищує приватну власність на засоби виробництва і замінює її суспільною для забезпечення за рахунок суспільства «...повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»¹.

У Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслюється, що «КПРС ставить завдання всесвітньо-історичного значення — забезпечити в Радянському Союзі найвищий життєвий рівень порівняно з будь-якою країною капіталізму»². Неухильне піднесення жите-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 218.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 79.

вого рівня народу є основою соціальної політики Комуністичної партії і Радянського уряду, воно має надзвичайно важливе народногосподарське значення, тому що є однією з важливих економічних передумов швидкого зростання виробництва. Підвищення добробуту народу свідчить про гуманну мету соціалістичного виробництва, яка полягає в тому, щоб забезпечити всебічний розвиток людини як вільної, творчої, колективної особи.

Керуючись ленінським вченням і завданнями Програми КПРС, наша партія завжди ставила і ставить на перше місце піклування про добробут народу. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді партії відзначив, що серед довгочасних цілей економічної стратегії партії найвищою «...було і лишається неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу»³.

За роки Радянської влади в нашій країні багато зроблено для докорінного поліпшення життя трудящих. Вперше в історії ліквідовано експлуатацію людини людиною і безробіття, реально забезпечено основні права людини: право на працю, на відпочинок, на матеріальне забезпечення в старості, на випадок хвороби і втрати працездатності, право на освіту. Соціалізм дав трудящим велике почуття впевненості у завтрашньому дні, забезпечив їх активну участь в суспільних і державних справах. Все це переконливо показує переваги соціалістичної системи над капіталістичною.

Яскравим свідченням піднесення добробуту радянського народу є зростання доходів. У 1975 р. порівняно з дореволюційним періодом реальні доходи робітників СРСР підвищилися в 9,4 раза, а селян — більш як у 13 разів⁴. Особливо широкі можливості для зростання матеріального добробуту і культури трудящих склалися в сучасних умовах, з побудовою розвинутого соціалізму, про що свідчать результати дев'ятої п'ятирічки. Підбиваючи її підсумки, Л. І. Брежнєв відзначав на XXV з'їзді партії: «І перше, про що треба сказати, — це успіхи в розв'язанні того завдання, яке XXIV з'їзд КПРС визначив як головне, — **в підвищенні рівня життя народу**. Історія країни не знає такої широкої соціальної програми, як та, що була виконана за звітний період. Досить нагадати, що на проведення нових соціальних заходів було направлено стільки ж коштів, скільки за дві попередні п'ятирічки, разом узяті. Реальні доходи на душу населення підвищились майже на чверть»⁵.

За своїми головними завданнями господарської діяльності дев'ятий і десятий п'ятирічні плани становлять немовби єдине ціле. В Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки підкреслюється, що головне завдання, зокрема, десятої п'ятирічки полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства⁶.

Безпосередньо на народний добробут в десятий п'ятиріччі направляється 337—344 млрд. крб., або приблизно $\frac{4}{5}$ національного доходу. Це дасть змогу повніше задовольняти матеріальні і духовні потреби

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 44.

⁴ СССР в цифрах в 1975 году, М., 1976, стор. 188.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 40.

⁶ Див.: там же, стор. 186.

радянських людей. За роки п'ятирічки реальні доходи на душу населення збільшаться на 21%⁷. Як відзначається в доповіді Голови Ради Міністрів СРСР товариша О. М. Косигіна XXV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, реальні доходи на душу населення в нашій країні «...подвоюються приблизно кожні 15 років, інакше кажучи, протягом людського життя соціалістичне суспільство кілька разів пережить до якісно нового рівня споживання»⁸.

В умовах соціалізму оплата за працю є важливим засобом підвищення заінтересованості трудящих у розвитку і вдосконаленні суспільного виробництва. Політика, яку проводить нині партія в галузі доходів і споживання, як і раніше, виходить з того, що головним шляхом збільшення доходів населення є зростання оплати за працю, на яку припадає три чверті всього приросту доходів⁹. В СРСР лише за минулу п'ятирічку заробітна плата підвищилася більш як у 75 млн. чол. За останні 15 років середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла з 80,6 крб. до 146,0 крб., або майже вдвоє.

Ще вищими темпами збільшувалася оплата праці колгоспників. Так, зокрема, в колгоспах Української РСР вона зросла з 23,7 крб. на місяць у 1960 р. до 86 крб. — в 1975 р., або більш як у три рази¹⁰. Вищезгадані темпи зростання оплати праці колгоспників є одним з основних шляхів підтягування рівня життя селян до рівня життя робітників. Це сприяє розв'язанню важливої соціальної проблеми — послідовному подоланню істотних відмінностей між містом і селом.

Державним п'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр. передбачено збільшити середньомісячну заробітну плату робітників і службовців до 170 крб., або майже на 17%, а оплату праці колгоспників — до 116 крб., або на 26%. Поряд з цим завершиться підвищення мінімуму заробітної плати, а також ставок і окладів середньооплачуваних категорій працівників, зайнятих у невиробничих галузях народного господарства, і буде розпочато новий етап збільшення мінімальної заробітної плати, ставок і окладів робітників і службовців¹¹.

Одним з найважливіших показників підвищення матеріального добробуту трудящих є розгортання житлового будівництва. Комуністична партія і Радянський уряд завжди приділяли і приділяють велику увагу питанням забезпечення населення упорядкованим житлом. І не випадково за темпами житлового будівництва наша країна займає перше місце в світі. За дев'яту п'ятирічку здано в експлуатацію загальною площею 544,2 млн. кв. м житла. Це дало можливість забезпечити квартирами 56,0 млн. радянських громадян. В цілому ж за останні 20 років збудовано житла загальною площею понад 2 млрд. кв. м. Протягом десятої п'ятирічки буде введено в дію 550 млн. кв. м загальної площі жилих будинків, що дозволить поліпшити житлові умови більш як 50 млн. чол.¹² Практично майже всі новосели отримують окремі квартири, в яких збільшена площа основних і допоміжних приміщень, висота кімнат і т. п. До цього ще слід додати, що в СРСР найнижча у світі квартирна плата. Вона становить менше тре-

⁷ Там же, стор. 137; «Радянська Україна», 30 жовтня 1976 р.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 126.

⁹ Див.: там же, стор. 134.

¹⁰ «Правда», 1 травня, 12 листопада 1976 р.; СССР в цифрах в 1975 году, стор. 179; «Економіка Радянської України», 1975, № 11, стор. 8.

¹¹ «Радянська Україна», 28 жовтня 1976 р.; див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 243.

¹² СССР в цифрах в 1975 году, стор. 194; див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 127; «Радянська Україна», 28 жовтня 1976 р.

тини всіх витрат на утримання житлового фонду, а понад дві третини їх здійснюється за рахунок держави.

Виходячи з головного завдання десятої п'ятирічки — піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, — XXV з'їзд КПРС накреслив комплексну програму всебічного соціально-економічного розвитку суспільства. Для її виконання виділяються великі кошти. Лише на житлове і комунальне будівництво буде витрачено 100 млрд. крб., а на розвиток матеріальної бази охорони здоров'я, освіти і культури — 20 млрд. крб.¹³

Важливу роль у розв'язанні головного завдання десятої п'ятирічки відіграють суспільні фонди споживання, які в соціалістичному суспільстві доповнюють розподіл за працею і сприяють зменшенню розриву в розмірах реальних доходів різних груп населення. Це досягається тим, що суспільні фонди розподіляються диференційовано, з урахуванням кількості та віку членів сімей працівників, забезпеченості трудящих, їх потреб у тих чи інших послугах і пільгах. В сім'ях, які мають низькі доходи, частка допомог і пільг з суспільних фондів споживання більша, ніж у сім'ях з високими доходами. Внаслідок цього розрив у реальних доходах високооплачуваних і низькооплачуваних категорій трудящих скорочується.

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства темпи зростання суспільних фондів споживання перевищують темпи збільшення індивідуальної оплати за працею. Так, за дев'яту п'ятирічку заробітна плата робітників і службовців в СРСР зросла на 20%, оплата праці колгоспників — на 25, а виплати і пільги з суспільних фондів споживання — на 40%¹⁴. Це свідчить про велику роль фондів споживання у розв'язанні соціальних проблем нашого суспільства.

Загальна сума виплат і пільг, які отримало населення з суспільних фондів споживання за минулу п'ятирічку, становить 392 млрд. крб., що більш як удвоє перевищує витрати на цю мету в сьомій п'ятирічці. В розрахунку на душу населення кожний житель СРСР в 1975 р. мав з суспільних фондів споживання по 352 крб., проти 182 крб. — у 1965 р.¹⁵ Якщо врахувати, що середня сім'я складається з чотирьох осіб, то з фондів споживання у 1975 р. вона отримала 1408 крб., або по 117 крб. щомісяця. За десяту п'ятирічку виплати і пільги населенню з фондів споживання збільшаться на 30% і досягнуть у 1980 р. 117 млрд. крб.¹⁶ За рахунок цих фондів передбачається здійснити ряд нових заходів по дальшому піднесенню добробуту трудящих.

Немало здійснено протягом дев'ятої п'ятирічки і для радянських жінок. Держава постійно дбає про те, щоб жінка мала сприятливі умови для виховання дітей, активної участі у громадському житті, для відпочинку, підвищення свого загальноосвітнього і культурного рівня, щоб її соціальне становище не відрізнялося від становища чоловіка. Так, з 1 грудня 1973 р. всім працюючим жінкам встановлена допомога по вагітності і родах в розмірі повного заробітку, незалежно від трудового стажу. У 1973—1974 рр. по всій країні збільшено у два з лишнім рази кількість днів, що оплачуються по догляду за хворою дитиною до 14 років. Важливим соціально-економічним заходом є запровадження з 1 листопада 1974 р. грошової допомоги на дітей у мало-

¹³ Див.: Л. І. Брежнев. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 25 жовтня 1976 року, К., 1976, стор. 6—7.

¹⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 40, 126.

¹⁵ Там же, стор. 125; СССР в цифрах в 1975 году, стор. 190.

¹⁶ «Радянська Україна», 28 жовтня 1976 р.

забезпечених сім'ях. На цю мету з бюджету СРСР щороку витрачається понад 1,8 млрд. крб.¹⁷

За рахунок суспільних фондів споживання у 1975 р. в СРСР утримувалося 113 тис. дитячих дошкільних закладів, в яких виховувалося 11,5 млн. дітей. Крім того, близько 5 млн. дітей відвідували сезонні дитячі садки і ясла¹⁸.

Перебування дитини в дошкільному закладі на 80% покривається за рахунок держави, підприємств або колгоспів. Тільки з державного бюджету на 1976—1977 рр. на цю мету асигновано майже 8 млрд. крб.¹⁹

За роки десятої п'ятирічки будуть далі поліпшені умови роботи й побуту працюючих жінок. Для них передбачається запровадити частково оплачувану відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею віку одного року. Жінкам, які мають дітей, будуть створені ширші можливості працювати неповний робочий день або неповний робочий тиждень, а також працювати вдома. Розшириться мережа дошкільних закладів, шкіл і груп з подовженим днем. Будуть збудовані дитячі ясла-садки і дитячі садки на 2,5—2,8 млн. місць. Збільшиться кількість піонерських таборів, спортивних і оздоровчо-трудових баз для підлітків і молоді²⁰. Намічені заходи успішно виконуються. Так, за 9 місяців 1976 р. в республіці уже введено в експлуатацію дитячих дошкільних закладів на 32,4 тис. місць, а це більше, ніж планувалося²¹.

За 1971—1975 рр. зроблено новий крок у справі дальшого піднесення загальноосвітнього і культурного рівня радянських людей. Нині 96 з кожних 100 випускників восьмих класів загальноосвітніх шкіл, а на Україні — 98 із 100, вчать у середній школі або в інших навчальних закладах, які дають середню освіту. У зв'язку з цим Голова Ради Міністрів СРСР товариш О. М. Косигін в доповіді на XXV з'їзді КПРС констатував, що «одне з досягнень дев'ятої п'ятирічки — завершення в основному переходу до загальної середньої освіти молоді»²².

У дев'ятій п'ятирічці атестат зрілості одержали 19 млн. чол. Це більше, ніж за весь довоєнний період. За п'ять років вузи і технікуми країни підготували 9 млн. чол. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Майже 10 млн. чол. закінчили професійно-технічні училища. Крім того, 27 млн. робітників і службовців навчалися нових професій та спеціальностей безпосередньо на виробництві. Все це потребує великих витрат з фондів споживання. Так, на одного учня загальноосвітньої школи держава виділяє щороку в середньому 150 крб., на одного студента технікуму — 450, вузу — приблизно 900 крб.²³

Витрати на освіту, науку і культуру щороку зростають. Так, по СРСР вони збільшилися з 24,7 млрд. крб. у 1970 р. до 33,2 млрд. крб. — у 1975 р. На ці кошти в дев'ятій п'ятирічці введено в дію тисячі нових шкіл, багато вузів і технікумів. Лише на Україні збудовано майже 2400 шкіл, відкрито 7 нових вузів. На 1 січня 1976 р. в рес-

¹⁷ Забота партии и правительства о благе народа. Сборник документов, М., 1974, стор. 785; «Правда», 29 серпня 1975 р.

¹⁸ «Правда», 1 лютого 1976 р.

¹⁹ «Правда», 3 грудня 1975 р. і 28 жовтня 1976 р.

²⁰ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 245.

²¹ «Радянська Україна», 18 листопада 1976 р.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 127.

²³ «Агітатор», 1975, № 23, стор. 8; «Правда», 1 лютого 1976 р.; «Під прапором лєнінізму», 1975, № 24, стор. 57.

публіці працювало 23,5 тис. масових загальноосвітніх шкіл. За роки поточної п'ятирічки передбачається збудувати нові загальноосвітні школи не менш як на 7 млн. учнівських місць, у тому числі приблизно на 4,5 млн. місць — у сільській місцевості ²⁴.

Одним з переконливих свідчень втілення в життя ленінських вказівок про те, що «народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві» ²⁵, є постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 13 липня 1972 р. «Про підвищення з 1 вересня 1972 року ставок і посадових окладів лікарів, учителів і вихователів дитячих дошкільних закладів». Цією постановою підвищено на 20% (і більше) заробітну плату зазначених категорій працівників, а також викладачів вузів, які не мають вчених ступенів, та іншим працівникам народної освіти ²⁶. В Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки передбачено далі вдосконалювати загальну середню освіту, більше уваги приділяти трудовому вихованню учнів, професійній орієнтації молоді, її етичному й естетичному вихованню.

Значні кошти з суспільних фондів споживання направляються на соціальне забезпечення і соціальне страхування, тобто на виплату пенсій, допомоги по тимчасовій непрацездатності, по вагітності і родах, надання безплатних або пільгових путівок на санаторно-курортне лікування тощо. На 1 січня 1976 р. в нашій країні одержували пенсії 45,5 млн. робітників, службовців і колгоспників. На виплату всіх видів пенсій витрачалось понад 24 млрд. крб. ²⁷ Протягом останніх років поліпшено пенсійне забезпечення трудящих і матеріально-побутові умови пенсіонерів. Так, з 1 липня 1971 р. на 50% підвищено мінімальний розмір пенсій по старості робітникам і службовцям (з 30 до 45 крб. на місяць), а колгоспникам — на дві третини (з 12 до 20 крб.). Збільшено мінімальний розмір пенсії для колгоспників по інвалідності в середньому на 30%, а на випадок втрати годувальника — на 50%. Разом з тим на членів колгоспів поширено умови нарахування пенсій, які встановлені для робітників, службовців та їх сімей ²⁸.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1973 р. з 15 грудня 1974 р. збільшено мінімальні розміри пенсій інвалідам війни і праці, а також сім'ям, які втратили годувальника, в середньому від 37 до 55%. На здійснення цих заходів по країні додатково витрачається з суспільних фондів споживання 1 млрд. крб. на рік. Особливим піклуванням в СРСР оточені ті люди, які втратили працездатність під час захисту Батьківщини, сім'ї воїнів, які загинули на фронті під час Великої Вітчизняної війни. Протягом минулої п'ятирічки тільки в нашій республіці понад 30 тис. інвалідів війни і сімей загиблих воїнів переселилися в нові, впорядковані квартири. Для інвалідів за рахунок держави виділено близько 30 тис. автомобілів «Запорожець» і 14 тис. мотоциклів ²⁹.

За роки дев'ятої п'ятирічки доходи за рахунок пенсій, допомог і стипендій підвищилися приблизно у 40 млн. чол. ³⁰

²⁴ «Правда», 1 лютого 1976 р.; «Радянська Україна», 5 лютого 1976 р.; див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 248.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 348.

²⁶ «Під прапором ленінізму», 1975, № 24, стор. 56.

²⁷ СССР в цифрах в 1975 году, стор. 209; «Правда», 3 грудня 1975 р.

²⁸ Забота партии и правительства о благе народа, стор. 533—536.

²⁹ «Правда», 1 грудня 1973 р.; «Комуніст України», 1976, № 1, стор. 42.

³⁰ «Правда», 18 грудня 1975 р.

У десятій п'ятиріччі передбачається даліше поліпшення пенсійного забезпечення робітників, службовців та колгоспників. Буде підвищено мінімальні розміри пенсій для цих категорій трудящих, запроваджено пенсії для колишніх членів колгоспів, які мають мішаний стаж роботи, надбавки до пенсій інвалідам І групи з числа колгоспників. Розширяться пільги по пенсійному забезпеченню багатодітних матерів, зростуть розміри допомоги по інвалідності з дитинства, які виплачуватимуться незалежно від віку дитини. Повніше використовуватимуться можливості для ширшої участі пенсіонерів та інвалідів у суспільній праці³¹.

У Країні Рад вперше в історії людства створена державна система охорони здоров'я трудящих. Її основні принципи визначені В. І. Леніним у статті «Матеріали по перегляду партійної програми» (квітень—травень 1917 р.). Ленінські принципи повністю втілено в життя. Всі члени суспільства у нас користуються безплатним загальнодоступним і кваліфікованим медичним обслуговуванням, що є одним з найважливіших завоювань Радянської влади. У Програмі КПРС сказано: «Соціалістична держава — єдина держава, що бере на себе піклування про охорону і постійне поліпшення здоров'я всього населення»³².

За Радянської влади в нашій країні сталися істотні зміни в справі поліпшення охорони здоров'я трудящих, значно збільшилася кількість лікарів і середнього медичного персоналу, розширилася мережа медичних закладів. Наприклад, до революції на Україні в розрахунку на 10 тис. чол. налічувалося менше двох лікарів і 3,5 чол. середнього медичного персоналу. Зараз в республіці в розрахунку на цю кількість населення лікарів — 30,9, середнього медичного персоналу — 96,8 чол., лікарняних ліжок — 115,6, що в два рази перевищує показники Великобританії і Японії³³. Дальшого розвитку набула мережа медичних закладів, зміцнено їх матеріальну базу, посилено контроль за станом здоров'я трудящих, дотриманням санітарних норм у побуті й на виробництві, за організацією відпочинку радянських людей. Крім безплатної медичної допомоги при тимчасовій непрацездатності, робітники, службовці і колгоспники отримують допомогу й по соціальному страхуванню в розмірі до 100% заробітної плати, залежно від трудового стажу і причин захворювання. Такого забезпечення населення медичною допомогою й соціального страхування не має жодна капіталістична країна, де медичне обслуговування населення знаходиться в руках приватних лікувальних закладів і лікарів, які перетворили його в джерело прибутків. Основні витрати на лікування там несе саме населення (наприклад, у США 75—80%). До того ж вартість медичного обслуговування дедалі зростає. Так, у США в 1975 р. плата за перебування в лікарні протягом доби досягла 131 долара, що на 17,4% вище, ніж у 1974 р. За просту операцію необхідно сплатити не менш як 1000 доларів, за прийом у лікаря — 10, за виклик лікаря додому — 15, звичайний аналіз крові коштує 10 доларів³⁴. Через це для більшості трудящих лікування складних і тривалих захворювань недоступне.

Важливим показником піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про охорону здоров'я є розвиток курортної справи. В

³¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 245.

³² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 84.

³³ Українська РСР у цифрах в 1974 році, К., 1975, стор. 37, 178.

³⁴ Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 255; «Під прапором лєнінізму», 1976, № 6, стор. 67; 1975, № 24, стор. 57.

нашій країні неухильно зростає мережа санаторіїв, будинків відпочинку, туристських баз, пансіонатів, профілакторіїв, де відпочивають, лікуються і зміцнюють своє здоров'я трудящі. За роки дев'ятої п'ятирічки введено в дію такі великі санаторії, як «Кристал» — у Трускавці, «Ай-Даніль» — в Ялті, ім. Димитрова — в Кисловодську, «Заря» — в Єсентуках, «Нямунас» — у Литві та багато інших, де створено прекрасні умови для відпочинку й ефективного лікування³⁵.

У 1975 р. в санаторіях, будинках відпочинку і профілакторіях СРСР по безплатних або пільгових путівках відпочивали та лікувалися 8,4 млн. робітників і службовців. А всього в тому році у санаторно-курортних закладах, будинках відпочинку, на туристських базах оздоровлювалися 48 млн. трудящих і членів їх сімей, в тому числі — 7,5 млн. з Української РСР. Понад 20 млн. дітей і підлітків протягом літа відпочивали в піонерських і шкільних таборах, на екскурсійно-туристських базах або виїжджали в дачні місцевості з дитячими закладами, серед них — понад 4,5 млн. дітей і підлітків з України³⁶. Крім того, в нашій країні працює більше 2 тис. заводських санаторіїв-профілакторіїв і більше 6 тис. заводських баз відпочинку, в яких зміцнюють своє здоров'я робітники і службовці та члени їх сімей.

В результаті проведення широких соціально-економічних заходів за роки Радянської влади в СРСР ліквідовано такі небезпечні інфекційні захворювання, як чума, віспа, паразитарні тифи, малярія, що в минулому завдавали великого лиха народів. Різно скоротилося число захворювань на туберкульоз, ревматизм та інші хвороби. Значно зросла середня тривалість життя населення і зменшилася смертність, особливо дитяча. Загальна смертність населення в СРСР, порівняно з дореволюційною Росією, зменшилася в 4 рази, а дитяча — більш як у 10 раз³⁷.

Всі ці факти є свідченням того, що Комуністична партія і Радянський уряд невтомно дбають про здоров'я радянських людей, зростання їх довголіття. Недарма у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев підкреслював, що «серед соціальних завдань немає важливішого, ніж піклування про здоров'я радянських людей»³⁸. З метою дальшого поліпшення охорони здоров'я населення за роки десятої п'ятирічки намічено підвищити якість медичного обслуговування, вдосконалювати організацію праці лікарів і середнього медичного персоналу, піднести ефективність роботи лікувальних установ, розширити мережі лікарень, поліклінік, оздоровчо-трудова і спортивних баз, будинків відпочинку і т. д.³⁹

З кожним роком дедалі краще задовольняється потреба радянських людей в упорядкованому житті, товарах культурно-побутового призначення, добротному і красивому одязі, взутті, високоякісному і різноманітному харчуванні. Так, у 1975 р., порівняно з 1965 р., зросло споживання на душу населення: м'яса — на 17 кг, молока і молочних продуктів — на 64 кг, яєць — на 91 шт., риби — на 4,2 кг, цукру — на 6,6, фруктів і ягід — на 9 кг. Через державну і кооперативну торгівлю в 1975 р. продано телевізорів, радіоприймачів і радіол у 2 рази більше, ніж у 1965 р., меблів — у 2,5, холодильників і електропилососів — в 3, легкових автомобілів — в 14 раз⁴⁰. Лише робітники і

³⁵ «Правда», 10 липня 1975 р.; «Известия», 1 травня 1974 р.

³⁶ «Правда», 11 січня і 1 лютого 1976 р.; «Радянська Україна», 5 лютого 1976 р.

³⁷ Страна Советов за 50 лет, стор. 257.

³⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 46.

³⁹ Див.: там же, стор. 136.

⁴⁰ СССР в цифрах в 1975 году, стор. 202—203.

службовці київського заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна за останні десять років придбали понад 3 тис. легкових автомобілів різних марок. Все це переконливо свідчить про зростання добробуту трудящих.

Незабаром відзначатиметься 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства. За роки Радянської влади, відзначав Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXV з'їздові партії, «...наша країна пройшла шлях, який дорівнює століттям. Ми створили нове суспільство, суспільство, подібного якому людство ще не знало»⁴¹. Переваги соціалістичного суспільства дають можливість Комуністичній партії і Радянському уряду забезпечувати безперервне зростання економіки нашої країни і водночас неухильно підвищувати матеріальний і культурний рівень життя народу. XXV з'їзд КПРС накреслив широку програму дальшого зростання добробуту трудящих в 10-й п'ятиріччі. Ця програма передбачає поліпшення умов праці, навчання і відпочинку трудящих, збільшення виробництва і поліпшення якості товарів народного споживання, великі масштаби житлового і культурно-побутового будівництва, розширення мережі торгівлі і громадського харчування, зростання доходів населення і вдосконалення механізму розподілу матеріальних і духовних благ.

Одне з найбільших завоювань соціалізму полягає в тому, що кожна радянська людина впевнена у своєму майбутньому. Вона знає, що її праця, здібності завжди знайдуть гідне застосування й оцінку, що її діти здобудуть освіту. Вона впевнена, що суспільство ніколи не залишить її в біді, що на випадок хвороби вона матиме безплатне лікування, на випадок інвалідності — пенсію, що її старість буде забезпечена. «Ми ще не досягли комунізму, — говорив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС. — Але весь світ бачить, що діяльність нашої партії, її прагнення спрямовані на те, щоб зробити все необхідне для блага людини, в ім'я людини»⁴².

Все, що досягнуто в нашій країні, — це результат героїчних трудових зусиль радянського народу, народу «виняткової працьовитості, мужності, витривалості, душевної щедрості, обдарованості і розуму»⁴³. А тому і дальше піднесення добробуту населення СРСР залежить від виконання планових завдань кожним підприємством, дільницею, бригадою, кожним колгоспом і радгоспом, кожним трудівником зокрема. Зростання суспільного виробництва, підвищення його ефективності, поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства протягом десятої п'ятирічки забезпечать ще вищий матеріальний і культурний рівень життя нашого народу.

⁴¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 97.

⁴² Там же, стор. 98.

⁴³ Там же, стор. 98—99.

СПОРУДЖЕННЯ ЗРОШУВАЛЬНИХ СИСТЕМ НА УКРАЇНІ (1966—1970 рр.)

З. В. ПОЛІЩУК (Херсон)

Накреслюючи нові перспективи інтенсифікації сільськогосподарського будівництва, XXV з'їзд КПРС передбачив здійснення великого обсягу меліоративних робіт. «До того, що вже зроблено, до наявних у

країні більш як 25 мільйонів гектарів зрошуваних і осушених земель,— відзначив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Л. І. Брежнєв, — намічається додати за п'ять років ще 9 мільйонів... Буде створено нові великі зрошувальні системи на півдні і південному сході європейської частини країни, в Середній Азії і Казахстані»¹.

Розв'язання цих складних завдань являтиме собою продовження великої і довготривалої програми меліоративного будівництва, початок якій було покладено в роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.). Комуністична партія Радянського Союзу розгорнула боротьбу за розвиток зрошуваного землеробства, метою якого стало не лише розширення традиційної галузі — вирощування бавовни в середньоазіатських республіках, але і створення в посушливих районах Поволжя, Північного Кавказу і України високотоварної зони гарантованого виробництва зерна і кормів на великих площах зрошуваних земель.

На травневому (1966 р.) Пленумі ЦК КПРС, який, конкретизуючи постанови XXIII з'їзду партії, визначив нові шляхи меліоративного будівництва, Л. І. Брежнєв підкреслив, що мова йде не про поточну кампанію, а саме про програму, розраховану на тривалий строк, яка потребуватиме величезних зусиль і чималих капіталовкладень та матеріально-технічних засобів². Основи її виконання були закладені в роки восьмої п'ятирічки, коли Комуністична партія організувала і забезпечила перехід до нових, індустріальних методів меліоративного будівництва з використанням останніх досягнень науково-технічного прогресу. Вивчення досвіду організаторської роботи партії, партійного керівництва побудовою зрошувальних систем в 1966—1970 рр. має актуальне значення для виконання подальших планів іригаційного будівництва.

Особливий інтерес в цьому плані являє собою діяльність Комуністичної партії України. По-перше, тому, що в 1966—1970 рр. саме на півдні республіки спорудження зрошувальних систем набуло найбільшого розмаху. Якщо обсяг державних капіталовкладень на водогосподарське будівництво в роки восьмої п'ятирічки порівняно з попередньою п'ятирічкою зростав в цілому по СРСР у 2,3 раза, то по Українській РСР — у 4,2 раза (з 475 млн. крб. до 2002 млн. крб.)³. По-друге, будівництво іригаційних систем відбило в собі найбільш характерні риси, притаманні новому етапові меліорації земель в Радянському Союзі, а саме, будівництву на сучасній науково-технічній та індустріальній основі в єдиному комплексі з заходами по господарському освоєнню земель.

Проблеми водогосподарського будівництва на Україні в 1966—1970 рр. висвітлені в літературі⁴. Проте в цих публікаціях розглядаються головним чином економічні і технічні питання. Спеціальних праць, присвячених діяльності партійних організацій на меліоративних будовах восьмої п'ятирічки в історичній літературі нема⁵. У даному по-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 56.

² Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, Промови і статті, т. I, К., 1971, стор. 381.

³ «Комуніст України», 1966, № 7, стор. 8.

⁴ Н. А. Гаркуша. Украинские степи — крупный район орошения — «Экономика сельского хозяйства», 1968, № 9; Орошаемое земледелие на Украине, К., 1968; Ю. О. Бакшеев, Б. П. Карук. Мелиорация на Украине, К., 1971 р.; В. П. Бородач. Шляхи підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, К., 1972 р.

⁵ Дослідження роботи партійних організацій на меліоративних будовах України — канд. дисертація А. С. Якимчука «Деятельность Коммунистической партии Украины по развитию орошаемого земледелия в республике» (1959—1965 гг.) та його стаття «Боротьба КП України за розвиток зрошуваного землеробства в республіці» («УІЖ», 1968, № 9) — стосуються періоду 1959—1965 рр.

відомленні зроблено спробу висвітлити основні аспекти діяльності центральних органів партії, обласних, районних комітетів і первинних парторганізацій, спрямовані на створення сучасної індустріальної та науково-технічної бази, підготовку кадрів та розгортання масового соціалістичного змагання на іригаційних будовах України.

На виконання рішень травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС ЦК Компартії України у червні 1966 р. розглянув і затвердив основні напрямки і завдання меліоративного будівництва в республіці в 1966—1970 рр. Передбачалося значно підняти темпи та якість водогосподарських робіт в південних областях. З площі в 650 тис. га, на якій планувалося провести зрошувальні роботи, на Кримську область припадало 160 тис. га, Херсонську — 140 тис. га, Одеську — 75 тис. га, Миколаївську — 51 тис. га, Дніпропетровську — 62 тис. га, Запорізьку — 44 тис. гектарів⁶. При цьому наголошувалося на першочерговій необхідності підвищення науково-технічного рівня проектування і спорудження зрошувальних систем, піднесення коефіцієнту їх корисної дії. У 1965 р. середній коефіцієнт корисної дії зрошувальних систем в СРСР перебував на рівні 0,5—0,55, тобто майже половина води витрачалося з-за фільтрації, що часто викликало вторинне засолення та заболочення земель⁷. Таке становище було зумовлено низьким інженерним рівнем збудованих в попередніх роках зрошувальних систем відкритого типу з густою сіткою постійних і тимчасових земляних каналів. Тільки на Україні в 1961—1965 рр. було введено в дію 267 тис. га збудованих в такий спосіб систем.

Враховуючи набутий досвід іригаційного будівництва і спираючись на зрослі можливості радянської економіки, партія взяла курс на створення досконалих в інженерному відношенні систем, в яких передбачено облицювання магістральних каналів суцільним бетоном або збірним залізобетоном, з покриттям протифільтраційною плівкою і будівництво закритої мережі трубопроводів для живлення високопродуктивних зрошувальних агрегатів. Такі системи, обладнані сучасною контрольною апаратурою, яка забезпечує оптимальний режим подачі води, мають високий коефіцієнт корисної дії (0,9—0,95).

Перехід до іригаційного будівництва на новому науково-технічному рівні вимагав значного поліпшення роботи науково-дослідних та проектних установ. Академія наук УРСР, Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації та інші наукові установи розширили коло досліджень проблем будівництва і раціонального використання зрошувальних систем. До розв'язання основних проблем меліорації і водного будівництва на Україні було залучено 36 науково-дослідних інститутів різних міністерств і відомств. Близько 20 науково-дослідних і проектних інститутів взяли участь в наукових розробках і проектуванні однієї лише Каховської зрошувальної системи⁸.

Практика водогосподарського будівництва висувала великі вимоги до проектних організацій. Головним недоліком в їх роботі було те, що до 1966 р. абсолютна більшість проектів не передбачала одночасного з будівництвом освоєння зрошуваних площ і тому виникав великий розрив між спорудженням систем та їх використанням⁹.

Так, на будівництві Північно-Кримського каналу і системи зрешення, на спорудженні магістрального каналу за чотири місяці 1966 р.

⁶ «Радянська Україна», 24 червня 1966 р.

⁷ «Економіка сільського господарства», 1966, № 9, стор. 4.

⁸ «Наддніпрянська правда» (орган Херсонського обкому КП України та обласної Ради депутатів трудящих, Херсонського міськкому КП України та міської ради депутатів трудящих), 11 березня 1969 р.

⁹ «Радянська Україна», 24 червня 1966 р.

було виконано близько 40% річного плану, а на господарське освоєння земель було витрачено лише 8% виділених коштів¹⁰. Засуджуючи таку практику, Л. І. Брежнев на травневому (1966 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслив, що «спорудження каналів і водоймищ треба вести одночасно з освоєнням нових земель... Не гнатись за кількістю початих об'єктів, а старатись вести будівництво і освоєння земель у комплексі»¹¹.

Ця думка знайшла гарячу підтримку в парторганізаціях південних областей України. Скадовська районна партійна конференція, наприклад, враховуючи набутий досвід, підкреслила необхідність проектувати одночасно з іригаційною системою і її освоєння, передбачати для цього відповідні агротехнічні і матеріальні ресурси¹². У 1966—1967 рр. здійснено перехід до комплексного проектування зрошуваних систем та їх господарського використання. Проектування Каховської системи, наприклад, передбачало поетапне спорудження каналу і системи зрошення з одночасним введенням в дію меліорованих площ.

Характерною рисою іригаційного будівництва на Україні в досліджуваний період було переведення його на сучасну індустріальну основу, що відповідало потребам підвищення технічного рівня споруд та їх якості, підвищення продуктивності праці і скорочення строків будівництва.

З перших місяців восьмої п'ятирічки на півдні України розпочалося прискорене створення потужних виробничих баз водогосподарського будівництва — в Каховці, Новомосковському, Арцизі та інших містах. Одним з основних показників якісного стрибка в розвитку індустріальної бази меліоративного будівництва було швидке наростання потужностей по виробництву збірного залізобетону для облицювання магістральних і спорудження господарських каналів. Якщо в 1966 р. на Україні для меліоративних будов було вироблено 242 тис. куб. метрів збірного залізобетону, то на кінець восьмої п'ятирічки передбачалося введення в експлуатацію заводів з річною потужністю в 740 тис. куб. м.¹³

Виконуючи постанови травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС і червневого (1966 р.) Пленуму ЦК Компартії України парторганізації і партійні комітети посилили контроль та організаторську діяльність на будівництві виробничих баз і комбінатів будіндустрії. У липні 1966 р. Одеський обком Компартії України та облвиконком, наприклад, розглянули стан меліоративного будівництва і відзначили, що на спорудженні Ізмаїльської промбазиса за шість попередніх років не досягнуто проектної потужності і зобов'язали ліквідувати ці недоліки. Ізмаїльський райком партії проаналізував причини низьких темпів будівництва і недоліків в роботі діючих ліній заводу залізобетонних виробів і зажадав укомплектувати відділення і бригади кращими спеціалістами, робітниками з числа комуністів, комсомольців і молоді. Первинні парторганізації заводу залізобетонних виробів та будівельно-монтажного управління № 15 тресту «Дунайводбуд» зосередили увагу на розвитку соціалістичного змагання і підвищення продуктивності праці. В результаті вжитих заходів колектив поліпшив виробничу діяльність і протягом трьох кварталів 1967 р. одержував перехідний Червоний прапор тресту «Дунайводбуд». Кращих результатів домоглися комплексна

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 113, арк. 14, 15.

¹¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 1, стор. 392.

¹² Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 122, оп. 16, спр. 1, арк. 98.

¹³ «Гидротехника и мелiorация», 1967, № 11, стор. 37.

бригада В. В. Мойсеєнка і екіпаж екскаватора під керівництвом В. Г. Муравльова. Спільними зусиллями будівельників і експлуатаційників у 1967 р. Ізмаїльський завод залізобетонних виробів було виведено на проектну потужність¹⁴.

Об'єктом постійної турботи Каховської районної і Херсонської обласної партійних організацій було будівництво найпотужнішої на Україні Каховської промислової бази, створеної в 1966 р. Каховський райком Компартії України взяв під контроль спорудження цієї будови. Він допоміг встановити контакти між парторганізацією промбазы і парткомом тресту «Каховсьільбуд», зажадав від парторганізацій посилити виховну роботу серед колективів і розглядати на партзборах хід виконання будівельних програм. Райком звернувся з проханням до Херсонського обкому Компартії України подати допомогу тресту «Каховсьільбуд» на будівництві промислової бази, де за I квартал 1967 р. план капіталовкладень було виконано лише на 75%. Обком партії вжив заходів щодо зміцнення керівництва будовою. Будівельники одержали матеріально-технічну допомогу, для будівництва промбазы були залучені додатково дві будівельні організації тресту «Каховсьільбуд». Зусилля парторганізацій і партійних комітетів Херсонщини принесли успіхи: в жовтні 1969 р. було введено в дію першу чергу Каховської промислової бази потужністю 25 000 куб. м залізобетону на рік, а у 1970 р. вона досягла річного виробництва — 175 тис. куб. м¹⁵.

Партійні організації південних областей УРСР, піклуючись про спорудження нових підприємств будівельної індустрії, одночасно приділяли постійну увагу налагодженню ритмічної роботи підприємств будівельної індустрії, що стали до ладу діючих виробничих баз, збудованих в попередній п'ятирічці. Значного досвіду в цій галузі набули комуністи Криму.

Спорудження Північно-Кримського каналу до 1966 р. забезпечували два заводи збірного залізобетону — Перекопський і Джанкойський. Але останній систематично не виконував планових завдань. Кримський обком і Джанкойський міськком Компартії України виявили причини відставання, обговорили це питання на заводських партзборах і встановили, що вони полягають в низькій організації виробничих процесів, накреслили шляхи переходу до наукової організації праці і посилення виробничої дисципліни. Партком Джанкойської ділянки Північно-Кримського каналу допоміг заводу здійснити перехід до нової системи планування та економічного стимулювання. Заводська парторганізація розгорнула боротьбу за краще використання устаткування і підвищення продуктивності праці. Багато зусиль та ініціативи проявили начальник арматурного цеху, комуніст Л. М. Положай, бригадир бетонників партгрупорг І. М. Нагайник, секретар парторганізації заводу І. В. Герман. Завод збільшив обсяг виробництва і забезпечив безперебійне постачання залізобетонних виробів на будівництво каналів. П'ятирічний план (1966—1970 рр.) виконали достроково, продуктивність праці порівняно з 1965 р. зросла на 30,5%¹⁶.

¹⁴ ПІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 2184, арк. 207; оп. 241, спр. 334, арк. 60; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11370, оп. 5, спр. 6, арк. 15; ф. 6603, оп. 1, спр. 17, арк. 88, 90.

¹⁵ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 4075, арк. 9; ф. 134, оп. 9, спр. 5, арк. 143; оп. 10, спр. 3, арк. 186; ПІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 92, арк. 25; Архів Управління «Укрводбуд», ф. Р-3517, оп. 2, спр. 22, арк. 10.

¹⁶ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 7740, оп. 1, спр. 23, арк. 10; спр. 43, арк. 38; спр. 49, арк. 148; ф. 7911, оп. 1, спр. 51, арк. 34; «Зоря комунізму» (орган Джанкойського міського комітету Компартії України, міської і районної Ради депутатів трудящих Кримської області), 29 березня 1966 р.

Але поряд з успішним будівництвом окремих промислових баз, в цілому по країні і в УРСР наростання їх потужностей не відповідало зрослим потребам гідромеліорації. Деякі міністерства, що виконували замовлення водогосподарських органів, не справилися з планами будівельно-монтажних робіт, за що їх було піддано критиці на Жовтневому (1968 р.) Пленумі ЦК КПРС. Як відзначав у доповіді Л. І. Брежнєв, одним з факторів, які стримували темпи меліоративних робіт, була недостатня потужність виробничої бази водогосподарського будівництва¹⁷. Пленум зобов'язав партійні комітети і Міністерства забезпечити безумовне виконання планів спорудження виробничих баз.

Першочергову увагу Комуністична партія приділяла також технічному оснащенню меліоративних будов. Протягом восьмої п'ятирічки організації Міністерства меліорації і водного господарства УРСР одержували велику кількість землерийної техніки, в тому числі екскаваторів одноковшових загальним об'ємом 2810 куб. м, бульдозерів 4834, скреперів 6213, що більше, ніж вдвічі перевищувало наявний на кінець 1966 р. парк землерийних машин¹⁸. Завдяки цьому швидко зміцнювалась технічна озброєність будівельних підрозділів. Наприклад, будівельно-монтажне управління № 96 «Укрводбуду» у 1967 р. мало 60 скреперів і 37 бульдозерів, а в 1970 р. — 273 скрепери, 62 бульдозери, 5 екскаваторів, 109 допоміжних механізмів¹⁹. Нова техніка на меліоративні будови Української РСР йшла з усіх братніх республік. На найбільші в республіці будови — Каховську зрошувальну систему і Північно-Кримський канал — майже щодня прибували нові машини, механізми, устаткування: землерийні машини і трактори з Білорусії, Ленінграда, Челябінська, потужні самоскиди — з Московської області, автотягачі — з Кутаїсі, високовольтне обладнання для ліній електропередач — з Азербайджану, трансформатори — з Вірменії і з Москви, потужні насоси — з Свердловська, прилади автоматики — з Естонії²⁰.

Забезпечення іригаційних будов сучасною технікою дозволило значно скоротити використання ручної праці і підняти продуктивність праці та технічний рівень будівництва.

Швидке розгортання іригаційних робіт викликало потребу в створенні нових будівельних колективів. Кількість трестів, зайнятих будівництвом зрошувальних систем на Україні, зросла з 10 в 1965 р. до 20 в 1970 р., а кількість будівельно-монтажних управлінь (БМУ) і пересувних механізованих колон (ПМК) відповідно з 73 до 145²¹. Нові трести і будівельні підрозділи створювалися шляхом поділу існуючих. Ядром, навколо якого формувалися нові колективи, були досвідчені, кадрові будівельники і, насамперед, комуністи. З перших днів діяльності новоствореного БМУ № 96 «Укрводбуду», якому доручено прокладання магістрального каналу Каховської системи, провідне місце в ор-

¹⁷ Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 285, 286.

¹⁸ Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-3517, оп. 4, спр. 510, арк. 99.

¹⁹ «Укрводбудівець» (орган парткому та об'єднаного будкому ордена Трудового Червоного прапора управління «Укрводбуд» на будівництві Каховської зрошувальної системи), 31 жовтня 1970 р.

²⁰ «Надніпрянська правда», 2 квітня 1972 р.

²¹ Поточний архів Міністерства меліорації і водного господарства УРСР. Заходи Міністерства по виконанню п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1966—1970 рр. і відзначено 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Книга I, стор. 142.

ганізації колективу і налагодженні ритмічної роботи зайняли комуністи²².

Міцність будівельних підрозділів, трестів і управлінь, їх виробничі успіхи знаходились в прямій залежності від боєздатності партійних організацій, від зростання прошарку комуністів серед будівельників.

Обласні і районні комітети Компартії України приділяли першорядну увагу росту, формуванню і зміцненню первинних парторганізацій в нових будівельних підрозділах.

Так, число комуністів на Каховській будові за один рік (з листопада 1969 р. по листопад 1970 р.) збільшилось на 192 члени і кандидати в члени КПРС і досягло 616 чол. Наприкінці 1970 р. майже 16% будівельників Каховської системи були комуністами. При цьому зростала питома вага комуністів з числа робітників. У 1970 р. в парторганізаціях будови їх налічувалось 69,8%.

Значно змінився прошарок комуністів серед організаторів будівельних робіт. В БМУ-96 «Укрводбуду» до 1969 р. з 18 бригадирів було лише 3 комуністи і лише 2 бригадири мали середню освіту. У листопаді 1970 р. тут працювало бригадами 14 комуністів з середньою спеціальною освітою²³. Такого роду процеси проходили на всіх меліоративних будовах України.

Прискорене зростання кількості будівельних організацій, насичення їх новою технікою викликали величезну потребу в фахівцях — від інженерно-технічних працівників вищої кваліфікації до робітників масових будівельних професій. Наприклад, в Одеській області в зв'язку з розгортанням будівництва Татарбунарської системи у 1966 р. не вистачало 100 інженерів-гідротехніків. За період з 1966 по 1970 рік меліоративним будовам, що велися на території Херсонщини, потрібно було додатково 3120 інженерів і техніків. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР вжили енергійних заходів щодо підготовки фахівців у вищих навчальних закладах і технікумах країни. У 1968 р. гідротехніків і меліораторів вже готували 30 вузів і 90 технікумів. За три роки прийом по цих спеціальностях збільшився у вузах в півтора рази, а в технікумах — у 2 рази. При сільськогосподарських технікумах України в 1967 р. було відкрито нові відділення для підготовки гідротехніків середньої кваліфікації²⁴.

Райкоми Компартії України і партійні організації іригаційних будов уважно підбирали і рекомендували молодих виробничників на навчання. В одному лише Васильківському районі Запорізької області партійні організації направили понад 100 юнаків і дівчат для вступу до гідромеліоративних вузів і технікумів. З будівельних організацій Міністерства меліорації і водного господарства УРСР було рекомендовано на навчання в 1966 р. — 600, а в 1967 — близько 1000 чол. з числа передових робітників-меліораторів²⁵.

Завдяки вжитим заходам на кінець восьмої п'ятирічки нестача інженерів і техніків на іригаційних будовах республіки була значно зменшена. Так, в управлінні «Укрводбуд» на початок 1970 р. кількість

²² «Зоря комунізму» (орган Каховського районного комітету КП України та райвиконкому), 30 травня 1968 р., 17 квітня 1969 р.

²³ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 131, оп. 1, спр. 351, арк. 84; спр. 384, арк. 48.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 10, арк. 30; спр. 39, арк. 71; Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., стор. 272; Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 46, оп. 1, спр. 3948, арк. 68.

²⁵ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 215, оп. 19, спр. 3, арк. 21; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 337, арк. 109.

інженерно-технічних робітників зросла до 772 чол. Трест «Запоріжжяводбуд» у тому ж році мав уже понад 280 інженерно-технічних працівників проти 37 інженерів і техніків-гідромеліораторів, що працювали в Запорізькій області в 1966 р.²⁶

Особливу увагу партійні організації приділяли підготовці механізаторів і робітників масових будівельних професій. Протягом попередніх років потреби в робочій силі часто задовольнялись шляхом направлення на будови значної кількості малокваліфікованих людей з колгоспів, радгоспів, а інколи і з промислових підприємств. Але з початку восьмої п'ятирічки в міру зростання технічного рівня іригаційного будівництва підвищувались вимоги щодо кваліфікації робітників і тому було взято курс на розширення підготовки кваліфікованих будівельників через систему професійно-технічних училищ. Міністерству меліорації і водного господарства УРСР було додатково передано 15 профтехучилищ і на 1967 р. їх було 28²⁷. Обласні комітети партії активно сприяли розширенню сітки профтехучилищ для підготовки кадрів меліораторів. Так, Одеський обком Компартії України в жовтні 1966 р. ухвалив розпочати будівництво двох нових профтехучилищ в Котовську і Арцизі. Було також переведено на базу тресту «Дунайводбуд» ще два сільських профтехучилища²⁸.

Місцеві партійні організації систематично подавали допомогу і контролювали роботу профтехучилищ. Характерною в цьому відношенні була діяльність парторганізацій Джанкойської дільниці будівництва Північно-Кримського каналу. Постійна увага до потреб Джанкойського профтехучилища № 5, яке готувало робітників для дільниці, допомога технічними пристроями для навчання, організація зустрічей кращих механізаторів і будівельників з учнями, забезпечення якісного проходження практики у великій мірі сприяли налагодженню навчально-виховного процесу²⁹.

Піклування партії про розвиток професійно-технічної освіти принесли бажані наслідки. Протягом восьмої п'ятирічки меліоративні будови республіки одержали від профтехучилищ 41 тис. спеціалістів масових професій. Якщо, наприклад, у 1966 р. до управління «Укрводбуд» було направлено 200 випускників профтехучилищ, то в 1967 р. — 582, а 1968 — 1090³⁰.

Однак, потреби меліоративних будов в робітниках значно перевищували кількість випускників профтехучилищ. Тому партійні організації будівельних підрозділів надавали великого значення підготовці кадрів і підвищенню кваліфікації безпосередньо у виробничих колективах. Методами курсового та бригадно-індивідуального навчання були охоплені тисячі робітників. Лише в 1967 р. в такий спосіб одержали кваліфікацію будівельників понад 6 тис. чол., тобто майже стільки ж, скільки підготували профтехучилища³¹. На Каховській будові діяло 8 навчальних пунктів, де молоді робітники могли підвищити свою кваліфікацію і одержати більш високий розряд. Активну участь в підго-

²⁶ Архів управління «Укрводбуд», ф. Р-3517, оп. 1, спр. 1561, арк. 21; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 6548, оп. 1, спр. 3, арк. 182.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 334, арк. 8.

²⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 92, спр. 91, арк. 8.

²⁹ «Фрунзевець» (орган Красноперекопського райкому Компартії України та районної Ради депутатів трудящих Кримської області), 19 серпня 1969 р.

³⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 334, арк. 8; ХОДА, ф. Р-3517, оп. 4, спр. 550, арк. 84; спр. 374, арк. 17.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 334, арк. 110.

товці кадрів брали комуністи-ветерани іригаційного будівництва: скреперист А. Я. Глушенко — заслужений меліоратор УРСР шляхом індивідуального навчання підготував 15 механізаторів, Герой Соціалістичної Праці, заслужений меліоратор УРСР В. М. Мартинюк навчив професії механізатора 20 юнаків³².

Але, незважаючи на масову підготовку робітників, внаслідок значної плінності кадрів, потреба в них відчувалась протягом усіх років п'ятирічки. Тому завданням першочергової ваги для парторганізацій будівельних підрозділів була боротьба за зміцнення трудових колективів, за піднесення трудової активності будівельників. Вирішувалось воно передусім шляхом розгортання соціалістичного змагання. Партійні організації першочергову увагу приділяли забезпеченню авангардної ролі комуністів на будівництві. Так, партбюро Джанкойського заводу залізобетонних виробів лише протягом грудня 1967 р. розглянуло питання: «Комуністи в боротьбі за зміцнення трудової дисципліни» і «Про авангардну роль комуністів в організації соцзмагання»³³. Партком Татарбунарської зрошувальної системи і Татарбунарський райком Компартії України проаналізували умови і хід змагання та особисту участь комуністів в його розгортанні³⁴. Плідну роботу проводив Каховський райком Компартії України. Враховуючи, що 80% комуністів Каховської системи працювали на вирішальних ділянках будівництва, райком партії послідовно вів курс на посилення їх ролі в організації змагання і на особистій відповідальності за піднесення ефективності соціалістичного змагання. За рекомендацією райкому партійний комітет Каховської системи проводив свої засідання в будівельних підрозділах, де в присутності всіх комуністів розглядалося питання про авангардну роль комуністів. Члени парткому і комуністи піддавали гострій критиці тих, хто не показував прикладу в праці, поставили вимогу «Комуніст — на чолі змагання».

Самовіддана праця комуністів-будівельників Каховської системи одержала високе визнання. На честь Ленінського ювілею 145 комуністів — передовиків соціалістичного змагання були нагороджені медалями «За доблесну працю на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», 112 — Почесними грамотами.

На всіх іригаційних будовах України комуністи очолили боротьбу за почесне звання колективів і ударників комуністичної праці. Особливого розмаху вона набула в 1967 р. — на честь 50-річчя Великого Жовтня. З 6 тис. будівельників «Кримканалбуду», що брали участь в соціалістичному змаганні, 1840 чол. боролися за звання ударників комуністичної праці і 103 бригади — бригади комуністичної праці. У Херсонській області влітку 1967 р. понад півтори тисячі будівельників-іригаторів брали участь в русі за комуністичну працю³⁵.

Особливе місце в діяльності партійних комітетів і партійних організацій займало керівництво розгортанням соціалістичного змагання серед комсомольців і молоді. Активізації виробничих зусиль молодих будівельників у великій мірі сприяло створення комсомольсько-моло-

³² «Наддніпрянська правда», 25 травня 1971 р.; Архів управління «Укрводбуд», ф. Р-3517, оп. 1, спр. 1655, арк. 8; «Строитель канала» (орган об'єднаного будкому і управління будівництва Північно-Кримського каналу), 4 грудня 1967 р.

³³ «Сільські вісті», 14 березня 1968 р.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 107, арк. 166.

³⁵ «Наддніпрянська правда», 4 січня 1972 р.; «Укрводбудівець» (орган парткому та об'єднаного будкому ордена Трудового Червоного прапора управління «Укрводбуд»), 23 квітня 1971 р.; Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 3752, оп. 1, спр. 6, арк. 37; ф. 3785, оп. 1, спр. 7, арк. 31; «Строитель канала», 28 березня 1967 р.

діжних колективів — дільниць, бригад, екіпажів. У 1968 р. на Каховській будові працювало 27 комсомольсько-молодіжних бригад — скреперистів, мулярів, бетонщиків, водіїв. На кінець 1970 р. тут було вже 56 таких колективів, в яких налічувалось понад 800 юнаків і дівчат. За ініціативою комсомольського штабу будівництва Північно-Кримського каналу в 1967 р. поширилося змагання за звання «Кращий за професією» (кращий скреперист, бульдозерист, екскаваторник, монтажник і т. д.). В ньому брало участь 36 комсомольсько-молодіжних бригад³⁶.

Партійні організації будівельних підрозділів поєднували ентузіазм молоді, викликаний духом змагання, з продуманою системою виробничого навчання. Успішно діяло в цьому напрямку партбюро БМУ-3 «Кримканалбуду».

Підвищення кваліфікації в поєднанні з високою трудовою активністю зумовили успішне виконання зобов'язань на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. На Каховській будові комсомольсько-молодіжна бригада скреперистів В. С. Ігнат'єва виступила з цінним почином під девізом «П'ятирічку — достроково». Щомісяця вона виконувала завдання на 200—250% при високій якості роботи³⁷. Успіхи ініціаторів були підтримані партійною, комсомольською, профспілковими організаціями «Укрводбуду», які залучили до змагання всіх робітників, службовців, домоглися широкої гласності його. До 22 квітня 1970 р. укрводбудівці зобов'язалися довести обсяг виконаних земляних робіт до 30 млн. кубометрів. Зобов'язання було виконано достроково — до 1 січня 1970 р. Парторганізація будови накреслила нові рубежі, розгорнувши змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України під девізом «З меншим числом людей — виконати більше роботи»³⁸.

Успіхи в змаганні, досягнуті будівельниками зрошувальних систем на Україні в останні роки восьмої п'ятирічки, набули всесоюзного визнання. Протягом 1969 р. управління «Кримканалбуду» тричі одержувало перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС і першу Всесоюзну грошову премію, а в одному кварталі 1969 р. ця нагорода було завойовано колективом управління «Укрводбуд»³⁹.

Таким чином, робота партійних організацій по розгортанню соціалістичного змагання була одним з вирішальних факторів, що забезпечували виконання основних завдань іригаційного будівництва.

Практика іригаційного будівництва на півдні України у 1966—1970 рр. переконливо підтвердила ефективність накресленого XXIII з'їздом КПРС і травневим (1966 р.) Пленумом ЦК КПРС переходу до спорудження досконалих в науково-технічному відношенні зрошувальних систем. Партія керувала цим процесом на всіх його рівнях. Визначальну роль відіграли заходи Центрального Комітету КПРС і Центрального Комітету Компартії України по залученню наукових установ, Міністерств і відомств до вирішення проектно-дослідницьких проблем та створення потужної індустріальної бази меліоративного будівництва, по забезпеченню будов сучасною технікою та кваліфікованими кадрами.

³⁶ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 3785, оп. 1, спр. 7, арк. 32; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 19, спр. 67, арк. 11

³⁷ «Молодь України», 7 грудня 1969 р.

³⁸ «Укрводбудвець», 8 лютого 1970 р.

³⁹ «Кримська правда», (орган Кримського обкому КП України та обласної Ради депутатів трудящих, Сімферопольського міськкому Компартії України та міської Ради депутатів трудящих), 8 січня 1970 р

Активну діяльність проводили обласні, районні і первинні партійні організації, безпосередньо забезпечуючи реалізацію завдань меліоративного будівництва. Результатом її стало зміцнення будівельних колективів, піднесення професійної підготовки робітників, розгортання соціалістичного змагання на будовах.

Хоча в силу ряду причин (зменшення капіталовкладень, недоліки в плануванні, слабка робота деяких міністерств) плани будівництва зрошувальних систем були виконані не повністю, проте в 1966—1970 рр. партії вдалося створити потужні будівельні організації та індустріальну основу для наступного швидкого збільшення зрошуваних площ. Якщо по СРСР за восьму п'ятирічку в середньому вводилось щорічно 360 тис. га зрошуваних земель, то річний приріст у 1971—1975 рр. становив 920 тис. га при значно вищому технічному рівні зрошувальних систем⁴⁰. Ці успіхи стали можливими завдяки здійсненому партією протягом восьмої п'ятирічки рішучому переходу до вищого рівня меліоративного будівництва в країні.

⁴⁰ Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 1, М., 1975, стор. 258.

ПІДГОТОВКА І ПЕРЕПІДГОТОВКА КЕРІВНИХ ПАРТІЙНИХ І РАДЯНСЬКИХ КАДРІВ У 1946—1958 рр.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

В період відбудови народного господарства СРСР у післявоєнні роки, дальшого розвитку і зміцнення соціалізму Центральний Комітет партії провів велику роботу по укомплектуванню керівними кадрами партійних і радянських органів республік і областей, і насамперед тих, що потерпіли від фашистської окупації. Уже до середини 1946 р. майже повністю були забезпечені керівними кадрами обласні, міські і районні партійні, радянські, господарські та культурно-освітні органи республік. Для роботи в них було підібрано 50 тис. працівників, а разом з керівними кадрами в низових ланках — близько 300 тис. чол.¹

Значну допомогу республіканській партійній організації в доборі керівних працівників подав ЦК ВКП(б), який направив на Україну 46 тис. комуністів. З його дозволу для роботи в республіці було відкликано з лав Радянської Армії близько 1 тис. членів партії. На керівну роботу висувалися також комуністи — демобілізовані з лав Радянської Армії, колишні партизани і підпільники².

Велике значення для роботи з кадрами мала постанова ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації». Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся у серпні того ж року, намітив конкретні шляхи здійснення рішень ЦК ВКП(б).

Основна робота по підготовці і перепідготовці керівних кадрів проводилася в партійних школах і на курсах. Ще в 1944 р. після визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників було ство-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 549.

² ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 2649, арк. 134, 137.

рено кілька республіканських і обласних партійних шкіл і курсів, де проводилася підготовка і перепідготовка працівників як з відривом, так і без відриву від виробництва. Незважаючи на відсутність достатньої матеріальної бази, навчальних посібників, а також викладацьких кадрів, ця мережа шкіл і курсів відіграла свою позитивну роль. Через неї в 1945—1946 рр. партійні організації України підготували і перепідготували 19 тис. чол., що сприяло поліпшенню якісного складу керівних партійних і радянських працівників³.

Проте, в цілому на цій ділянці партійної діяльності виявилися й серйозні недоліки. Тому 2 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», в якій викрив об'єктивні та суб'єктивні причини незадовільної постановки справи виховання кадрів партії і держави, намітив конкретні шляхи усунення цих недоліків⁴. Відповідно до постанови ЦК була розроблена струнка система підготовки і перепідготовки партійних і радянських кадрів як у центрі, так і на місцях.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) на базі діючої Вищої школи партійних організаторів при ЦК ВКП(б) почала функціонувати Вища партійна школа при ЦК ВКП(б) з 3-річним строком навчання для підготовки керівних партійних і радянських працівників обласної, крайової і республіканської ланок. Для перепідготовки партійних і радянських кадрів при ВПШ створювалися 9-місячні курси. Випускники ВПШ при ЦК ВКП(б) одержували дипломи про закінчення вищого партійного навчального закладу.

На базі існуючої тоді Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б) була створена Академія суспільних наук при ЦК ВКП(б), в якій готувалися теоретичні кадри для центральних партійних установ, ЦК Компартій союзних республік, крайкомів і обкомів партії, а також кваліфіковані викладачі вузів, працівники науково-дослідних установ, теоретичних і наукових журналів. Для підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вузів при Академії діяли 9-місячні курси.

Продовжувала працювати створена ще в 1944 р. заочна Вища партійна школа при ЦК ВКП(б). Вона відігравала велику роль у підвищенні ідейно-політичного рівня керівних працівників областей, країв і республік.

У республіканських, крайових і обласних центрах було відкрито 177 2-річних партшкіл і 9-місячних курсів перепідготовки, де навчалось близько 30 тис. партійних, радянських, комсомольських і газетних працівників⁵. Таким чином, було покладено початок здійсненню постанови ЦК ВКП(б) про підготовку і перепідготовку керівних кадрів у післявоєнні роки.

Велика робота по реорганізації існуючої мережі партшкіл і курсів та створенню нової проводилася партійною організацією України. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 2 серпня 1946 р. на базі двох 1-річних республіканських партшкіл — школи парторганізаторів і школи пропагандистів — була створена 2-річна Республіканська партійна школа при ЦК КП(б)У, яка розпочала свою роботу в листопаді 1946 р. При ній діяли два факультети — партійний і радянський. Партійний факультет мав такі відділення: організаційно-партійних, пропагандистських і комсомольських працівників. Крім того, було створено відділен-

³ Там же.

⁴ Див. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, том шестой, М., 1971, стор. 162—171.

⁵ «Більшовик України», 1974, № 12, стор. 18—19.

ня міжнародних відносин *. На 1 жовтня 1947 р. в Республіканській партійній школі навчалося 887 слухачів ⁶.

Парторганізації добивалися того, щоб до школи приймалися люди з практичним досвідом партійної роботи. Слухачів відбирали обкоми партії з наступним затвердженням їх в ЦК КП(б)У. Якщо в 1945 р. серед тих, хто навчався в Республіканській школі парторганізаторів було лише 2% перших секретарів міськкомів і райкомів партії, то в новоствореній Республіканській партшколі в 1946 р. на відділенні оргпрацівників було 34% перших, 32% других секретарів і секретарів по кадрах ⁷.

На базі міжобласних 1-річних партшкіл в республіці з 1 листопада 1946 р. були створені обласні 2-річні партійні школи при Харківському, Дніпропетровському, Сталінському, Одеському і Львівському обкомах партії. При Республіканській партійній школі були організовані і почали діяти з 1 грудня 1946 р. 9-місячні, а при обласних партшколах — 6-місячні курси перепідготовки керівних партійних і радянських працівників ⁸.

На початку 1947 р. ЦК ВКП(б) вжив заходів до створення 6-місячних курсів перепідготовки низових партійних і радянських працівників при окремих обкомах партії, в тому числі при Вінницькому, Ворошиловградському, Житомирському, Кам'янець-Подільському, Київському, Кіровоградському, Миколаївському, Полтавському, Сумському, Херсонському, Чернігівському обкомах КП(б)У, робота яких почалася з 15 лютого 1947 р. ⁹

При організації мережі партшкіл і курсів ЦК ВКП(б), а також ЦК КП(б)У враховували необхідність посилення підготовки і перепідготовки партійних і радянських кадрів з місцевого населення для західних областей України. Хоч багато представників звідти й навчалися в створених партшколах і на курсах, все ж в досвідчених кадрах там відчувалася велика потреба. Тому підготовкою і перепідготовкою кадрів з місцевого населення західних областей України займалися також у створеній в Харкові ще в березні 1946 р. 1-річній республіканській школі партійно-радянських працівників та 1-річній школі партійно-радянських працівників при Закарпатському обкомі КП(б)У.

Таким чином, створена в республіці струнка мережа партшкіл і курсів в основному забезпечувала підготовку керівних партійних і радянських кадрів. На 1 березня 1947 р. у 27 партійних школах і на курсах республіки навчалося 3574 чол., в тому числі 1840 партійних і 332 пропагандистських працівники.

Керівні партійні і радянські працівники з України були також слухачами Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б), Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б), Заочної Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б). Так, у 1947 р. ЦК КП(б)У рекомендував до ВПШ при ЦК ВКП(б) 30 керівних партійних і радянських працівників, у тому числі 8 секретарів обкомів і міськкомів партії, 6 пропагандистських працівників ¹⁰. З січня 1949 р. почали функціонувати курси перепідготовки (Ленінські курси при ЦК ВКП(б)) перших секретарів обкомів, крайкомів, секретарів ЦК Компартій союзних і автономних республік,

* На це відділення було проведено лише один набір слухачів.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 74, спр. 125, арк. 4.

⁷ В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 58.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 74, спр. 125, арк. 55.

⁹ Там же, оп. 144, спр. 534, арк. 13.

¹⁰ Там же, оп. 23, спр. 464, арк. 37, 38.

де навчалися секретарі ЦК, перші секретарі обкомів партії і голови облвиконкомів.

Створюючи широку мережу партшкіл і курсів для підготовки і перепідготовки керівних кадрів, Центральний Комітет нашої партії особливу увагу приділяв опануванню в них соціально-економічних дисциплін, підвищенню ідейно-теоретичного рівня працівників. У затверджених ЦК ВКП(б) навчальних планах для 2-річних республіканських і обласних партшкіл із загальної кількості 2400 годин учбового часу на вивчення історії партії та інших історичних дисциплін відводилося 700 годин, політекономії — 200, діалектичного та історичного матеріалізму — 150, міжнародного становища і зовнішньої політики СРСР — 100, основ радянської економіки і практики керівництва народним господарством — 250 годин. Вивчались також партійне будівництво, економічна і політична географія СРСР, державне право і радянське будівництво, російська і українська мови і літератури¹¹.

Для роботи в партшколах і на курсах підбиралися висококваліфіковані викладачі. Так, у Республіканській партійній школі при ЦК КП(б)У серед професорсько-викладацького складу було два доктори і 37 кандидатів наук і доцентів, 20 старших викладачів¹². Проте слід відзначити, що серед професорсько-викладацького складу партшкіл багато викладачів працювало за сумісництвом.

З метою проведення навчальної, наукової і методичної роботи при Республіканській партійній школі були створені кафедри і предметні комісії. В 1947—1948 навчальному році тут працювали кафедри історії ВКП(б), історії СРСР, політичної економії, марксистсько-ленінської філософії, політичної і економічної географії, російської та української мов і літератур, а також предметна комісія по партійному будівництву.

Велике значення для роботи партшкіл і курсів мала прийнята ЦК ВКП(б) наприкінці 1947 р. постанова «Про недоліки в роботі республіканської партійної школи при ЦК КП(б) Білорусії». В ній Центральний Комітет звернув увагу партійних організацій на необхідність відбору слухачів насамперед з числа керівних партійних і радянських працівників, забезпечення шкіл і курсів кваліфікованими викладачами, ліквідації сумісництва серед викладацького складу, дальшого поліпшення навчальної, політико-виховної роботи і матеріально-побутового забезпечення шкіл і слухачів. З метою більш кваліфікованого викладання предметів «Партійне будівництво», «Державне право і радянське будівництво», «Основи радянської економіки і практика керівництва галузями народного господарства» ЦК ВКП(б) рекомендував залучати до читання лекцій теоретично підготовлених керівних партійних і радянських працівників¹³.

Важливим етапом в удосконаленні мережі партшкіл і курсів була реорганізація в жовтні 1948 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) Республіканської партійної школи у Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У з 3-річним строком навчання. В ній додатково створювалися кафедри загальної історії, основ радянської економіки і практики керівництва галузями народного господарства, партійного будівництва, іноземних мов¹⁴. Випускники школи одержували вищу політичну освіту.

В 1949 р. була збільшена навчальна програма для обласних 2-річних шкіл, випускники яких одержували дипломи про незакінчену вищу

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 588, арк. 57.

¹² Там же, оп. 74, спр. 125, арк. 7.

¹³ Див. «Партийная жизнь», 1947, № 22, стор. 38—39.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 879, арк. 57.

освіту. В тому ж році при Вищій партійній школі почали функціонувати 1-річні, а при обласних партшколах, Вінницькому, Закарпатському, Кам'янець-Подільському, Кіровоградському, Полтавському, Ровенському, Станіславському і Чернівецькому обкомах партії — 9-місячні курси перепідготовки керівних партійних і радянських працівників.

Для подання практичної допомоги в організації навчально-методичної та ідейно-виховної роботи відповідно до рішень КП(б)У (січень 1949 р.) в 1949—1951 рр. було здійснено ряд комплексних перевірок стану навчальної й партійно-політичної роботи, зокрема, у ВПШ при ЦК КП(б)У, в усіх обласних партійних школах і на 9-місячних курсах республіки, за винятком партшколи при Сталінському обкомі КП(б)У, де перевірка проводилася комісією ЦК ВКП(б). За матеріалами перевірок вживалися необхідні заходи¹⁵.

Певну роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня викладання й поліпшенні партійно-організаційної та ідейно-виховної роботи в партшколах і на курсах відіграли організовані ЦК КП(б)У наприкінці 40-х — на початку 50-х років наради з їхніми керівниками і секретарями парторганізацій. На нарадах узагальнювався позитивний досвід окремих партійних шкіл, зокрема партшколи при Дніпропетровському обкомі КП(б)У. Роботі цієї школи обком партії приділяв велику увагу. Перед її викладачами і слухачами виступали керівники партійної організації області. Так, з доповіддю про стан і завдання партійно-виховної роботи в школі у світлі рішень XVI з'їзду КП(б)У виступав тодішній перший секретар обкому партії (нині Генеральний секретар ЦК КПРС) Л. І. Брежнев. Керівні працівники області залучалися до читання курсу партійного будівництва. Чітко був організований навчальний процес. З метою контролю за якістю лекцій практикувалося їх відвідування керівниками школи і взаємовідвідування з наступним обговоренням на кафедрах¹⁶.

Було значно поліпшено професорсько-викладацький склад партшкіл. З 313 викладачів, які працювали в них (1952 р.), було два професори, 92 доценти і кандидати наук. Зменшилася кількість сумісників. Посилився контроль за якістю викладання з боку кафедр і керівництва шкіл, систематично організовувалися взаємовідвідування, стенографування лекцій і окремих семінарських занять з наступним обговоренням їх на засіданнях кафедр. Лише у березні 1952 р. кафедри обласних партшкіл обговорили 149 текстів лекцій (в середньому по 6 лекцій кожною кафедрою). Керівники партшкіл і кафедр відвідали 205 або по 6 лекцій, семінарських та інших занять кожний, викладачі здійснили 134 взаємовідвідування¹⁷.

За перші післявоєнні роки в школах і на курсах підвищили свій ідейно-теоретичний рівень багато партійних і радянських працівників, що мало важливе значення для поліпшення організаційно-партійної та ідеологічної роботи, розгортання соціалістичного будівництва. З 1943 по 1952 рр. в мережі партшкіл і курсів пройшли підготовку і перепідготовку майже 27 тис. представників партійно-радянського активу республіки, з них 21 чол. закінчили Академію суспільних наук при ЦК ВКП(б), 127 — Вищу партійну школу при ЦК ВКП(б), 322 — заочне відділення ВПШ при ЦК ВКП(б), 234 — Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У, 755 — Республіканську 2-річну партшколу при ЦК КП(б)У, 5658 — обласні 2-річні партшколи при обкомах партії, 1402 — 1-річні партійні школи в Харкові та Ужгороді, 371 — 1-річні

¹⁵ Там же, оп. 150, спр. 10, арк. 8.

¹⁶ Там же, оп. 84, спр. 278, арк. 7, 18.

¹⁷ Там же, оп. 150, спр. 10, арк. 7, 11—12.

курси ВПШ при ЦК КП(б)У, майже 6 тис. чол. — 9-місячні курси при ЦК КП(б)У, обласних партійних школах і обкомах партії¹⁸.

Враховуючи важливість соціалістичних перетворень в західних областях України, партійні організації республіки продовжували приділяти особливу увагу підготовці і перепідготовці партійних і радянських працівників з місцевого населення цих областей. В 1950 р. ЦК КП(б)У, як виняток, дозволив прийняти звідти на навчання до ВПШ при ЦК КП(б)У 20 комуністів із середньою освітою, які працювали завідуючими відділами, інструкторами райкомів партії і секретарями райкомів комсомолу; на 1-річні курси перепідготовки при ВПШ — 80 комуністів з апарату райкомів партії і комсомолу, райвиконкомів; в обласну партшколу при Львівському обкомі партії — 50 членів ВКП(б), що мали освіту 5—7 класів і працювали секретарями парторганізацій і головами сільрад¹⁹. За 1946—1951 рр. підвищили свій ідейно-теоретичний рівень 1760 чол. із західних областей УРСР. Крім існуючих 9-місячних партійних курсів при Закарпатському, Станіславському, Ровенському і Чернівецькому обкомах партії, в 1951 р. для підготовки і перепідготовки кадрів з місцевого населення були створені 1-річне підготовче відділення при Львівській обласній партійній школі і 6-місячні курси при Вищій партійній школі з контингентом слухачів до 100 чол.²⁰

За рахунок випускників партшкіл були зміцнені партійні комітети, радянські органи, що сприяло підвищенню рівня партійного і державного керівництва. Із 236 комуністів, які закінчили Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У в 1950—1951 рр., на роботу в апарат ЦК КП(б)У одержали призначення 36 чол., секретарями обкомів партії стали працювати 5 чол., завідуючими і заступниками завідуючих відділами обкомів партії — 20 чол. До апарату обкомів партії було направлено 14 чол., секретарями міськкомів і райкомів партії — 79 чол. З 2828 членів ВКП(б), які закінчили обласні партшколи в 1949—1951 рр., направлено на роботу в апарат ЦК КП(б)У 11 чол., заступниками завідуючих відділами і завідуючими секторами обкомів партії — 48, лекторами та інструкторами обкомів партії — 262, секретарями міськкомів, окружкомів і райкомів партії — 464, завідуючими відділами міськкомів, окружкомів і райкомів КП(б)У — 628, інструкторами міськкомів, окружкомів і райкомів партії — 127, завідуючими парткабінетами, лекторами і штатними пропагандистами міськкомів, окружкомів і райкомів КП(б)У — 344 чол.²¹

Виходячи із завдань дальшого зміцнення соціалістичного суспільства, створення розвинутого соціалізму, в першій половині 50-х років відбувалося дальше розширення та удосконалення підготовки і перепідготовки партійних і радянських кадрів через мережу партшкіл і курсів. Так, у вересні 1953 р. 2-річні партшколи при Дніпропетровському, Львівському, Одеському і Харківському обкомах партії були реорганізовані у 3-річні з навчальним планом і програмою ВПШ при ЦК КПРС. 9-місячні курси перепідготовки при обласних партійних школах і курсах перетворювалися в 1-річні і переводилися на навчальний план і програму 1-річних курсів при ЦК КПРС.

На початку 1954 р. республіка поповнилася 3-річною партшколою при Кримському обкомі КП(б)У. У лютому того ж року на курсах

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 150, спр. 29, арк. 5

¹⁹ Там же, оп. 118, спр. 1, арк. 85.

²⁰ Там же, оп. 150, спр. 10, арк. 2.

²¹ Там же, оп. 147, спр. 1588, арк. 50.

перепідготовки партійних і радянських працівників при Вінницькому, Кіровоградському, Полтавському, Ровенському, Хмельницькому і Чернівецькому обкомах Компартії України, а також при Станіславській 2-річній партшколі був установлений 1-річний строк навчання замість 9-місячного²².

Як і в попередні роки, особлива увага приділялася підготовці й перепідготовці партійних кадрів у західних областях УРСР. Створені на початку 50-років 2-річні партшколи при Закарпатському, Станіславському і Тернопільському обкомах партії, з вересня 1954 р. переводилися на 3-річне навчання. На організованих партшколами 1-річних підготовчих відділеннях навчалися комуністи з місцевого населення. Враховуючи велику потребу в підготовці кадрів низової ланки і слабку їх теоретичну підготовку, що ускладнювало навчання цих кадрів у 3-річних і 2-річних партшколах, у грудні 1953 р. при Ровенському обкомі Компартії України була створена і з 1 вересня 1954 р. почала діяти 2-річна радпартшкола, де навчалось 300 членів і кандидатів у члени ВКП(б), а також безпартійних активістів²³.

Отже, в 1955 р. в УРСР функціонували: Вища партійна школа при ЦК Компартії України (563 слухачі), дев'ять 3-річних обласних партшкіл (2428 слухачів), 1-річні курси при ВПШ, обласних партшколах і обкомах партії (910 слухачів), 1-річні підготовчі відділення при Закарпатській, Станіславській і Тернопільській партшколах (150 слухачів), 6-місячні партійні курси при ВПШ (94 слухачі). Всього в 27 школах і на курсах республіки навчалось 4295 комуністів²⁴. Загалом в 1952—1955 рр. партшколи і курси УРСР підготували й випустили близько 4500 партійних і радянських працівників, багато з яких стали секретарями міськкомів і райкомів партії, головами міськвиконкомів і райвиконкомів.

Характерною рисою в підготовці і перепідготовці кадрів в середині 50-х років було те, що слухачі поряд з підвищенням загально-освітнього і політичного рівня набували все більше знань з питань економіки промисловості і сільського господарства, знайомилися з досягненнями передовиків виробництва.

З метою дальшого удосконалення мережі партійних шкіл та поліпшення їх роботи ЦК КПРС в лютому 1956 р. вжив заходів щодо поліпшення підготовки партійних, радянських і керівних колгоспних кадрів. З 1 серпня 1956 р. ліквідовувалися середні сільськогосподарські школи по підготовці голів колгоспів, а з 1 жовтня того ж року — 1-річні сільськогосподарські школи, а також 1-річні курси перепідготовки партійних і радянських працівників при обласних партшколах і обкомах партії, 6-місячні курси перепідготовки низових і районних партійних радянських працівників західних областей УРСР при Вищій партійній школі. На базі ліквідованих сільгоспшкіл і парткурсів були створені радянсько-партійні школи з 3-річним строком навчання по підготовці партійних, радянських і керівних колгоспних кадрів. Такі школи в республіці почали діяти при Вінницькому, Київському, Кіровоградському, Кримському, Львівському, Одеському, Полтавському, Харківському і Чернівецькому обкомах Компартії України. Загальний контингент слухачів у них, включаючи й радпартшколу при Ровенському обкомі, становив 3600 чол. (по 1200 слухачів на кожному курсі)²⁵.

²² Там же, оп. 147, спр. 1588, арк. 50.

²³ Там же, оп. 192, спр. 57, арк. 1.

²⁴ Там же, оп. 213, спр. 54, арк. 25.

²⁵ Там же, оп. 145, спр. 2093, арк. 21.

До радпартшкіл зараховувалися партійні, радянські і керівні колгоспні працівники, які проявили себе на практичній роботі, мали освіту не менше 7 класів середньої школи і працювали завідуючими відділами та інструкторами райкомів партії, секретарями парторганізацій колгоспів, МТС, радгоспів, заступниками голів, заввідділами та інструкторами райвиконкомів, на керівних посадах у колгоспах. Випускники таких шкіл одержували середню політичну і сільськогосподарську освіту з присвоєнням їм кваліфікації молодшого агронома-організатора і направлялися на партійну і радянську роботу в сільські райони.

26 червня 1956 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки керівних партійних і радянських кадрів», згідно з якою з 1 вересня 1956 р. у ВПШ при ЦК Компартії України встановлювався 4-річний строк навчання. На базі 3-річних партшкіл при Дніпропетровському, Львівському, Одеському, Сталінському і Харківському обкомах партії створювалися міжобласні партійні школи з 4-річним строком навчання. Особам, які закінчували ці школи, видавалися дипломи про закінчення вищих навчальних закладів. У ВПШ при ЦК Компартії України та міжобласних 4-річних партшколах вводилися нові навчальні плани²⁶, розраховані на 3200 годин. На вивчення історії КПРС відводилося 250 годин, діалектичного та історичного матеріалізму — 200, політичної економії — 300, історії міжнародного і національно-визвольного руху — 180, історії СРСР — 150, партійного і радянського будівництва — 150, економіки, організації і планування підприємств промисловості, будівництва і транспорту — 200, економіки, організації і планування сільськогосподарських підприємств — 180. Для слухачів читалися також основи радянського права, економічна географія СРСР і зарубіжних країн, питання енергетичної бази промисловості, технології найважливіших галузей промисловості, виробничого і цивільного будівництва, загального землеробства і рослинництва, тваринництва, механізації і електрифікації сільського господарства, планування місцевого господарства і культурного будівництва, торгівлі, фінансів, кредиту, бухгалтерського обліку, статистики, математики.

Відділ партійних органів ЦК Компартії України разом з обкомами партії у 1956 р. відібрали в партійні і радянсько-партійні школи 1967 слухачів, у тому числі до ВПШ при ЦК Компартії України — 181 чол., до п'яти 4-річних міжобласних партійних шкіл — 580, до 10 радпартшкіл — 1206 чол. Серед тих, хто став слухачем ВПШ і 4-річних партшкіл було 528 партійних працівників, у тому числі 71 секретар міськкомів і райкомів партії, 101 заввідділом міськкомів і райкомів партії, 72 секретарі парторганізацій, 555 партійних працівників²⁷. З метою підвищення ролі 4-річних міжобласних партшкіл їх було перейменовано у Вищі партійні школи²⁸.

Партійні організації республіки дбали про дальше удосконалення навчально-методичного процесу та ідейно-виховної роботи в школах, залучали до роботи в них досвідчених викладачів. Так, у ВПШ при ЦК Компартії України в 1957/58 навчальному році на 11 кафедрах працювало 70 штатних викладачів і 25 — позаштатних. До викладання в школах було залучено 240 партійних, радянських і господарських працівників²⁹.

²⁶ Там же, оп. 145, спр. 2154, арк. 26.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 213, спр. 374, арк. 96, 97.

²⁸ Там же, оп. 147, спр. 2047, арк. 2.

²⁹ Там же, оп. 214, спр. 383, арк. 9, 12.

Поряд із стаціонарним навчанням чільне місце відводилося й заочному навчанню, яке здійснювалося на заочному відділенні Вищої партійної школи при ЦК КПРС. Основним контингентом його слухачів були керівні партійні і радянські працівники, які мали середню і незакінчену вищу освіту.

Партійні комітети уважно ставилися до відбору кандидатів, рекомендованих на заочне відділення ВПШ при ЦК КПРС. У республіці було створено Українське заочне відділення ВПШ при ЦК КПРС, в областях працювали консультаційні пункти, що подавали слухачам всебічну допомогу в їх теоретичній і методичній підготовці. У 1954 р. на Україні діяло 22 консультпункти, які охоплювали 1585 заочників³⁰.

Важливу роль в посиленні роботи по заочному навчанню керівних кадрів відіграли вжиті ЦК КПРС і урядом нашої країни заходи щодо поліпшення заочного навчання радянських і партійних працівників. При консультпунктах щорічно — взимку — проводилися учбові сесії, під час яких слухачі-заочники здавали заліки та екзамени. Для підготовки і здачі державних екзаменів їм надавалася місячна відпустка із збереженням по місцю роботи заробітної плати³¹.

В 1956 р. у ВПШ при ЦК Компартії України та міжобласних 4-річних партшколах почали функціонувати відділення для заочників. Їм були підпорядковані консультаційні пункти при обкомах партії. Ректору ВПШ при ЦК Компартії України і директорам міжобласних партшкіл надавалося право зараховувати викладачам в учбове навантаження також роботу із слухачами ЗВПШ при ЦК КПРС.

Відповідно до вказівок ЦК КПРС з 1957/58 навчального року прийом державних екзаменів від слухачів ЗВПШ при ЦК КПРС, що входили в зону Київського відділення Заочної вищої партійної школи при ЦК КПРС, практикувався у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України.

У п'ятидесятих роках Радянський Союз досяг значних успіхів у розвитку економіки і культури. Вищі і середні спеціальні учбові заклади підготували велику армію спеціалістів для всіх галузей народного господарства країни, що відкрило великі можливості для добору партійних, радянських і господарських кадрів. До того ж, за післявоєнні роки майже всі керівні партійні і радянські працівники пройшли підготовку і перепідготовку в різних партшколах і на курсах, багато з них мали необхідний загальноосвітній рівень, щоб навчатися заочно у ВПШ при ЦК КПРС. Це привело до скорочення в кінці 50-х років кількості стаціонарних партійних і радянсько-партійних шкіл.

В цілому мережа партійно-радянських шкіл, а також різних курсів, що діяла в 1946—1958 рр., відіграла велику роль у підготовці і перепідготовці партійних і радянських кадрів, підвищенні їх ідейно-теоретичного і загальноосвітнього рівня, сприяла піднесенню організаційно-партійної й масово-політичної роботи, поліпшенню партійного керівництва всіма галузями народного господарства і культури в один з важливих етапів боротьби за створення розвинутого соціалізму.

³⁰ Там же, оп. 241, спр. 101, арк. 90.

³¹ Там же, оп. 147, спр. 1615, арк. 64, 65.

БОРІТЬБА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЗА ЛІКВІДАЦІЮ ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ СРСР

В. М. КРИВОНІС (Київ)

Здійснення соціалістичної індустріалізації означало, насамперед, створення різних галузей великої промисловості, яка забезпечувала технічну реконструкцію всього народного господарства, зміцнення економічної самостійності і обороноздатності Радянської країни. «Тільки тоді,— писав В. І. Ленін,— коли країна буде електрифікована, коли під промисловість, сільське господарство і транспорт буде підведена технічна база сучасної великої промисловості, тільки тоді ми переможемо остаточно»¹. Надаючи цьому важливого значення, Володимир Ілліч вказував, що лише «...машинна промисловість і перенесення її у землеробство є єдина економічна база соціалізму...»².

Керуючись ленінським вченням про вирішальну роль важкої індустрії в побудові матеріально-технічної бази соціалізму, XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) проголосив курс на соціалістичну індустріалізацію Радянського Союзу. В рішеннях з'їзду наголошувалося, що основним завданням партії є: «Проводити економічне будівництво під таким кутом зору, щоб СРСР з країни, яка ввозить машини і устаткування перетворити в країну, яка виробляє машини і устаткування, щоб таким чином СРСР в обстановці капіталістичного оточення аж ніяк не міг перетворитись в економічний придаток капіталістичного світового господарства, а являв собою самостійну економічну одиницю, яка будується по-соціалістичному...»³.

На цей час радянська промисловість уже забезпечувала зріслі потреби країни в будівельних матеріалах і певною мірою — у метали та машинах. Але її можливості ще значно відставали від масштабів соціалістичного будівництва. Так, у 1928 р. в країні виплавлялося чавуну менше, ніж у 1913 р., а сталі — лише трохи більше. Незважаючи на це, в цілому випуск продукції машинобудування збільшився в тому ж році майже в 2,5 раза проти 1913 р.⁴ Але і такі темпи її розвитку не давали змоги задовольнити необхідним устаткуванням фабрики і заводи, хоча питома вага машинобудування в промисловій продукції СРСР зросла з 6,8% у 1913 р. до 10,3% у 1928 р.⁵

У царській Росії машинобудування розвивалося однобічно. Тому країна ввозила з-за кордону переважну більшість промислового устаткування, насамперед металообробні верстати, металургійне і електротехнічне обладнання, складні сільськогосподарські машини. Внаслідок цього царська Росія значною мірою залежала від розвинутих промислових держав.

Уже в перші місяці існування Радянської влади В. І. Ленін поставив перед нашою країною завдання «самостійно постачити собі всі найголовніші види сировини і промисловості»⁶. Однак це не означало, що перша в світі соціалістична держава ігнорувала можливість встановлення тісних економічних зв'язків із зовнішнім світом. Навпаки,

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 151.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 127.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 184.

⁴ Д. Д. Мишустин. Внешняя торговля и индустриализация СССР, М., 1938, стор. 38, 59.

⁵ Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник, М., 1935, стор. XXIX.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 217

Володимир Ілліч неодноразово вказував на необхідність підтримання таких зв'язків для того, щоб «черпати обидва руками хороше з-за кордону»⁷. І «чим швидше ми це зробимо,— говорив В. І. Ленін,— тим більше у нас буде основ для економічної незалежності від капіталістичних країн»⁸.

У радянській історіографії є ряд праць, в яких у тій чи іншій мірі висвітлено проблему досягнення техніко-економічної незалежності СРСР⁹.

В даному повідомленні зроблено спробу показати, як завдяки освоєнню виробництва нових складних машин, скороченню ввезення з-за кордону устаткування і впровадженню в зв'язку з цим режиму економії валютних ресурсів, а також піднесенню раціоналізаторського руху робітників машинобудівної промисловості СРСР, в тому числі й України, було досягнуто техніко-економічну незалежність Радянського Союзу.

Індустріалізація СРСР у роки першої п'ятирічки відіграла вирішальну роль у боротьбі радянського народу за економічну незалежність країни. Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства Радянського Союзу, директиви якого затвердив XV з'їзд ВКП(б), передбачав, що «найшвидший темп розвитку має бути наданий тим галузям важкої індустрії, які підносять за найкоротший строк економічну могутність і обороноздатність СРСР...»¹⁰. Багато уваги в плані поряд з електрифікацією країни, розвитком чорної і кольорової металургії, хімічного виробництва, паливної промисловості приділялося машинобудуванню — серцевині важкої індустрії. Галузям, що виробляють засоби виробництва, направлялося 78% усіх промислових капіталовкладень. Внаслідок цього при зростанні валової продукції всієї промисловості в 2,8 раза валова продукція вказаних галузей мала збільшитися в 3,3 раза¹¹.

Важливу роль у забезпеченні устаткуванням і машинами народного господарства всього Радянського Союзу відіграла, зокрема, машинобудівна промисловість Української РСР. Напередодні першої п'ятирічки машинобудівники республіки виготовляли 100% всесоюзного виробництва прокатних станів, устаткування для виготовлення будівельних матеріалів, врубових машин, обладнання для цукрової промисловості, більш як 2/3 виробництва нафтових двигунів, близько 40% паровозів, понад 1/4 металообробних верстатів, 57% сільськогосподарських ма-

⁷ Там же, стор. 522.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 96.

⁹ Е. Хмельницкая. СССР в борьбе за экономическую независимость. — «Большевик», 1932, № 13, стор. 31—43; П. Булат, С. Свердлин. Борьба за технико-экономическую независимость СССР. Роль ленинградской промышленности в борьбе за технико-экономическую независимость СССР, Л., 1935; В. И. Касьяненко. Борьба трудящихся СССР за техническую независимость промышленности (1926—1932 гг.), М., 1960; його ж. Как была завоевана технико-экономическая самостоятельность СССР, М., 1964; його ж. Завоевание экономической независимости СССР (1917—1940 гг.), М., 1972; А. Б. Слуцкий. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.), К., 1963; А. І. Епштейн. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.), Харків, 1968; П. П. Гудзенко. Торжество ленинского плану социалистической индустриализации, К., 1970; С. В. Кульчицкий. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації, К., 1975; Історія Української РСР, т. II, К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР, т. I, К., 1967; Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, К., 1967.

¹⁰ КПРС в резолюциях..., ч. II, стор. 424.

¹¹ Там же, стор. 530.

шин¹². «Основним завданням українського машинобудування, що визначає його роль в народному господарстві СРСР,— вказувалося в п'ятирічному плані розвитку народного господарства УСРР,— є вироблення машин важкого типу (металургійне і рудникове устаткування, паровози, судна, вагони, мости, повітродувки, котли високого тиснення)»¹³. Планом також передбачалося термінова реконструкція ряду машинобудівних заводів, що повинні були «розвинути виробництво устаткування, яке до останнього часу ввозилось з-за кордону»¹⁴.

Вже в перші місяці п'ятирічки трудящі Радянського Союзу розгорнули боротьбу за вдосконалення виробництва. Головні зусилля вони спрямовували на освоєння нових видів продукції, розробку і впровадження нової технології, вивчення іноземного технічного досвіду, розвиток масового винахідництва та раціоналізаторства тощо. Виступаючи на III Всеукраїнському з'їзді інженерів і техніків, голова ВРНГ УСРР К. В. Сухомлин говорив: «...Запити в самому житті (і в промисловості, і в сільському господарстві) такі великі, що нам треба крокувати справді семимильною ходою... Нам треба швидше навчити наших робітників поводитись з складними машинами, які ми довозимо з-за кордону, нам треба навчитись ці машини робити»¹⁵.

Важливу роль у створенні потужної металургійної бази соціалістичної індустрії у країні відіграв, зокрема, Краматорський машинобудівний завод. Разом з Новокраматорським заводом він задовольняв близько половини потреб Радянського Союзу в металургійному устаткуванні. Це підприємство було основною базою виготовлення високоякісних поковок і відливків для турбогенераторного заводу в Харкові. На ньому виготовлено унікальне обладнання для шлюзів Дніпровської греблі, а в 1930 р.— блюмінг для Магнітогорського металургійного заводу¹⁶. У квітні 1929 р. Краматорський завод випустив перші дезінтегратори для металургійних підприємств. Крім того, за перші два роки п'ятирічки завод освоїв також виробництво газодвигунів, великих кранів потужністю близько 250 т, пресів і лебідок¹⁷.

Боротьба за освоєння виробництва нових видів устаткування розгорнулася не лише на машинобудівних заводах, а й на багатьох підприємствах інших галузей промисловості. Так, на металургійному заводі ім. Петровського, мостовий цех якого вперше в СРСР виготовив деталі з кремневої сталі для залізничного моста у Дніпропетровську, було освоєно виробництво конструкцій доменних печей, мартенів і прокатних станів для Магнітогорська і Кузнецька, електрогазоочисних машин для Криворіжбуду. За роки п'ятирічки мостовий цех так збільшив виробництво, що на його базі виник Дніпропетровський завод металургійного обладнання (ДЗМО) — найпотужніший у Радянському Союзі по мостобудуванню та виготовленню інших складних металоконструкцій¹⁸. Горлівський завод гірничого машинобудування випустив першу в СРСР турбоповітродувку. Купівля одного аналогічного йому агрегату за кордоном коштувала нашій країні 15 тис. крб. золотом. «Ця перемога —

¹² М. М. Макаренко. Очерк развития машиностроения СССР в 1921—1928 гг., Кишинев, 1962, стор. 81—108, 114.

¹³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1976, стор. 581.

¹⁴ Там же.

¹⁵ А. І. Елштейн. Назв. праця, стор. 135.

¹⁶ «Социалистическая индустрия» (щомісячний проектно-будівельний журнал — орган Уповнаркомважпрому СРСР при РНК УСРР, Діпросталі, Діпромашу, Діпрококсу, Південмонтажбуду, Машбуду, Інзбуду, Держпроектбуду, Інституту споруд), Харків, 1935, № 1, стор. 48.

¹⁷ А. І. Елштейн. Назв. праця, стор. 140—141.

¹⁸ «Социалистическая индустрия», 1935, № 1, стор. 48.

ще один шлях до визволення від капіталістичної залежності», — писали в своєму рапорті ЦК ВКП(б) робітники заводу¹⁹.

Швидкому налагодженню виробництва машин, що мали важливе народногосподарське значення, сприяла творча взаємодопомога робітників братніх республік СРСР. Показовою щодо цього є історія створення першого радянського блюмінга. Його збудували робітники Іжорського заводу (Ленінградська область). Електроапаратуру для нього виготовили працівники ленінградського заводу «Електросила» та Харківського електромеханічного заводу. Останній, зокрема, випустив 200 різних апаратів для блюмінга. До того часу 22 з них виробляла лише американська фірма «Дженерал Електрик». Оцінюючи якість цієї апаратури, один з американських інженерів — технічних консультантів, запрошених у СРСР, зазначав: «Якби на апаратурі не було написано, що вона зроблена на ХЕМЗі, то я б подумав, що її привезли з Америки»²⁰.

Робітники та інженерно-технічні працівники створювали механізми, які за своїми техніко-економічними показниками почали перевершувати аналогічні іноземні зразки. Горлівський завод гірничого машинобудування на початку 1928 р. освоїв виробництво легкої бурової машини типу «Сискол» вагою 290 кг. Подібна машина американського виробництва важила 1920 кг і була в 4 рази дорожчою. Серійний випуск бурової машини було налагоджено, і в 1929 р. імпорт цих машин у Радянський Союз було припинено²¹. Паралельно завод освоював виробництво центробіжних насосів, на чому країна зекономила 2 млн. крб. золотом, а також компресорів для шахтних відбійних молотків²². Тут уперше в світовій практиці за допомогою електрозварювання було виготовлено два скіпи шахтних підйомників, які на відміну від іноземних вугілля на поверхню подавали без вагонеток²³. На кінець п'ятирічки робітники заводу приступили до розробки першого радянського вугільного комбайна. Успіхи гірничого машинобудування забезпечували високий рівень механізації вуглевидобутку. І вже в 1932 р. Донбас за механізацією підрубання вугілля випередив Англію і наблизився до рівня США і Німеччини²⁴.

Поряд з оснащенням металургійної та паливної промисловості вітчизняним устаткуванням необхідно було забезпечити країну металобробними верстатами. На Україні верстатобудування було налагоджено на Одеському заводі ім. Леніна, дніпропетровському «Сатурн», лубенському «Комунарі», Азово-Чорноморському заводі в Бердянську, чернігівському «Жовтневий молот» та Конотопському механічному. Значних успіхів у виробництві верстатів досяг, зокрема, Одеський завод ім. Леніна (вони становили 70% його продукції)²⁵. У 1932 р. випуск верстатів тут зріс до 3200 шт. проти 250 в 1928 р.²⁶. За роки першої п'ятирічки верстатобудівники України освоїли випуск болторізних, револьверних, розточувальних і свердлильних верстатів. Успіхи, що їх досягла верстатобудівна промисловість СРСР, створили передумови для припинення імпорту верстатів у країну.

¹⁹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1966, стор. 397.

²⁰ А. І. Епштейн. Назв. праця, стор. 144.

²¹ Донецкий арсенал, Сталино, 1960, стор. 44—45.

²² Там же.

²³ «Социалистическая индустрия», 1935, № 1, стор. 48.

²⁴ Капиталистические страны в 1913, 1928—1934 гг., М., 1935, стор. 30.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1870, арк. 1.

²⁶ «Комуніст» (орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У), 12 лютого 1929 р.; Історія Української РСР, т. II, стор. 288.

Значний крок вперед зробило машинобудування Української СРР у справі освоєння виробництва устаткування для будівельної промисловості. Гігантський розмах капітального будівництва в країні вимагав постачання його будівельними матеріалами у великій кількості.

Заводи, що виготовляли ці матеріали, не завжди виконували замовлення будівельників. Причиною цього була відсутність обладнання, необхідного для випуску будівельних матеріалів. У 1931 р. харківський завод «Червоний Жовтень» почав освоювати виробництво преса для виготовлення вогнетривкої цегли. Раніше держава купувала їх за кордоном і платила по 250 тис. крб. золотом за кожний²⁷. На заводі було створено спеціальну бригаду з кращих робітників та інженерів на чолі з ветераном підприємства А. Ф. Султановим, яка працювала над створенням необхідного країні преса. 1 травня 1932 р. заводська багатотиражка повідомила: «Всі деталі зібрано. Прес готовий»²⁸. Влітку того ж року згадана бригада виготовила вальцювальну машину, що також раніше імпортувалася з-за кордону²⁹. Великий внесок в освоєння машин для механізації трудомістких процесів на будівництві зробив також колектив заводу ім. 10-річчя Жовтня (м. Одеса). Тут було налагоджено виробництво бетономішалок, розчиномішалок, машин для обробки гравію та інших механізмів³⁰.

Вагомий внесок машинобудівники України зробили і в справу соціалістичної реконструкції сільського господарства. В перші роки п'ятирічки вони освоїли виробництво багатьох видів нових сільськогосподарських знарядь та машин, зокрема, тракторних плугів, сівалок, бурякокопачів, дискових борін, запасних частин до імпортних тракторів тощо³¹. Насамперед налагоджувався випуск машин і механізмів, які раніше ввозилися з-за кордону. Так, білоцерківський завод ім. 1-го Травня приступив до виробництва бавовно-збиральних машин і вже у 1931 р. виготовив їх 800 шт.³² Ще в 1926/27 р. харківський завод «Серп і молот» освоїв випуск тракторних молотарок. Високу оцінку дістала, зокрема, молотарка МК-1100, яку розробили конструктори підприємства А. Шматченко та Н. Гордієнко. У 1932 р. тут було виготовлено 8140 молотарок проти 77 в 1926/27 р.³³ У тогочасній пресі повідомлялося: «3 машин по переробці врожаю значне місце в імпорті займали складні тракторні молотарки, ввезення яких у 1930 р. досягло 5,5 млн. крб. Але вже у 1931 р. ввезення їх зменшується до 185 тис. крб., а в 1932 р. зовсім припиняється, оскільки виробництво їх знову-таки по наших оригінальних радянських конструкціях успішно налагоджено на харківському заводі «Серп і молот»³⁴.

Славну сторінку в історію боротьби радянського народу за досягнення техніко-економічної незалежності нашої країни вписав колектив запорізького заводу «Комунар». Тут було освоєно нове для вітчизняного машинобудування виробництво зернових комбайнів. Робота по розробці конструкцій комбайна почалася у лютому 1929 р. і вже через

²⁷ Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь», Харьков, 1966, стор. 83.

²⁸ «Дробилка» (орган партколективу, завкому харківського заводу «Червоний Жовтень»), 1 травня 1932 р.

²⁹ Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь», стор. 85.

³⁰ «Социалистическая индустрия», 1935, № 1, стор. 49.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 1127, арк. 44—47.

³² В. И. Касьяненко. Завоевание экономической независимости СССР (1917—1940 гг.), стор. 134.

³³ Годы трудовых свершений. Харьков, 1975, стор. 39, 42.

³⁴ «Сельхозмашина», 1933, № 8, стор. 43.

п'ять місяців відбулося успішне випробування першого хлібозбирального агрегату³⁵.

Велику допомогу заводу в цій важливій справі подали науковці Харківського інституту механізації сільського господарства, Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна, Українського інституту сільськогосподарського машинобудування. Бригада наукових працівників, яка була направлена на завод, допомогла створити точні зразки-еталони комбайна і розробити шаблони. Ряд змін було внесено в його конструкцію. Співробітництво науки і виробництва сприяло збільшенню випуску комбайнів і поліпшенню їх якості. Творці цієї машини прагнули розширити діапазон використання агрегату. В 1932 р. його було вдосконалено — приладнано пристрій для збирання соняшників. Щороку почали випускати 1000—1700 таких комбайнів³⁶.

Партійні і радянські органи, колективи заводів всіляко підтримували творців першого радянського комбайна. Промислові підприємства по-ударному виконували замовлення для «Комунару». Все це сприяло розширенню масового виробництва комбайнів, випуск яких у 1931 р. порівняно з попереднім роком зріс у 10 разів. У 1932 р. завод виготовив уже 5953 агрегати, тобто більше половини їх загальносоюзного виробництва³⁷. Постійно знижувалася також собівартість цих комбайнів. У 1929/30 р. вартість кожного комбайна (без мотора) дорівнювала 11305 крб., у 1931 р. — 4578 крб., а в 1932 р. — 3800 крб. (в цінах 1926/27 р.)³⁸.

Велике значення для досягнення техніко-економічної незалежності СРСР мало припинення ввозу з-за кордону тракторів. Адже відомо, що в зв'язку з переведенням сільського господарства на соціалістичні рейки, потреби в цих машинах весь час зростали і задовольнялися в основному за рахунок імпорту. Зокрема, з 3,3 тис. тракторів, які одержали працівники сільського господарства країни в 1927/28 р., лише 850 були вітчизняного виробництва. 200 з них виготовлено на заводах України — «Червоному прогресі» у Великому Токмаку і Харківському паровозобудівному³⁹. Становище докорінно змінилося після спорудження і введення в дію трьох заводів-гігантів вітчизняного тракторобудування — в Сталінграді, Харкові і Челябінську. Вже у 1932 р., останньому році першої п'ятирічки, імпорт тракторів у нашу країну припинився. До речі, саме цього року з конвеєрів ХТЗ зійшло 16,3 тис. тракторів (35% загальносоюзного виробництва)⁴⁰.

В цілому ж сільськогосподарське машинобудування СРСР у роки першої п'ятирічки зробило значний крок уперед. Обсяг його продукції зріс за цей час більше ніж у 5 разів, а порівняно з 1913 р. — у 16 разів⁴¹. Причому характерною особливістю розвитку цієї галузі було збільшення питомої ваги машин механічної тяги з 2,6% у 1927/28 р. до 84% у 1932 р.⁴² Освоєння випуску нових видів сільськогосподарської техніки сприяло зміцненню технічної та економічної незалежності СРСР.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, сир. 1865, арк. 2, 3.

³⁶ «Социалистическая индустрия», 1935, № 1, стор. 49.

³⁷ Народне господарство УСРР, К., 1935, стор. 110; Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР, М., 1934, стор. 79.

³⁸ Г. К. Орджоникидзе. Статьи и речи, т. 2, М., 1957, стор. 437.

³⁹ Социалистическое строительство Союза ССР. Статистический ежегодник, стор. 303; Народне господарство Української РСР, К., 1957, стор. 47.

⁴⁰ Народне господарство УСРР, стор. 111; Д. Д. Мишустин. Назв. праця, стор. 170.

⁴¹ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР, стор. 78.

⁴² Там же, стор. 79.

Успіхи, досягнуті трудящими Радянського Союзу в роки першої п'ятирічки, пояснюються, насамперед, великою трудовою активністю і піднесенням творчої ініціативи робітничого класу. Його відповіддю на звернення ЦК ВКП(б) «Про третій рік п'ятирічки» (вересень 1930 р.)⁴³ був рух за використання внутрізаводських резервів, раціоналізацію виробництва, дотримання режиму економії і скорочення імпорتنих замовлень. На багатьох підприємствах, зокрема, на заводах «Комунар», «Серп і молот», Краматорському машинобудівному, Харківському електромеханічному та інших, створювалися антиімпортні бригади, бригади «ДИП» («наздогнати і випередити»), члени яких, вивчаючи зарубіжну техніку і технологію, переглядали імпортні замовлення, впроваджували нові методи виробництва.

Бурхливому піднесенню руху за скорочення імпорту сприяло соціалістичне змагання між робітничими колективами, зокрема міжреспубліканське. Так, Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ) змагався з підприємствами електротехнічної промисловості Москви і Ленінграда. Московські підприємства запропонували змагання профспілкам Уралу та України. Прийнявши виклик москвичів, Всеукраїнський комітет профспілки машинобудівників викликав на змагання Північно-Кавказький крайком профспілок. У нього включилися працівники автотракторних підприємств Харкова, Сталінграда, Нижнього Новгорода. Рух мільйонів робітників, інженерів і техніків, які брали участь у цьому змаганні, здійснювався під лозунгом: «Жодної зайвої радянської копійки за кордон! Все можливе робити власними руками!».

Велику роль у патріотичній боротьбі радянського народу за досягнення техніко-економічної незалежності СРСР відіграв Ленінський комсомол України. Комсомольські організації машинобудівних заводів, відгукнувшись на заклик колективу Державного інституту проектування металозаводів, взяли активну участь у складанні каталога машин і устаткування, що виготовлялися на Україні. Комсомольці й молодь України робили відрахування у фонд техніко-економічної незалежності СРСР. Так, з їх ініціативи на ХПЗ було проведено ряд суботників, що пройшли під лозунгом збору коштів на будівництво «двох Дніпрогесів»⁴⁴. З ініціативи комсомольців ХЕМЗу на заводі відбулася комсомольська технічна конференція, на якій розглядалося питання про скорочення імпорتنих замовлень. Молодь заводу зобов'язалася за рахунок скорочення ввезення апаратури для радянського блюмінга та іншого електромеханічного обладнання для металургійних і хімічних комбінатів зекономити 22 млн. крб. золотом. Уже в третьому та четвертому роках першої п'ятирічки ХЕМЗ дав економії 29 млн. крб. золотом⁴⁵.

Величезну роль у розвитку вітчизняної техніки відіграли винахідники і раціоналізатори. Тисячі робітників та інженерно-технічних працівників ставали на шлях удосконалення старої техніки, створення нових машин, механізмів тощо. Так, робітник Должанського рудоуправління Зінов'єв сконструював діелектричну машину для барабанів врубових машин. Велике практичне значення мав ряд удосконалень, запропонованих і реалізованих конструктором Коваленком⁴⁶. За рішенням ВРНГ УСРР 27 листопада 1928 р. було створено Всеукраїнський центр раціо-

⁴³ Справочник партійного работника, вып. 8, М., 1934, стор. 391.

⁴⁴ «Пролетарий» (орган ЦК КП(б) України і ВУЦВК), 6 січня 1931 р. (Тут мається на увазі збір коштів, що вдвічі перевищували витрати на будівництво Дніпрогесу).

⁴⁵ С. В. Кульчицький. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації, стор. 79.

⁴⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 34, оп. 13, спр. 1626, арк. 62.

налізаторської та винахідницької роботи⁴⁷. Він об'єднував окружні бюро сприяння винахідництву, що виникли напередодні п'ятирічки в Харківському, Дніпропетровському, Київському, Одеському і Донецькому округах⁴⁸. Результативною була робота, зокрема, винахідників Київщини. Вже в першому році п'ятирічки найбільш цінні їх винаходи були впроваджені у виробництво, а на деякі навіть поступили іноземні замовлення. Німецькі, американські і французькі фірми, наприклад, вели переговори з відповідними радянськими організаціями з метою придбати сепаратори по очистці відходів з кольорових металів конструкції техніка Самбура. Їх виробництво було налагоджено на Чернігівському заводі. Патент на комплект для прядильного верстата, який винайшов інженер Вершинін, купили фірми чотирьох капіталістичних держав. Виробництво комплектів системи Вершиніна було впроваджено в майстернях Московського текстильного інституту та на деяких підприємствах Харкова. Викликала також великий інтерес у спеціалістів картоплесажалка конструктора Поуха, яка на випробуваннях не поступилася перед кращими імпортними зразками аналогічних агрегатів і коштувала значно дешевше від них⁴⁹. Інженери М. С. Раздорський і С. Т. Посошков харківського заводу «Серп і молот» освоїли виробництво свердел, що раніше ввозилися з-за кордону⁵⁰. Цінним був і новий спосіб виготовлення квадратних валів, що його запропонував комсомолець харківського заводу «Червоний Жовтень» А. І. Хорошев, внаслідок чого в 1930 р. завод зекономив 180 тис. крб.⁵¹ Вагомий внесок в економію валютних ресурсів зробив робітник Луганського паровозобудівного заводу Г. Г. Руденко, впровадження пропозицій якого дало країні економії 54 тис. крб. Витіснив дорогі імпортні автомати апарат для дугового зварювання металевими електродами конструкції електромонтера Одеського заводу ім. Січневого повстання Д. О. Дульчевського⁵².

Партійні та радянські органи, громадські організації і колективи підприємств вживали різноманітних заходів, спрямованих на піднесення і розвиток технічної творчості мас, на освоєння нових виробництв. Проте процес ліквідації техніко-економічної залежності СРСР від капіталістичних країн в роки першої п'ятирічки ще не завершився. Наша країна продовжувала ввозити з-за кордону обладнання для доменних печей, складні металообробні верстати (автомати і напівавтомати, зубонарізні та відрізні верстати), машини для целюлозної та торфовидобувної промисловості тощо⁵³. Однак найскладніші завдання, пов'язані з ліквідацією техніко-економічної залежності країни, були розв'язані вітчизняним машинобудуванням в основному в роки першої п'ятирічки. Саме в цей час було освоєно ряд нових видів виробництва, створено нові галузі машинобудування, валова продукція якого зросла в 1932 р. в 4,5 раза проти 1928 р., а порівняно з 1913 р.— у 10 разів⁵⁴. Все це сприяло зменшенню частки імпорту у продукції машинобудування, що споживалася СРСР, з 30,4% у 1928 р. до 12,7% у 1932 р.⁵⁵

⁴⁷ Там же, спр. 7, арк. 47.

⁴⁸ А. І. Епштейн. Назв. праця, стор. 162.

⁴⁹ «Вечерний Киев» (орган Київської міськради), 17 липня 1923 р.

⁵⁰ Годы трудовых свершений, стор. 53.

⁵¹ Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь», стор. 92.

⁵² С. В. Кульчицкий. Назв. праця, стор. 82.

⁵³ Д. Д. Мишустин. Назв. праця, стор. 38—39.

⁵⁴ КППС в резолюциях..., ч. III, стор. 167.

⁵⁵ Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.). Статистический сборник, М.-Л., 1939, стор. 28.

Важливу роль у справі ліквідації економічної залежності Радянського Союзу від капіталістичних країн відіграло машинобудування Української РСР, питома вага якого в останньому році п'ятирічки становила 22,5% загальносоюзної продукції машинобудування⁵⁶. Освоєння нових виробництв, піднесення руху раціоналізаторів і винахідників свідчили про високу політичну і творчу активність машинобудівників України, про їх трудовий героїзм, спрямований на створення матеріально-технічної бази соціалізму, досягнення техніко-економічної незалежності СРСР.

⁵⁶ Г. К. Орджоникидзе. Статьи и речи, т. 2, стор. 431; Радянська Україна за 20 років, К., 1938, стор. 38.

З ІСТОРІЇ РУХУ ПОРІДНЕНИХ МІСТ

Є. Є. РОЙ (Київ)

Однією з характерних рис сучасного світового розвитку є зростання ролі громадськості у розв'язанні таких актуальних проблем, як зміцнення і збереження миру на нашій планеті, мирне співіснування країн з різним соціальним ладом, налагодження і здійснення на цій основі політичних, економічних, виробничих, культурних та туристських зв'язків. Досвід сучасного світового розвитку в цілому переконливо підтверджує основне положення марксистсько-ленінської теорії про вирішальну роль народних мас в історії, зростання її в усіх сферах людської діяльності, в тому числі в міжнародному житті. Яскравим виявом цього процесу є, зокрема, діяльність Всесвітньої федерації поріднених міст (ВФПМ).

Висвітлення її діяльності набуває актуальності в зв'язку з тим, що саме Радянський Союз всіляко підтримує передову громадськість світу в її боротьбі за мир і соціальний прогрес. Відзначаючи активну роль трудящих СРСР у справі налагодження міжнародного співробітництва, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії говорив: «В усіх цих акціях наша партія, громадськість нашої країни брали активну участь. Ми і надалі не пошкодуємо сил для залучення широких народних мас до справи зміцнення миру»¹.

Рух громадськості різних країн за встановлення дружніх зв'язків із зарубіжними містами зародився у роки другої світової війни. Так, ще в 1942 р. сталінградці одержали лист від муніципалітету і жигелів м. Ковентрі (Великобританія) з пропозицією встановити дружні зв'язки і налагодити співробітництво². Ковентрі і Сталінград об'єднувало те, що в роки другої світової війни доля жителів цих міст була особливо тяжкою. Такі ж листи з проханням встановити поріднені зв'язки надійшли у воєнні роки до трудящих Москви, Ленінграда та Одеси і від жителів інших зарубіжних міст.

Спочатку цей рух являв собою вияв волі громадськості багатьох країн світу до миру і розвитку дружніх зв'язків між народами. Він мав, таким чином, стихійний характер. Але поступово цей рух зростав і ставав масовим. До його лав вливалися жителі все нових і

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 28.

² «Гудок», 28 червня 1970 р.

нових населених пунктів. Виникла необхідність створення єдиного центру для координації зв'язків між ними. У 1957 р. на I всесвітньому конгресі поріднених міст, що проходив у м. Екс-ле-Бен (Франція) за участю представників 12 країн (Англія, Франція, Швейцарія, Італія, Фінляндія та ін.), була створена Всесвітня федерація поріднених міст. Політична платформа цієї організації з перших же днів її існування мала антифашистський напрям³. Це викликало активну протидію з боку «Ради європейських комун»^{*}, яка виступила проти налагодження зв'язків з містами соціалістичних країн. Учасники конгресу прийняли статут ВФПМ, згідно з яким організація була покликана сприяти справі демократії та соціального прогресу. В статуті, зокрема, підкреслювалося: «Головною метою організації є розвиток взаєморозуміння і співробітництва між народами, незалежно від їх раси, мови, релігії чи політичної системи шляхом поріднення міст...»⁴. Визначена I конгресом програма діяльності Всесвітньої федерації поріднених міст справила позитивний вплив на її дальшу роботу.

У засіданнях II Конгресу ВФПМ, що відбувся в 1958 р. в м. Харрогейт (Великобританія), вперше взяла участь радянська делегація, до складу якої входили представники трудящих Москви, Ленінграда й Одеси⁵.

В 60-х роках відбувався процес дальшого поглиблення загальної кризи капіталізму. В той час з-під колоніального ярма визволився ряд країн, що стали на шлях незалежного розвитку. Вбачаючи у Всесвітній федерації поріднених міст силу, яка виступає за соціальний прогрес і мир в усьому світі, вони вирішили приєднатися до неї і взяли участь у роботі III і наступних конгресів ВФПМ. Це свідчило про зростання міжнародного авторитету організації, правильність обраного нею прогресивного курсу. Слід зауважити, що до Всесвітньої федерації поріднених міст входили представники країн з різними соціальними системами і орієнтаціями, з різними класовими і політичними цілями. Це негативно позначилося на роботі всіх перших її п'яти конгресів (1957, 1958, 1960, 1962 і 1964 рр.). Так, окремі представники керівних органів ВФПМ, у тому числі її генеральний делегат Ж. Брессан^{**}, всіляко намагалися відвернути її від важливих світових політичних подій. Особливо активно цей курс підтримували деякі представники західних міських муніципалітетів, які наполягали на тому, щоб діяльність федерації обмежувалася лише контактами в галузі «комунального життя» (містобудування, міського транспорту, торговельного й побутового обслуговування тощо). Своїми діями вони фактично підривали основоположні принципи діяльності організації, зводячи її до міжкомунального співробітництва. Під цим приховувалися далекосяжні політичні цілі, суть яких полягала у підриві єдності руху міжнародної громадськості за мир і соціальний прогрес. Представники ФРН, зокрема, висунули пропозиції, суть яких полягала у заохоченні поріднення своїх міст тільки з містами Франції. Навіть генеральний делегат Всесвітньої федерації Ж. Брессан назвав ці спроби «культурною колонізацією Франції з боку сусідньої держави»⁶. Гідну відсіч

³ «Ленінградская правда», 5 липня 1970 р.; А. Манько. Побратимы, М., 1972, стор. 6.

^{*} «Рада європейських комун» — організація західноєвропейських капіталістичних держав.

⁴ «Правда Украины», 30 квітня 1974 р.

⁵ Архів Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (далі — Архів СРТД), ф. 9675-Р, 1957—1967 рр., спр. 30/1, арк. 3.

^{*} Так називається голова ВФПМ.

⁶ Архів СРТД, ф. 9675-Р, 1969, спр. 30/33, арк. 19.

подібним намаганням звести функції Всесвітньої федерації поріднених міст до міжкомунальних чи міжкультурних односторонніх сепаратистських зв'язків дала радянська делегація, яка відстоювала демократичні принципи діяльності ВФПМ, як широкої міжнародної політичної організації.

З 1960 р. почав виходити журнал «Cites Unies» («Об'єднані міста») — орган Всесвітньої федерації поріднених міст, у якому друкуються матеріали про міжнародні зв'язки міст, участь у цьому русі широкої громадськості⁷. Починаючи з 1963 р. з ініціативи ВФПМ у квітні кожного року проводиться Всесвітній день поріднених міст⁸. В Українській РСР, як і в інших союзних республіках, він проходить під девізом «За мир і дружбу на планеті». В цей день відбуваються урочисті збори громадськості, вечори інтернаціональної дружби, читальні конференції, організовуються тематичні виставки, проводяться спортивні змагання.

З перших днів свого існування ВФПМ приділяла значну увагу участі молоді у здійсненні зв'язків між порідненими містами. Це питання розглядалося, зокрема, на IV конгресі федерації. З 1963 по 1975 рр. відбулося 11 зльотів молоді поріднених міст. Особливо представницьким був X зліт, який проходив у 1972 р. в м. Пуант-а-Пітр («заморський департамент» Франції — Гваделупа). На ньому були присутні делегації з 47 міст світу. Члени радянської делегації взяли активну участь в обговоренні актуальних питань як на пленарних засіданнях, так і в комісіях, а керівник делегації виступив з доповіддю «Поріднення міст як засіб міжнародного взаєморозуміння і співробітництва»⁹. Незважаючи на спроби окремих представників федерації виключити з порядку денного зльоту політичні проблеми і спрямувати його роботу в русло лише організаційних питань, делегати широко обговорили міжнародне політичне становище і прийняли Звернення до молоді поріднених міст¹⁰.

Крім вищеназваних заходів, ВФПМ досить часто організовує наукові конференції за участю представників поріднених міст. Так, у 1965 р. в Ленінграді відбулася II європейська конференція Всесвітньої федерації поріднених міст, присвячена актуальній проблемі охорони здоров'я і медичного обслуговування населення в містах¹¹, в 1972 р. у Софії — міжнародна конференція по охороні навколишнього середовища¹², в 1974 р. у Болоньї — конференція з питань перевезення людей і вантажів та організації автостоянок у містах¹³. Особливо актуальною була конференція на тему «За широку участь жінок в управлінні містами», яка була проведена при широкому сприянні ООН, зокрема ЮНЕСКО, у 1975 р. в Ломе (Того)¹⁴. Організація цих конференцій, зокрема, брали активну участь і представники поріднених міст Української РСР, свідчить про політичну зрілість Федерації, прагнення її учасників зробити свій вагомий внесок у розв'язання соціальних проблем. Так, Федерація звернулася до тру-

⁷ Там же, 1957—1967 рр., спр. 30/20, арк. 63.

⁸ «Вечірній Київ», 28 квітня 1972 р.

⁹ Архів СРТД, ф. 9675-Р, 1972, спр. 30/27, арк. 19.

¹⁰ Там же, арк. 37.

¹¹ Архів СРТД, ф. 9675-Р, 1965, спр. 30/16, арк. 77; «Книжное обозрение», 1 травня 1965 р.

¹² «Работническое дело», 30 квітня 1972 р.

¹³ *Materials of the 1-st world inter-communities Conference on the problems of the transports of persons and good circulation and parking of cars inside the cities*, Bologna, 1974, стор. 2.

¹⁴ «Le Figaro», 28 квітня 1975 р.; «Ducar Hebdo», 1975, № 149, стор. 21.

дящих із закликом боротися за втілення в життя рішень Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі¹⁵.

Прогресивна політична платформа ВФПМ сприяє тому, що кількість міст, бажаючих розширювати контакти з містами інших країн, постійно зростає. Якщо в 1959 р. 23 міста нашої країни підтримували дружні зв'язки з 55 містами капіталістичних країн, то в 1960 р. вже 37 радянських міст встановили такі зв'язки з 105 зарубіжними містами¹⁶. Нині 125 радянських міст, областей і районів поріднені з 250 містами і провінціями більш як 60 капіталістичних держав і країн, що розвиваються¹⁷.

Значною подією в історії ВФПМ було проведення VI всесвітнього конгресу поріднених міст (Париж, 1967 р.), на порядку денному якого вперше в історії існування Федерації стояло питання про прийняття політичної програми¹⁸. Слід підкреслити, що в роботі конгресу, який проходив під девізом «Братерство і співробітництво міст різних країн на службу мирові і згоді між народами», взяла участь рекордна за весь період діяльності Федерації кількість учасників: 800 делегатів від 57 країн світу¹⁹. До складу радянської делегації входили також представники від трудящих міст Української РСР: Одеси, Харкова, Луганська і Ялти. Більшість делегатів конгресу проголосувала за «Політичну програму поріднених міст», у якій, зокрема, зазначалося, що «...ВФПМ, міста і комуни вирішили розвивати, підтримувати і по можливості максимально координувати будь-яку ініціативу, спрямовану на досягнення миру, співробітництва, міжнародного взаєморозуміння і особливо на посилення роботи серед молоді, боротьби проти загрози фашизму, проти всіх форм імперіалізму і дискримінації...»²⁰ Таким чином, політична програма поріднених міст була спрямована на підтримку єдності всіх прогресивних сил у боротьбі за мир, проти імперіалізму. З цього часу в діяльності ВФПМ почався якісно новий етап. Він характеризувався насамперед тим, що Всесвітня федерація поріднених міст зміцніла організаційно, певною мірою посилювався її вплив на міжнародне становище.

Прийняття програми передувала тривала боротьба всередині самої ВФПМ. Як уже зазначалося вище, представники ряду капіталістичних держав висловлювалися проти налагодження будь-яких стосунків з соціалістичними країнами. Тільки принципова лінія делегації СРСР, інших країн соціалізму та ряду держав, що розвиваються, дала можливість виробити вищезазначену програму. Слід також підкреслити, що Всесвітня федерація поріднених міст була єдиною масовою міжнародною громадською організацією, яка в період «холодної війни» широко співробітничала з соціалістичними країнами. Важливим є і той факт, що саме ВФПМ першою серед інших громадських міжнародних організацій визнала Німецьку Демократичну Республіку²¹.

Ще в 1964 р. Всесвітню федерацію поріднених міст визнали ЮНЕСКО і Економічна Рада ООН. У цьому чимала заслуга належала представникам СРСР в ЮНЕСКО, що дало можливість ВФПМ розраховувати на певну матеріальну допомогу з боку цієї організації²².

¹⁵ Архів СРГД, ф. 9675-Р, 1975, спр. 30/32, арк. 107.

¹⁶ Там же, 1957—1967 рр., спр. 30/1, арк. 31, 33.

¹⁷ Ассоциация по связям советских и зарубежных городов, М., 1976, стор. 3—11.

¹⁸ Архів СРГД, ф. 9675-Р, 1967, спр. 30/20, арк. 2.

¹⁹ Там же, арк. 4.

²⁰ Les actes de la Federation Mondiale des Villes Jumelees, Paris, 1967, стор. 5.

²¹ Архів СРГД, ф. 9675-Р, 1967, спр. 30/21, арк. 12.

²² Там же, 1957—1967 рр., спр. 30/1, арк. 119; спр. 30/20, арк. 95.

Принципова позиція делегатів соціалістичних країн, а також ряду країн, що розвиваються, впливала і на роботу наступних форумів Всесвітньої федерації поріднених міст. Зокрема, на VII конгресі (Ленінград, 1970 р.) було прийнято Звернення до парламентів різних держав і міжнародних організацій, у якому ВФПМ закликала «вживати активних енергійних заходів для зміцнення миру шляхом припинення гонки озброєнь, а також для досягнення домовленості щодо роззброєння»²³. Делегати висловилися за скликання міжнародної наради з питань безпеки. Рішення конгресу, спрямовані на розширення міжнародного співробітництва, відбивали прагнення прогресивних сил світу. У привітанні, надісланому його учасникам Головою Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорним, підкреслювалося: «Лозунг і тема конгресу «За широку участь народних мас у порідненні міст в інтересах миру, безпеки народів і соціального прогресу» свідчить про нерозривний зв'язок мети і завдань руху поріднених міст з актуальними сучасними проблемами»²⁴.

На конгресі було прийнято рішення і надалі будувати роботу Федерації з урахуванням позитивних змін, що відбуваються у світі. Намагання ж консервативних сил поставити організацію осторонь політичних подій знову не дістали підтримки серед делегатів.

Прогресивний курс ВФПМ було продовжено і на VIII конгресі, який відбувся в 1973 р. у м. Дакарі (Республіка Сенегал)²⁵. Поряд з іншими на конгресі розглядалося й питання розширення ділового співробітництва з містами країн, що розвиваються. Але це стосувалося лише тих з них, які брали участь у русі поріднених міст в рамках ВФПМ. Президент Республіки Сенегал Л. Сенгор, виступаючи на конгресі, підкреслив: «Сенегал буде і надалі подавати активну підтримку Федерації, оскільки вона переслідує благородні, гуманні цілі в ім'я сприяння розрядці і зміцненню миру»²⁶. На Дакарському конгресі була визначена чітка політична платформа руху поріднених міст, головною метою якого є практична участь у розрядці міжнародної напруженості в дусі положень і висновків, викладених Генеральним секретарем ЦК КПРС тов. Л. І. Брежневим на Всесвітньому конгресі миролюбних сил. Ця політика дістає своє відображення і в діяльності ВФПМ на сучасному етапі. Вона будується на основі повного рівноправ'я і взаємодопомоги між країнами.

Про зростання авторитету ВФПМ свідчить той факт, що нині її членами є 20 радянських міст, у тому числі Харків, Одеса, Ворошиловград і Ялта. Вони поріднені з рядом міст капіталістичних країн і країн, що розвиваються. Побратимами Харкова, зокрема, є Болонья (Італія) та Лілль (Франція); Одеси — Ліверпуль (Великобританія), Генуя (Італія), Ванкувер (Канада), Тріполі (Ліван), Оулу (Фінляндія), Марсель (Франція), Йокогама (Японія) та Александрія (АРЄ); Ворошиловграда — Кардіфф (Великобританія) і Сент-Етьєн (Франція); Ялти — Маргейт (Великобританія) та Ніцца (Франція). Крім того, з 1967 р. колективним членом Всесвітньої федерації поріднених міст є також Асоціація по зв'язках радянських і зарубіжних міст²⁷, яка була створена при Союзі радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами (1964 р.). Вона координує роботу по здійсненню дружніх зв'язків усіх міст Радянського Союзу

²³ «Известия», 6 липня 1970 р.

²⁴ «Правда», 7 липня 1970 р.

²⁵ Архів СРТД, ф. 9675-Р, 1973, спр. 30/26, арк. 27.

²⁶ «Cites Unies», 1974, № 80, стор. 6.

²⁷ Архів СРТД, ф. 9675-Р. Інформаційні матеріали, II вип., стор. 11.

з порідненими містами капіталістичних країн і країн, що розвиваються. Крім того, Асоціація по зв'язках радянських і зарубіжних міст представляє у ВФПМ міста СРСР, які не є членами останньої.

В Українській РСР координацію співробітництва міст-побратимів капіталістичних країн і країн, що розвиваються, з містами республіки здійснює Республіканське товариство дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. На місцях велику допомогу в налагодженні зв'язків подають міські відділення Товариства, які своєю багатогранною роботою, спрямованою на популяризацію успіхів і досягнень трудящих Радянської України в комуністичному будівництві, сприяють поглибленню контактів між порідненими містами.

Радянська Україна, невід'ємна складова частина СРСР, вносить значний вклад у співробітництво з порідненими містами різних країн світу. 17 міст республіки мають своїх побратимів серед 37 міст 11 капіталістичних держав і країн, що розвиваються. 25 областей і 6 міст Української РСР підтримують дружні зв'язки з 40 областями, округами, воєводствами та містами братніх соціалістичних країн²⁸. Найтісніші контакти в усіх галузях — партійній, державній і громадській — налагоджені між трудящими дружніх областей і міст соціалістичних країн. Для цього використовуються різноманітні форми і методи — листування, обмін партійними, профспілковими і комсомольськими, виробничими делегаціями, групами лекторів та спеціалістів міського господарства, поїздки діячів науки, культури, спортивних команд, творчих і самодіяльних колективів, спеціалізованих туристських груп, проведення днів і тижнів міст-побратимів. Крім цього, широко використовуються такі форми, як соціалістичне змагання між спорідненими підприємствами, спільна розробка вченими комплексних наукових тем, видання спільних наукових збірників. Практикуються також взаємні поїздки студентів для проходження виробничої практики, студентських будівельних загонів, школярів на відпочинок, обмін сторінками і полосами газет.

Дещо відрізняються форми і методи здійснення зв'язків між радянськими містами і містами капіталістичних держав і країн, що розвиваються. По-перше, найбільш плідно вони підтримуються тільки на рівні місцевих органів влади. Але слід зауважити, що ці зв'язки не є прерогативою тільки міськвиконкомів і муніципалітетів. У їх здійсненні активну участь беруть також і представники громадськості. Дедалі ширше залучаються до цієї справи діячі культури, жіночі громадські організації, учні шкіл, населення міст-побратимів.

Постійно зростає роль міськвиконкомів і муніципалітетів, які беруть участь разом з іншими громадськими організаціями в розширенні контактів між порідненими містами. За умов активної участі широкої громадськості в спільних заходах, які проводяться в цих містах, керівні міські органи зможуть перетворитися в дійовий канал спілкування між народами різних країн, сприяючи поглибленню взаєморозуміння між ними. Міжміські зв'язки є доповненням до розвитку співробітництва між країнами по лінії державних органів.

Міжнародні контакти поріднених міст є одним з ефективних засобів ознайомлення громадськості зарубіжних країн з досягненнями радянських людей у різних сферах громадського життя, з умовами їх праці і побуту. Все це сприяє створенню правильних уявлень про радянський спосіб життя і, безперечно, зближує людей, які живуть в країнах з різним суспільним ладом. Це неодноразово підкреслювали

²⁸ «Радянська Україна», 3 лютого 1976 р.

у своїх виступах члени зарубіжних делегацій під час перебування в нашій країні.

Значну роботу в справі налагодження дружніх зв'язків між містами-побратимами проводять партійні й державні органи та громадські організації, які вишукують все нові й нові форми співробітництва. Зокрема, виконком міських Рад депутатів трудящих та відповідні громадські організації почали включати до складу делегацій, які їхали до поріднених міст, спеціалістів народного господарства, працівників охорони здоров'я, освіти, науки, культури. Це сприяло налагодженню водночас дружніх виробничих і культурних зв'язків. Дедалі більшого значення набуває також взаємне вивчення досвіду ведення міського господарства, досягнень науково-технічного прогресу, передових методів праці на промислових підприємствах і на будівництві. Так, під час перебування в 1973 р. у фінському місті-побратимі Тампере делегація київських будівельників ознайомила з технологією приготування деяких матеріалів, що застосовуються для герметизації стиків панелей житлових будинків²⁹. Зразки цих матеріалів було передано співробітникам лабораторії Головкивміськбуду і впроваджено у виробництво. У 1973 р. делегація київських медиків відвідала м. Кіото. Окремі новинки у галузі організації обслуговування хворих, проведення лабораторних експрес-аналізів тощо, з якими вони там знайомилися, вже застосовуються нині в деяких медичних закладах столиці України³⁰.

У свою чергу, зарубіжні гості, відвідуючи нашу республіку, проявляють великий інтерес як до розв'язання багатьох соціальних проблем, так і до конкретних питань виробничого характеру, зокрема, в приладобудуванні, архітектурі, житловому будівництві, благоустрої населення тощо.

За останні роки трудящі Радянської України значно розширили сферу культурних зв'язків з громадськістю зарубіжних поріднених міст. З великим успіхом у містах-побратимах Тампере, Кіото, Болоньї, Оулу виступали творчі колективи Києва, Харкова, Одеси³¹.

Значний інтерес серед глядачів УРСР викликали виступи артистів із зарубіжних міст, які неодноразово приїжджали на гастролі в нашу республіку³². Однією з нових форм творчих зв'язків з порідненими містами капіталістичних країн і країн, які розвиваються, є, зокрема, відрядження туди учнів старших курсів і педагогів Київського хореографічного училища для проведення спільних репетицій і обміну досвідом у цій справі³³.

Значну роль у зміцненні дружби між порідненими містами, обміні культурними цінностями народів відіграють виставки. Так, у місті-побратимі Одеси — Марселі під час проведення міжнародної ярмарки в муніципальному музеї «В'ей Шаріте» експонувалася виставка одеських майстрів пензля, яку за короткий час відвідало майже 1000 чол.³⁴ Великий інтерес викликала фотовиставка «Київ — столиця Радянської

²⁹ Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків Київського міськвиконкому за 1973 р., арк. 16.

³⁰ «Вечірній Київ», 19 квітня 1973 р.

³¹ Поточний архів Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами за 1974 р. Звіт про роботу Одеського міського відділення товариства «СРСР—Фінляндія» за 1974 р., стор. 3; «Труд», 19 вересня 1969 р.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 373, арк. 12.

³² «Знамя коммунизма», 6 червня 1968 р.; «Правда Украины», 5 травня 1974 р.; «Курортная газета», 11 серпня 1970 р.

³³ «Вечірній Київ», 5 квітня 1975 р.

³⁴ Архів СРТД, ф. 9675-Р.

України», яка була організована в 1975 р. в усіх зарубіжних містах, поріднених з Києвом.

У свою чергу, кияни та гості столиці України з цікавістю ознайомилися з японськими виставками прикладного мистецтва, дитячого малюнка, майстрів аранжировки квітів та фотовиставкою «Киото — побратим Києва»³⁵.

Про дружбу жителів двох поріднених міст країн з різним суспільним ладом свідчить видання 140-тисячним тиражем спільних номерів газет «Знамя коммунизма» (Одеса) і «Марсельеза» (Марсель)³⁶.

У розвитку зв'язків між містами-побратимами пройдено значний шлях. Спочатку це були такі заходи, як листування, обмін делегаціями тощо. Поступово налагоджувалося систематичне цілеспрямоване співробітництво, яке включало проведення різноманітних комплексних заходів, Днів і Тижнів поріднених міст.

В останні роки у Києві, зокрема, були проведені Дні Флоренції, Тампере і Киото, в Одесі — Марселя, Йокогами, Генуї й Ліверпуля, у Запоріжжі — Лахті, у Харкові — Дні Болоньї тощо. Головна мета Днів поріднених міст — ознайомлення широкої громадськості з життям, культурою і економікою країн. Цій меті було підпорядковано, зокрема, проведення у 1974 році Тижня культури Фінляндії в Радянському Союзі і в його рамках Днів Тампере у Києві. Під час них демонструвалося 9 виставок, у тому числі фотовиставка з 10 стендів, яка висвітлювала діяльність товариства «Фінляндія — СРСР» протягом 30 років. За час Днів у цих заходах взяло участь близько 40 тис. чол.³⁷

Водночас міста України організували проведення взаємних свят у своїх зарубіжних партнерів. Воно свідчило про розширення всебічних зв'язків між ними і зміцнювало основу, на якій базується дружба поріднених міст. Характерною особливістю цих заходів є їх традиційність і масовість.

Керівні діячі муніципалітетів зарубіжних країн приділяють цим зв'язкам велику увагу, вбачаючи в них одну з активних форм всебічного розширення дружніх зв'язків між трудящими міст-побратимів. «Дружнє спілкування між порідненими містами, — відзначав мер Тампере, — принесе користь безпосередньо всім жителям обох міст і в наступні роки такого роду практичне співробітництво буде дедалі розширюватись і вдосконалюватись»³⁸.

Складовою частиною міжміських культурних зв'язків є також обмін спортивними делегаціями, який допомагає встановленню широких дружніх контактів між жителями поріднених міст, особливо молоддю.

Дружні зв'язки між порідненими містами сприяють, по-перше, розвитку добросусідських відносин між Радянським Союзом і зарубіжними країнами, поглибленню взаєморозуміння між народами. По-друге, вони розширюють рамки культурного співробітництва. І, нарешті, по-третє, ці контакти є важливою формою обміну досвідом ведення і організації міського господарства.

Зв'язки між радянськими і зарубіжними містами дедалі більше зростають і, безумовно, в майбутньому будуть вносити ще вагомий вклад у зміцнення дружби між народами різних країн.

³⁵ «Вечірній Київ», 6 вересня 1976 р.

³⁶ «Неделя», 1974, № 49, стор. 2.

³⁷ Поточний архів Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами за 1974 р. Див.: Звіт про роботу Київського міського відділення товариства «СРСР—Фінляндія» за 1974 р., стор. 7.

³⁸ Поточний архів відділу зовнішніх зв'язків Київського міськвиконкому за 1974 р. Листування з муніципалітетом Тампере; «Вечірній Київ», 14 листопада 1975 р.

Замітки

М. Я. ЯМАЄВ (Львів)
**ПРО МАСОВО-ПОЛІТИЧНУ РОБОТУ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ
(1959—1965 рр.)**

Комуністична партія і Радянський уряд завжди виявляли і виявляють турботу про розвиток залізничного транспорту. Нині його частка в загальному вантажообороті країни становить 65%.

У даній замітці розглядаються деякі аспекти партійного керівництва діяльністю Львівської залізниці Української РСР, розміщеній на території шести областей: Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської. У 1959—1965 рр. партійними організаціями залізниці нагромаджено значний досвід роботи у розв'язанні головного завдання семирічки — дальшому розвитку залізничного транспорту і здійснення докорінної технічної реконструкції на базі електрифікації, заміна паровозів сучасними економічними локомотивами — електровозами і тепловозами¹. У досліджуваній період здійснено значний об'єм робіт щодо зміцнення господарства колійних шляхів, сигналізації і зв'язку, механізації виробничих процесів.

В центрі уваги партійних організацій Львівської залізниці були питання мобілізації залізничників на виконання основних завдань семирічки. На порядку денному бюро обкомів партії Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської областей стояли питання технічного переоснащення залізниці, впровадження передової технології, удосконалення експлуатаційної і перевозочної роботи залізниці. У розв'язанні складних завдань семирічного плану авангардну роль відігравали комуністи. Партійні комітети повсякденно дбали про організаційне зміцнення низових ланок партії. Так, у 1953—1958 рр. у більшості первинних парторганізацій Львівської залізниці налічувалося 7—18 комуністів, а в 1959—1965 рр. понад 65% з них мали від 25 і більше 100 членів КПРС. Це були передові залізничники, інженерно-технічні працівники. За період між XXI і XXII з'їздами КПРС партійні організації магістралі прийняли до лав партії близько 1300 чоловік. Наприкінці 1965 р. лише на підприємствах Львівської залізниці працювало близько 3 тис. комуністів, об'єднаних в 65 первинних, 36 цехових парторганізацій і 63 партгруп².

Парторганізації приділяли значну увагу питанням добору, розстановки і виховання кадрів робітників залізничного транспорту. Широке

¹ Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. II, М., 1959, стор. 438.

² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 2941, оп. 1, спр. 196, арк. 2.

впровадження у 1959—1965 рр. нових прогресивних видів тяги, автоматичних і напівавтоматичних засобів сигналізації і зв'язку, механізація виробничих процесів настійно вимагали докорінного покращення справи підготовки і перепідготовки кадрів провідних професій — машиністів і помічників машиністів локомотивів, монтерів тягових підстанцій, оглядачів вагонів, кондукторів, стрілочників, складачів поїздів.

Однією з форм підготовки кадрів була система виробничого навчання без відриву від виробництва. У роки семирічки ця форма навчання набула широкого розповсюдження на Львівській залізниці. Партійні, профспілкові і господарські організації приділяли значну увагу добору і підготовці керівників занять, організації їх проведення. Тільки за 1960 р. підготовлено 2 тис. залізничників масових професій і підвищило кваліфікацію близько 10 тис. чол., а за роки семирічки через систему виробничого навчання підготовлено більше 25 тис. спеціалістів-залізничників³.

Значна кількість залізничників підвищувала свій загальноосвітній рівень у вечірніх школах робітничої молоді. Так, молоді комуністи і комсомольці локомотивного депо Львів — Захід, Львів — Схід, Тернопіль, Мукачеве, Здолбунове одним з пунктів своїх соціалістичних зобов'язань на 1960 р. записали одержання середньої освіти⁴. Прагнення оволодіти середньою освітою стало девізом для багатьох юнаків і дівчат. Тільки у 1961 р. у вечірніх школах робітничої молоді навчалось 6550 робітників Львівської залізниці⁵.

Постійною турботою партійних організацій було виховання комуністичної свідомості у працівників магістралі. Питання ідейного виховання людей займали чільне місце в усій роботі парторганізацій. У роки семирічки вони глибше вникали в зміст ідеологічної роботи, тісніше пов'язували її з господарським і культурним будівництвом. Парторганізації Львівської залізниці широко використовували такі форми ідейно-виховної роботи, як політична агітація, проведення тематичних вечорів, робота шкіл комуністичної праці і передового досвіду, народні університети культури, вечори зустрічей представників бригад і змін, бесіди і консультації з питань технічного прогресу. Проведення лекцій, доповідей, політінформацій і бесід було головним в агітаційній роботі. Перед залізничниками виступали партійні, радянські, профспілкові, комсомольські працівники, викладачі вузів. У досліджуваній період на залізниці прочитано близько 20 тис. доповідей, лекцій, проведено політінформацій. Тільки на підприємствах Львівської залізниці цієї ж області у 1960 р. прочитано близько 3 тис. лекцій, у 1963 р. в Івано-Франківській області — більше 2 тис.⁶

Політична робота парторганізацій була спрямована на зміцнення трудової дисципліни, поліпшення організації виробництва, забезпечення ритмічної роботи підприємства, підвищення добробуту трудящих. Так, Закарпатський обком Компартії України у 1961 р. систематично перевіряв стан масово-політичної роботи на підприємствах залізничного транспорту, подавав допомогу парторганізаціям локомотивних депо Мукачеве, Чоп, залізничних станцій Ужгород, Батеве, Виноградів та ін. В ході перевірки представники обкому партії всебічно вивчали стан трудової дисципліни, техніки безпеки, впровадження

³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 225, спр. 43, арк. 52.

⁴ «Львовский железнодорожник», 26 травня 1960 р.

⁵ «Львовский железнодорожник», 29 квітня 1961 р.

⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1406, арк. 19; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 38, спр. 1,

нової техніки і передової технології, умови життя і праці залізничників, комісія виявляла недоліки, накреслювала заходи по їх усуненню, які обговорювалися на зборах первинних парторганізацій⁷. У липні 1962 р. Львівський обком Компартії України перевіряв роботу парторганізації локомотивного депо Львів — Схід, вагонного депо ст. Львів, кількох станцій і обговорив на засіданні. У рішенні відзначалися певні успіхи у забезпеченні техніки безпеки, зміцненні трудової дисципліни і вказувалося на посилення виховної роботи серед залізничників в нічну зміну і за місцем проживання.

Партійні організації Львівської залізниці у масово-політичній роботі серед трудівників магістралі особливу увагу звертали на виховання у них відповідальності за доручену ділянку роботи, за збереження соціалістичної власності, електроенергії, палива, будматеріалів. Значною популярністю користувалися економічні семінари, науково-технічні конференції, виїзди на споріднені підприємства для обміну досвідом, постійно діючі виробничі наради. Важливу роль відіграли школи комуністичної праці, народні університети культури. У 1962 р., наприклад, на Львівській залізниці працювало близько 120 шкіл комуністичної праці, 19 народних університетів⁸. В школах комуністичної праці слухачі обмінювалися досвідом роботи, збагачували свої знання в галузі нової техніки і передової технології. Так, у локомотивному депо ст. Чоп за 1962—1963 рр. більше 200 слухачів шкіл комуністичної праці добились високого звання «Ударник комуністичної праці», 156 чол. — освоїли суміжні спеціальності. У Чернівецькому вагонному депо у 1960—1961 рр. 122 слухачі шкіл компраці завоювали звання «Ударник комуністичної праці», 70 чол. — освоїли суміжні спеціальності, 46 чол. — підвищили кваліфікацію⁹.

У ході виконання соціалістичних зобов'язань з'явилися такі нові форми: змагання за комуністичну працю, за максимальне використання транспортних засобів, економію і бережливість електроенергії, палива, будівельних матеріалів. У ході виконання цих зобов'язань підприємства залізниці зекономили 1 млн. крб. Лише за 1962 р. зекономили більше 9 млн. квт.-год. електроенергії і понад 6 тис. т дизельного палива¹⁰.

Здійснення комуністами авангардної ролі на виробництві було одним з факторів, який значно підніс авторитет партійних організацій серед широких мас трудящих, викликав серед робітників, інженерно-технічних працівників і службовців залізничного транспорту політичну і виробничу активність. Уміле керівництво партійних організацій господарськими справами, мобілізація трудівників на їх здійснення дало позитивні результати. Основні завдання семирічного плану розвитку Львівської залізниці були виконані. Основний фонд залізниці збільшився вдвоє, продуктивність праці зросла на 75% проти 39% передбачених планом, довжина електрифікованих діляниць збільшилась в 5 раз, а вантажоборот — з 3,5 до 76%¹¹.

У наступні роки парторганізації Львівської залізниці добились нових трудових успіхів. За виробничі досягнення у грудні 1973 р. Львівську залізницю нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора¹².

⁷ Паргархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 7, спр. 20, арк. 23—25.

⁸ Архів Львівського Дорпрофсожа ф. 1, оп. 3, спр. 184, арк. 37.

⁹ Архів Львівської залізниці, ф. 1, оп. 22, спр. 780, арк. 80; «Львовский железнодорожник», 20 квітня 1961 р.

¹⁰ Архів Львівської залізниці, ф. 1, оп. 22, спр. 780, арк. 83.

¹¹ Там же, спр. 791, арк. 12.

¹² «Львовская правда», 7 грудня 1973 р.

Досвід парторганізації Львівської залізниці і у наступні роки постійно вдосконалювався. Важливим етапом у боротьбі партії і народу за дальше просування радянського суспільства по шляху до комунізму, в будівництві його матеріально-технічної бази, зміцненні економічної і оборонної могутності країни має стати десята п'ятирічка. В перших рядах борців за її виконання йде робітничий клас, у тому числі і залізничники.

М. Д. ПІВНИЦЬКИЙ (Луцьк)

**ТСОАВІАХІМІВСЬКІ
ОРГАНІЗАЦІЇ РЕСПУБЛІКИ
В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ**

Впевнено йдучи ленінським шляхом, проводячи миролюбну політику, Комуністична партія постійно дбає про дальше зміцнення обороноздатності країни. З новою силою звучать сьогодні слова В. І. Лені-

на: «...наші кроки до миру ми повинні супроводити напруженням всієї нашої воєнної готовності...»¹. XXV з'їзд КПРС, відзначаючи великі позитивні зрушення у справі розрядки міжнародної напруженості, водночас застеріг радянський народ і народи всього світу, що імперіалізм не втратив своєї агресивної суті, що противники миру все ще не склали зброї. «Людство,— наголосив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев у своїй доповіді на XXV з'їзді КПРС,—стомилося жити, сидючи на горах зброї, а підхльостувана агресивними колами імперіалізму гонка озброєнь наростає»². Все це свідчить про те, що в наші дні не лише зберігаються старі, а й виникають нові джерела воєнної небезпеки. Звідси впливає необхідність постійної уваги партійних організацій до питань поліпшення оборонно-масової роботи серед трудящих.

Для успішного виконання цих завдань велике значення має використання досвіду по розгортанню оборонно-масової роботи, здобутого Комуністичною партією за роки соціалістичного будівництва.

В даному повідомленні поставлено за мету показати діяльність Комуністичної партії України по організаційному зміцненню патріотичних оборонних товариств в роки другої п'ятирічки.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням про вирішальну роль народних мас у захисті соціалістичної Вітчизни і виконуючи заповіді В. І. Леніна про необхідність військового навчання і патріотичного виховання трудящих, розповсюдження в масах азбуки військової справи³, КПРС на всіх етапах соціалістичного будівництва добивалася підвищення якості оборонно-масової роботи серед трудящих. Під керівництвом партії цю роботу здійснювали Ради, комсомол, профспілки й масові оборонно-патріотичні організації. Однією з них було Добро-вільне товариство сприяння обороні, авіації і хімії (Тсоавіахім), засноване в січні 1927 р., яке стало надійним помічником партії у військово-патріотичному вихованні і підготовці трудящих до захисту Вітчизни.

Складне міжнародне становище, зростання воєнної небезпеки, територіальна система побудови Червоної Армії та її технічне переозброєння — все це ставило перед Тсоавіахімом нові складні завдання. Під керівництвом партії всебічну допомогу Товариству надавали комсомольські, профспілкові і радянські організації. Комсомол боровся за масове залучення своїх членів до лав Тсоавіахіму, висував кращих

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 237.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 24.

³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 340.

активістів на керівну роботу в ньому⁴, широко розгорнув військово-політичну роботу на навчальних пунктах Товариства⁵.

Щоб виконати поставлені перед ним завдання щодо поповнення Робітничо-Селянської Червоної Армії, поширення військових знань серед трудящих, Тсоавіахіму потрібно було докорінно перебудувати всю роботу районних і первинних організацій. Необхідно було негайно ліквідувати розрив, що утворився між керівними органами і членською масою Товариства⁶. З цією метою в 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій визначалися шляхи перебудови і зміцнення Товариства⁷. Виконуючи її, партійні організації України досягли певних успіхів у підвищенні рівня керівництва Тсоавіахімом. Були досягнуті позитивні результати в галузі бойової підготовки на учбових пунктах. На деяких підприємствах були створені зразкові осередки Тсоавіахіму⁸. Однак усе ще недостатньою була допомога Товариству з боку комсомольських, радянських і, особливо, профспілкових організацій⁹.

Добиваючись поліпшення роботи Тсоавіахіму, залучаючи до питань оборонно-масової роботи широкі кола громадськості, ЦК КП(б)У всебічно проаналізував стан справ у низових осередках Товариства і визначив завдання партійних організацій в напрямку дальшого вдосконалення форм і методів оборонно-масової роботи серед трудящих.

Від партійних організацій республіки вимагалось посилити керівництво діяльністю Товариства і, насамперед, зміцнити його низову ланку — осередок. Треба було перенести всю роботу в маси, безпосередньо в цех, бригаду, установу, залучаючи до цього широкий актив. Оборонні організації мали виховувати свідомих і активних борців за справу партії і народу, добиватися підвищення класової пильності трудящих¹⁰.

Почалася докорінна перебудова всіх ланок Тсоавіахіму УРСР, завдяки чому організація республіки значно зміцніла і зросла кількісно. Було створено 6960 нових осередків, залучено 673 775 членів, організовано 11 308 різноманітних військових гуртків, 2310 ударних бригад*, з них 1301 — у колгоспах¹¹. До 1 березня 1934 р. на Україні працювало вже 1103 учбових пункти, тоді як в 1933 р. їх було всього 649¹².

Створення широкої мережі учбових пунктів, зрослий рівень військової підготовки трудящих вимагали від партійних організацій постійного піклування про підготовку політично загартованих і грамотних у військовому відношенні кадрів Тсоавіахіму. В 1934 р. з метою зміцнення Товариства обкоми, міськкоми і райкоми партії підготували і направили на роботу в керівні органи Тсоавіахіму 347 комуністів¹³. У ході перевиборів 1933—1934 рр. керівництво районних рад Тсоавіахіму було оновлено на 84%.

Новим етапом у підвищенні рівня оборонно-масової роботи стала підготовка до XVII з'їзду ВКП(б). Організувавши соціалістичне змагання за право підписати рапорт партійному з'їздові, багатомільйон-

⁴ «Комсомолец України», 1933, 18 липня.

⁵ «Комсомольская правда», 1933, 28 грудня.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 194, арк. 114.

⁷ Див.: Боевой отряд советских патриотов, К., 1971, стор. 37; «На варті», 1933, № 13, стор. 2.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2354, арк. 64—66.

⁹ Там же, арк. 65.

¹⁰ Там же, оп. 146, спр. 194, арк. 114—115.

* Підраховано автором за матеріалами ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2560, арк. 8.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2560, арк. 8.

¹² Там же, спр. 2354, арк. 30; ф. 7, оп. 1, спр. 1185, арк. 120.

¹³ Там же, спр. 2560, арк. 11.

ний Тсоавіахім зустрічав партійний форум могутнім оборонним походом¹⁴. XVII партз'їзд високо оцінив роль Тсоавіахіму і визначив дальші шляхи поліпшення його роботи¹⁵.

22 серпня 1934 р. ЦК ВКП(б) знову розглянув стан оборонно-масової роботи Тсоавіахіму і зобов'язав усі обласні і місцеві партійні органи перевірити стан роботи Товариства¹⁶. Внаслідок проведеної роботи по зміцненню низової ланки Товариство значно зросло, в його рядах збільшилася кількість комуністів і комсомольців, робітників і колгоспників. Так, якщо тсоавіахімівські організації Дніпропетровської області на 1 січня 1934 р. нараховували лише 240 тис. членів, то протягом року їх чисельність зросла майже вдвічі і на 1 січня 1935 р. становила 414 тис. чол.¹⁷ Серед них 217 015 робітників і 112 718 колгоспників¹⁸. До активної роботи було залучено 42 457 жінок¹⁹. 52,5% комуністів і 40% комсомольців області стали членами Тсоавіахіму²⁰.

Швидке зростання організації, збільшення прошарку комуністів, комсомольців, робітників, колгоспників і жінок свідчать про те, як під керівництвом партійних організацій Тсоавіахім поступово перетворювався в надійний резерв Робітничо-Селянської Червоної Армії.

Однак все ще багато питань залишалися невирішеними. Як і раніше високою була плінність кадрів, не вистачало керівників учбових пунктів Товариства. Нерідко у гонитві за збільшенням членів організації знижувалися вимоги до вступаючих у Товариство. Все це значною мірою призводило до погіршення його роботи, породжувало безвідповідальність за стан справ у організації²¹. Крім того, у багатьох організаціях практикувалося «призначенство», роздувалися платні штати.

Щоб ліквідувати існуючі недоліки і покращити роботу Товариства, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 8 серпня 1935 р. прийняли постанову «Про роботу Тсоавіахіму», в якій, зокрема, зазначалося, що одним з головних завдань має бути «...рішуче піднесення всієї організаційно-масової роботи і зміцнення первинної ланки Товариства як вихователя й організатора членських мас. Гонитва за кількістю членів повинна бути замінена поступовою роботою над підвищенням організаційної і військово-масової діяльності Товариства»^{21а}. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У запропонував усім обкомам партії і ЦК ЛКСМУ обговорити заходи по забезпеченню виконання постанови ЦК ВКП(б) та провести збори робітників і колгоспників, на яких заслухати звіти про роботу Тсоавіахіму²².

Згідно з цією постановою партійні організації розробили й затвердили конкретні заходи, спрямовані на поживлення всієї оборонно-масової роботи. Зокрема, передбачалися переоблік членів Товариства, видача нових членських квитків та проведення звітів і виборів у первинних організаціях²³.

¹⁴ Див.: XVII съезд ВКП(б). Красная книга Осоавиахима, М., 1934, стор. 1—17.

¹⁵ Див.: XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, М., 1934, стор. 33.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2560, арк. 35.

¹⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 2261, арк. 36.

¹⁸ Там же, арк. 67.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, арк. 17.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2354, арк. 72.

^{21а} Работу Осоавиахима на рельсы большевистской организованности. Итоги VI пленума ЦС Осоавиахима СССР, М., 1936, стор. 52.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 146, спр. 246, арк. 36.

²³ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 2261, арк. 92.

Для надання практичної допомоги осередкам партійні організації направляли у Тсоавіахім комуністів і комсомольців, які мали досвід оборонно-масової роботи. Так, Дніпропетровський обком КП(б)У направив у райони області 16 досвідчених партійних працівників та 19 командирів військових частин, які провели в первинних осередках велику організаційну і виховну роботу²⁴.

Контролюючи діяльність Тсоавіахіму, обкоми партії керували оборонно-масовою роботою на місцях і здійснювали необхідні заходи для негайного усунення виявлених недоліків. Так, протягом перших п'яти місяців, що пройшли після прийняття рішення ЦК ВКП(б), Дніпропетровський обком КП(б)У 6 разів заслуховував доповіді про діяльність обласного Товариства. 19 березня 1936 р. відбулося спеціальне засідання обкому партії з питань тсоавіахімівської та авіаційної роботи, в якому взяли участь громадські керівники та представники радянських, профспілкових і комсомольських організацій²⁵. Згідно з рішенням, прийнятим на цьому засіданні, в райони області для надання необхідної допомоги тсоавіахімівським організаціям було направлено ще 125 партійних активістів. Всього для поліпшення їх роботи партійними органами було направлено 2386 партійних і комсомольських працівників²⁶. Вводилася обов'язкова виборність районних рад Товариства. В результаті поданої допомоги первинні організації значно зміцніли і в переважній більшості стали справжніми центрами оборонно-масової роботи серед трудящих республіки. Зросла кількість комуністів і комсомольців, які включилися в активну діяльність Товариства. Лише в Дніпропетровській області головами первинних організацій було обрано 1064 комуністи і 1511 комсомольців²⁷.

Особливу увагу партійні організації республіки приділяли питанням добору, виховання і розстановки кадрів. Зокрема, велику роботу було проведено по ліквідації плінності кадрів.

Поряд з цим ЦК партії вказував, що всі тсоавіахімівські організації повинні перебудувати свою роботу так, щоб основна її частка виконувалася переважно силами активу²⁸. В цьому напрямку у республіці було проведено значну роботу, внаслідок якої кількість штатних працівників Центральної ради Тсоавіахіму і облрад республіки зменшилася з 330 до 248 чол., а в міськрадах — на 43%²⁹. Це стало можливим завдяки значному поліпшенню партійного керівництва діяльністю організації. Посилення відповідальності керівних працівників обкомів, міськомів і райкомів партії за стан оборонно-масової роботи сприяло налагодженню пропаганди воєнних знань серед трудящих³⁰. Багато секретарів райкомів КП(б)У самі очолили районні ради Тсоавіахіму. Поряд з цим у республіці швидко зростала кількість громадських інструкторів Товариства. За короткий час на Україні було підготовлено 31 586 чол.³¹

Могутнім і надійним знаряддям партії у справі зміцнення Тсоавіахіму і поліпшення всієї його роботи було розгортання критики і самокритики³². Це сприяло створенню моральної атмосфери відповідаль-

²⁴ Там же, спр. 3799, арк. 56—60.

²⁵ Там же, спр. 2261, арк. 92.

²⁶ Там же, спр. 3799, арк. 46.

²⁷ Там же, спр. 2261, арк. 93.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 102, арк. 207.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2398, арк. 21.

³⁰ Там же, арк. 208.

³¹ Там же.

³² «Известия ЦК ВЛКСМ», 1934, № 7—8, стор. 31; ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 102, арк. 207.

ності кожного члена колективу за стан справ у осередку, допомагало боротися з бюрократичними і канцелярськими формами роботи. Партійні організації республіки систематично перевіряли виконання раніше прийнятих рішень з питань оборонно-масової роботи, практикували періодичну звітність керівних тсоавіахімівських органів, перевірку участі комуністів і комсомольців у роботі осередків³³. Так, протягом 1936 р. Дніпропетровський обком КП(б)У заслухав 47 інформацій секретарів райкомів партії, організував 5 радіонарад партійного, комсомольського, профспілкового і тсоавіахімівського активу з питань оборонно-масової роботи³⁴. Піднесенню рівня партійного керівництва Товариством сприяло те, що робота в керівних його органах вважалася основним партійним дорученням³⁵. Значно зріс прошарок комсомольців. Заступниками голів рад, як правило, призначалися комсомольські активісти. Так, на кінець 1935 р. у складі президій тсоавіахімівських організацій Харківщини комсомольці становили 25%, які очолювали 270 первинних організацій Товариства³⁶.

Партійні організації спрямовували роботу Товариства на підвищення активності його членів, на виховання їх у дусі радянського патріотизму і постійної готовності до захисту соціалістичної Вітчизни. Під керівництвом партійних організацій Тсоавіахім забезпечував широку пропаганду військових знань, виховував трудящих на героїчних революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу, добирався підвищення якості підготовки молоді до служби в лавах РСЧА, боровся за розвиток військово-технічних видів спорту.

Тсоавіахім України активізував свою діяльність, вирости і зміцніли його осередки, розширилася матеріальна й учбова база, зросла якість всієї військової підготовки трудящих.

Особливо відчутні зміни відбулися у колгоспних організаціях Товариства. Кількість комуністів і комсомольців в них значно збільшилася. Так, первинні організації Кам'янець-Подільського району Вінницької області в 1937 р. налічували 849 комуністів, 7930 комсомольців³⁷. Підвищилася громадська і політична активність трудящих.

Завдяки постійній турботі партійних організацій тсоавіахімівські осередки Української РСР на кінець другої п'ятирічки мали у своєму розпорядженні 4359 бойових, 28 276 учбових і 20 050 дрібнокаліберних гвинтівок³⁸, 363 ручних кулемети, 40 танкеток, 51 гармату³⁹. У республіці діяло 34 аероклуби, 33 планерні і 26 парашутних станцій, в яких було 278 літаків, 320 планерів та 103 парашутні вишки⁴⁰. Швидко розширювалася мережа військових гуртків, підвищувалася якість військової підготовки членів Тсоавіахіму. Так, у Вовчанському районі Харківської області в 1937 р. працювало 42 стрілецькі гуртки проти 27 — у 1936 р., 37 гуртків протиповітряної хімічної оборони (ППХО) проти 14 — у попередньому році. В них було підготовлено 602 ворошиловські стрільці (ВС) I ступеня, а норми ППХО склали 420 чол.⁴¹ Всього ж

³³ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 365, арк. 97.

³⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 2261, арк. 92.

³⁵ «Комуніст», 1933, 3 вересня; «На варті», 1933, № 14—15, стор. 11.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1323, арк. 67.

³⁷ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 393, арк. 156.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 3017, арк. 7.

³⁹ Там же, спр. 2898, арк. 22.

⁴⁰ Там же, спр. 3017, арк. 7.

⁴¹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 94, оп. 1, спр. 41, арк. 95.

по республіці за 1936 р. було підготовлено 166 154 ВС I ступеня, 22 407 ВС II ступеня, 1 949 433 значкісти «Готовий до протиповітряної хімічної оборони» (ГППХО) I ступеня та 24 819 інструкторів ППХО⁴².

За роки другої п'ятирічки тсоавіахімівські організації України значних успіхів досягли в розвитку військово-прикладних видів спорту. Якщо в 1932 р. українська команда на Всесоюзних змаганнях із стрільби була на 9—10 місцях, а за індивідуальними показниками не піднялася вище 10-го місця, то в 1935 р. вона зайняла вже друге місце в СРСР⁴³. У Всесоюзному змаганні за кращу організацію оборонно-масової роботи, що розгорнулося в 1936 р., комсомол і Тсоавіахім України також вийшли переможцями і поділили перше місце з представниками Московської області⁴⁴.

Під керівництвом Комуністичної партії тсоавіахімівська організація республіки перетворилася у надійний резерв РСЧА, стала справжнім центром оборонно-масової роботи серед трудящих республіки.

Дбаючи про організаційне зміцнення оборонного Товариства, Комуністична партія постійно контролювала його роботу, усувала недоліки, добивалася якісного зростання низових осередків, збільшувала в них прошарок комуністів і комсомольців, здійснювала підбір, виховання і розстановку кадрів. Наявність великої кількості комуністів і комсомольців у складі тсоавіахімівських організацій сприяла розвитку критики і самокритики, розгортанню соціалістичного змагання та ударництва. Зміцнювалися зв'язки Тсоавіахіму з комсомольськими і профспілковими організаціями, з військовими частинами РСЧА. Все це дало можливість Комуністичній партії України за короткий час значно поліпшити роботу Тсоавіахіму, створити надійну основу для досягнення нових успіхів в оборонно-масовій роботі серед трудящих, у зміцненні обороноздатності країни напередодні Великої Вітчизняної війни.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 3017, арк. 7.

⁴³ Там же, спр. 1319, арк. 17.

⁴⁴ Там же, арк. 16.

Л. В. МЕНЬШИКОВ (Київ)

**РОЛЬ НАРОДНО-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ В ПЕРЕМОЗІ
РЕВОЛЮЦІЇ НА КУБІ
[1952—1959 рр.]**

Одним з блискучих підтверджень основного змісту нашої епохи є перемога соціалістичної революції на Кубі, міжнародне значення якої полягає в тому, що вона першою серед країн Латинської Америки продовжила справу, почату Великим Жовтнем. «Куба — перша країна соціалізму в Західній півкулі, — підкреслив Л. І. Брежнєв під час свого візиту в 1974 р. до цієї країни. — В цьому її історична роль і історична відповідальність»¹.

На прикладі ставлення до кубинської революції ще раз виявився інтернаціональний характер зовнішньої політики СРСР. «Без міжнародної солідарності, без підтримки, яка була надана рішучій боротьбі наших трудящих братами по класу всього світу і особливо великим народом Радянського Союзу, — заявив Ф. Кастро у звітній доповіді на I з'їзді Комуністичної партії Куби, — ...кубинські революціонери були б приречені лише на героїчну смерть»².

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 380.

² «Правда», 20 грудня 1975 р.

Досвід кубинської революції став гідним вкладом у теорію і практику світового революційного процесу. Генеральний секретар компартії Уругваю Р. Арісменді писав, що «економічна допомога соціалістичного табору й підтримка Радянського Союзу в поєднанні із стійкістю, єдністю народів і міжнародною солідарністю можуть... змусити імперіалізм відмовитися від планів агресії і локальних контрреволюційних воєн, сприяти переходу до більш прогресивних форм соціального визволення»³.

З перемогою революції на Кубі зазнали краху міфи антикомуністів, які намагалися підмінити марксистську оцінку сучасної епохи базисними про неможливість перемоги соціалістичної революції в мирних умовах, різними теоріями буржуазних економістів і ревізіоністів про «організований», «плановий» і «трансформований» капіталізм, що нібито подолав кризи, усунув класовий антагонізм, безробіття, злидні та інші органічно притаманні капіталістичній системі хиби⁴.

В оцінці подій, що відбулися на Кубі, і, зокрема, ролі Народно-соціалістичної партії* в перемозі революції умовно можна визначити три головні напрями. Перший — це висвітлення революційного процесу на Кубі з реакційних позицій. Більшість праць цього напрямку належить американським авторам Д. Джеймсу, Г. Дрейперу, М. Цейтліну, Р. Сехіру⁵. Постійно перекручуючи суть подій, що відбулися на Кубі, захищаючи інтереси американського капіталу, вони вбачають у перемозі революції лише випадковість, не характерну для всієї Латинської Америки. Майже всі їхні доводи зводилися до підступів «міжнародного комунізму», а одним з аргументів, яким найбільше зловживали правлячі кола і преса США, була так звана «зрада революційним ідеалам на Кубі». Виходячи з того, що більшість керівників революції були вихідцями із середніх верств суспільства і національної буржуазії, вони ніяк не могли зрозуміти, як це до революційних подій могли бути залучені широкі маси трудящих.

Представники другого, буржуазно-об'єктивістського напрямку (Г. Метьюз, Л. Уberman, П. Свізі, Е. Менесес, М. Винокур)⁶ дали більш-менш об'єктивну оцінку подіям, що відбулися на Кубі. Проте через свою класову обмеженість вони не змогли відповісти на головне питання, як і чому звершилася там революція. І, нарешті, представники третього, прогресивного напрямку в історіографії кубинської революції дуже багато зробили для її популяризації, вивчення досвіду. Це стосується, насамперед, праць видатних діячів латиноамериканського комуністичного руху. Крім того, з'явилося чимало досліджень, написаних з дружніх позицій до кубинської революції. Їх автори М. Хілл, Р. Мілз, Д. Норт та ін.⁷ своїми правдивими розповідями про події на

³ Р. Арісменді. Проблемы латиноамериканской революции, М., 1964, стор. 9.

⁴ Див.: М. А. Суслов. Доповідь, присвячена 105-й річниці з дня народження В. І. Леніна. — «Радянська Україна», 23 квітня 1975 р.

* Створена в серпні 1925 р. Комуністична партія Куби. В 1939 р. вона об'єдналася з партією революційний союз і почала називатися Революційний комуністичний союз, а з 1944 по 1961 рр. діяла під назвою Народно-соціалістична партія (НСП).

⁵ D. James. Cuba. The First Soviet Satellite in the Americas, Canada, 1961; T. Draper. Le revolution de castro, mitos y realidades, Buenos Aires, 1962; M. Zeitlin and R. Seheer. Cuba. Tragedy in our Hemisphere, New York, 1963.

⁶ H. Mattheus. The Cuban story, New York, 1961; L. Huberman, P. Sweezy. Cuba. Anatomia de una revolucion, Habana, 1961; E. Meneses. Fidel Castro. Siete anos de Poder, Madrid, 1966; M. Winocur. Cuba, nacionalismo y comunismo, Buenos Aires, 1962.

⁷ M. Gill. Hacia Hiroshima via Cuba? Mejico, 1962; C. Wright Mills. Listen, Jankee. The Revolution in Cuba, New York, 1960; J. North. Cuba: Hope of a Hemisphere, New York, 1961.

Кубі змушували іноді навіть реакційні органи друку робити відверті визнання щодо них. «Прагнучи точно визначити історичне значення кубинської революції,— писала «Нью-Йорк таймс», — ніколи не слід забувати, що як би її не називали, вона являє собою корінну соціальну революцію. В цьому... її привабливість для латиноамериканців»⁸.

Однак чимало авторів, більш-менш об'єктивно оцінюючи досвід кубинської революції, або не помічали, або ігнорували участь Народно-соціалістичної партії у ній, обмежували її роль лише участю комуністів у збройній боротьбі проти режиму Батісти. Деякі з них, зокрема П. Моррей, заявляли, що діяльність НСП полягала у фінансовій допомозі революції⁹. Метою даної замітки є висвітлення ролі Народно-соціалістичної партії в революції на Кубі та критика антикомуністичних концепцій щодо її діяльності.

З часу військового перевороту і встановлення на Кубі ненависної диктатури Батісти НСП взяла курс не лише на організацію широкого страйкового руху, а й на збройне повстання в країні. Проте відкритий заклик в 1952 р. до збройного повстання проти проімперіалістичного режиму ускладнив би становище в країні й призвів би до відмежування міських верств дрібної та середньої буржуазії від повстанців, а також дав би привід США для втручання у внутрішні справи Куби. Тому, перебуваючи на нелегальному становищі*, НСП прагнула об'єднати й спрямувати трудящі маси проти диктаторського режиму, розширити об'єднаний фронт революційних сил. Ще в 1953 р. Генеральний секретар НСП Блас Роса від імені її національного керівництва заявив, що партія передбачає всі тактичні можливості боротьби, починаючи з окремих протестів на підприємствах аж до збройного повстання. В 1955—1956 рр. і особливо з дня прибуття «Гранми»** на Кубі відбулася зміна в тактиці НСП щодо революційного і демократичного руху. Рішення національного керівництва партії, прийняті в лютому 1958 р., і маніфест Ф. Кастро від 26 березня того ж року передбачали комбінування народного повстання в горах з масовим страйковим рухом у містах і селах. Не ігнорувалися й інші тактичні засоби боротьби, такі, наприклад, як бойкот виборів до місцевих органів влади.

Головним у масовому страйковому русі комуністи вважали єдність дій. Проте вороже ставлення до страйків представників інших партій часто призводило до їх поразок. Так, зокрема, трапилося із загальним страйком 9 квітня 1958 р., який через відсутність єдності дій, насамперед з вини правого крила керівництва «Руху 26 липня»***, що в багатьох містах не повідомило НСП про підготовку й навіть початок страйку, був розігнаний диктаторськими військами. В буржуазній літературі робилися спроби спотворити роль НСП у страйку. Так, «спеціаліст» з історії робітничого руху в Латинській Америці В. Альба писав, що «коли Ф. Кастро у квітні 1958 р. оголосив про загальний страйк, керівництво НСП заявило, що він приречений на поразку»¹⁰. Ще далі в оцінці ролі Народно-соціалістичної партії в революційному русі зайшли американські автори Л. Уберман і П. Свізі, які твердили, що комуністи ні-

⁸ "The New York Times", 1 січня 1962 р.

⁹ P. Morray. The Second Revolution in Cuba, New York, 1962, стор. 5.

* У 1952 р. уряд Куби заборонив діяльність НСП та інших прогресивних організацій і запровадив терористичний режим у країні.

** Шхуна, з борту якої 2 грудня 1956 р. висадився на кубинській землі загін революціонерів на чолі з Ф. Кастро.

*** 26 липня 1953 р. група озброєних революціонерів атакувала казарми Монкада в Сантьяго де Куба. Звідси й пішла назва руху, очоленого Ф. Кастро.

¹⁰ V. Alba. Historia del movimiento obrero en America Latina, Mejico, 1964, стор. 233.

бито лише після страйку підтримали «Рух 26 липня». «Комуністична партія дотримувалася думки, що повалення Батісти не можна... досягти силою зброї, як передбачав Кастро, а діями мас (страйками, демонстраціями) робітників і селян,— заявляли вони.— Коли Компартія побачила, що, незважаючи на поразку загального страйку... народ все ж підтримує Фіделя, вона вирішила змінити свою тактику й приєдналася до руху»¹¹.

НСП визнавала, що головними недоліками у проведенні страйків були відсутність у правого керівництва «Руху 26 липня» практичної ініціативи, нечіткі уявлення про поставлені завдання і невідповідність страйкової боротьби до переростання в загальне народне повстання¹². Б. Роска від імені ЦК НСП дав таку оцінку цьому виступу робітників: «Загальний страйк, призначений на перші дні квітня 1958 р., міг би, спираючись на збройну підтримку Сьєрри*, привести до повалення тиранії, якби він був правильно підготовлений, з необхідною між революційними загонами єдністю і координацією»¹³.

2 грудня 1956 р. повстанці на чолі з Ф. Кастро висадилися на березі провінції Ор'єнте. Загін прийняв нерівний бій з батістовськими солдатами. Більшість патріотів загинула. Решті пощастило прорватися через кільце оточення й піти в гори Сьєрра-Маестра. Щоб затримати на деякий час переслідування революціонерів і дати їм можливість закріпитися в горах, НСП виступила із зверненням до народу, в якому, зокрема, говорилося: «Треба зупинити криваву руку тиранії..., перешкодити знищенню повстанців»¹⁴. У зверненні прозвучав заклик до створення єдиного фронту, до об'єднання всіх прогресивних сил для подання допомоги патріотам.

Через деякий час, встановивши контакти з місцевими селянами, які були настроєні проти диктатури Батісти, революціонери розгорнули збройні дії. Партизанський загін весь час зростав і від бою до бою нагромаджував досвід.

З самого початку активну участь у збройній боротьбі взяли комуністи. «Рішення керівництва партії від лютого 1958 р. були підтвердженням участі нашої партії у громадянській війні проти диктатури,— підкреслювалося на одному з пленумів ЦК НСП...— Ми з тактичних причин... ніколи не хотіли розповсюджувати це і деталізувати»¹⁵. Ф. Кастро, говорячи про участь комуністів у підготовці революції, зазначав: «Після мого виходу з в'язниці в 1955 році ми підтримували зв'язок з тими, кого зараз називають «старими комуністами». Незважаючи на деякі розходження в поглядах, наші стосунки були непоганими. Ми підтримували зв'язок і співробітничали, особливо коли готувалися до боїв, перебуваючи на території Мексики... Коли почали боротьбу..., вони погодилися йти з нами... Багато комуністів загинуло»¹⁶.

У серпні 1958 р. два загони повстанців під командуванням Че Гевари і Каміло Сьєнфугоса прибули у провінцію Лас Вегас. Згідно з планом, виробленим штабом повстанців у горах Сьєрра-Маестра, НСП мала завдання відволікти увагу урядових військ від них, організувавши саботаж на лінії їх пересування. Водночас за рішенням партії сотні комуністів влилися до лав повстанської армії. З них були створені

¹¹ L. Huberman, P. Sweezy. Назв. праця, стор. 132.

¹² Partido Socialista Popular. VIII Asamblea Nacional, Habana, 1960, стор. 43—44.

* Маються на увазі гори Сьєрра-Маестра, які були основною базою повстанців під керівництвом Ф. Кастро.

¹³ Там же, стор. 43.

¹⁴ «Carta Semanal», 12 грудня 1956 р., № 174.

¹⁵ «Fundamentos», 1959, № 155, стор. 12—13.

¹⁶ «За рубежом», 1964, № 37, стор. 15.

бойові загони, які діяли в різних провінціях. Один з таких загонів на чолі з Феліксом Торресом діяв, зокрема, у горах Ескамбраю¹⁷. Пізніше він перейшов під командування одного з соратників Ф. Кастро — Каміло Сьєнфугоса.

Слід зазначити, що у цих горах були й інші антибатістовські загони, які, проте, не тільки не проводили військових операцій проти урядових військ, а й своїми діями намагалися дискредитувати саму ідею збройної боротьби. Зокрема, створений на початку 1958 р. «Революційним директором 13 березня» * збройний загін відмежувався від цієї організації, створив власну окрему організацію під назвою «Другий фронт Ескамбраю». На заклики комуністів до єдності дій вона відповідала відмовою. «У горах Ескамбраю,— говорив Ф. Кастро,— діяла... організація... під назвою «Другий фронт Ескамбраю». Її... керівники відмежувалися від «Революційного директорату 13 березня», куди входили люди, які хотіли робити і робили революцію... Замість боротьби проти ворога... члени «Другого фронту Ескамбраю» віддали себе розгульному життю, очікуючи повалення диктатури»¹⁸. З цієї організації налагодило тісні зв'язки Центральне розвідувальне управління США, яке намагалося спрямувати збройний рух у вигідне для американського імперіалізму русло.

Щоб запобігти розколу в революційному русі, НСП прийняла рішення про масове нелегальне відправлення своїх членів до таких загонів. Завдяки енергійним діям комуністів вдалося нейтралізувати багато акцій контрреволюціонерів.

У боротьбі з розкольніцкими діями контрреволюційних організацій велику роль відіграла преса НСП, характерними рисами якої були партійна принциповість, глибоке осмислення подій, що відбувалися, і бойовитість. Маючи кваліфіковані кадри, вона за своїм тиражем значно переважала видання всіх інших партій. З її допомогою було виконано одне з головних завдань, що стоять перед комуністичними партіями всіх країн,— поширення марксистсько-ленінських ідей серед широких народних мас.

Діяльність Народно-соціалістичної партії не обмежувалася лише посиленням своїх членів до організацій типу «Другий фронт Ескамбраю» та створенням власних загонів. Багато комуністів пішли воювати в гори. Зерна соціалістичних ідей вони сіяли в рядах головної революційної сили того часу — повстанської армії, більшість керівників якої були вихідцями з дрібної та середньої буржуазії. Відповідаючи в 1961 р. на запитання кореспондента газети «Уніта», Ф. Кастро говорив: «...Спочатку комуністи не довіряли мені і, взагалі нам, повстанцям. Це була обґрунтована недовіра, ...цілком правильна позиція як в ідеологічному, так і політичному відношенні. У комуністів були всі підстави не довіряти нам, оскільки ми, керівники повстанців, партизанів, були ще проіняті дрібнобуржуазними передсудами й всілякими ваганнями, хоч і читали марксистську літературу. Її ідеї для нас були незрозумілими, хоч ми з усіх сил прагнули покінчити з тиранією і привілеями. Пізніше ми... прийшли до взаєморозуміння і почали співробітничати. Комуністи пролили багато крові... за справу Куби»¹⁹.

Поряд з участю у збройній боротьбі, НСП не послаблювала своєї діяльності у справі зміцнення єдності й згуртованості робітничого класу

¹⁷ «Ной», 17 листопада 1959 р.

* Організація прогресивного студентства. 13 березня 1957 р. група студентів вчинила напад на президентський палац. Звідси й назва організації.

¹⁸ *Sucesos para todos*, Mejico, 1966, стор. 18.

¹⁹ «Le Unita», 1 листопада 1961 р.

су. Як підкреслювалося на травневому (1959 р.) пленумі партії, організовуючи страйки робітників, «вона... стримувала більшу частину репресивних і військових сил тиранії в містах, перешкоджаючи цим використати їх у зонах ведення бойових дій. Революція мала активну і рішучу підтримку з боку робітничого класу на протязі всього свого розвитку...»²⁰.

Після перемоги народної революції на Кубі НСП виступила ініціатором створення широкого антиімперіалістичного фронту всіх революційних сил, що склався ще в період збройної боротьби проти батістовського режиму. Незважаючи на різні точки зору між лівими, центристами і правими всередині цього фронту щодо кінцевої мети революції, партія прагнула досягти єдності всіх прогресивних сил, що в свій час стали на бік революції. Головним завданням у цьому НСП вважала викриття антикомунізму, під прапором якого групувалися всі реакційні та проімперіалістичні елементи. «Антикомунізм,— підкреслювалося в заяві партії,— це ідеологія роз'єднання, підкорення імперіалізму, поразка революції, повернення до репресій і тиранії... Наше головне завдання — захистити революцію...»²¹.

НСП вела гостру боротьбу проти опортунізму і сектантства в своїх лавах, намагання відмежуватися від важких і конкретних ділянок боротьби, спроб відійти від пошуків союзу з тими силами, які при кропіткій роботі з боку партії могли піти на нього.

З самого початку революції НСП добивалася підвищення активності мас. Маючи великий досвід у цій справі, партія ставила певне завдання перед різними класами і прошарками населення — робітниками, селянами, студентами, службовцями, працівниками розумової праці, збачаючи в їх єдності запоруку успіху революції. Значна увага приділялася реорганізації профспілок, вигнанню з них батістовських елементів. Селянські організації спрямовувалися на боротьбу за глибокі аграрні перетворення в сільському господарстві.

У своїй практичній діяльності комуністи прагнули до проголошення чіткої програми революції. Головне, що вимагалось від усіх членів партії,— це конкретність в роботі. Суть запланованих для здійснення заходів доводилася до всіх революційних сил в цілому і до кожного рудячого, зокрема. Постійно проводилася пропаганда за включення до складу уряду представників усіх соціальних верств, що брали участь в революції.

З перших днів після перемоги революції НСП оголосила про необхідність розширення й зміцнення своїх лав. Був оголошений прийом до партії осіб з революційними переконаннями. Зміцнювалася дисципліна не тільки серед комуністів, а й серед членів Спілки соціалістичної молоді. Зростав рівень їх політичної свідомості на основі принципів марксизму-ленінізму.

Короткий аналіз участі НСП у революційному русі на Кубі дає можливість зробити висновок, що, незважаючи на нелегальне становище, вона використовувала всі можливості для повалення реакційного режиму Батісти і своєю діяльністю виправдала ту історичну роль, яка їй була призначена. У своєму виступі 1 грудня 1961 р. Ф. Кастро, оголосивши ідеологією кубинської революції марксизм-ленінізм, дав високу оцінку комуністам Куби. «Народно-соціалістична партія,— заявив він,— це найпередовіші елементи робітничого класу як у місті, так і на елі. Але вона головним чином представляла робітничий клас...»²².

²⁰ "Fundamentos", 1959, № 154, стор. 28.

²¹ "Ной", 11 січня 1959 р.

²² Фидель Кастро. Речи и выступления. 1960—1961, М., 1963, стор. 442.

В одному з наступних виступів Ф. Кастро підкреслив, що «...ніхто не стане заперечувати... ту важливу роль, яку вони (комуністи.— Л. М.) відіграли у розповсюдженні марксистських ідей серед робітників, серед усього народу...»²³.

Бсі свої сили НСП віддала справі служіння революції. Чимало керівників партії були в лавах повстанців Ф. Кастро. Серед них — Карлос Фафаяль Родрігес, нині один з керівників Комуністичної партії Куби і заступник прем'єр-міністра, Луїс Мас Мартін, колишній член керівництва Союзу соціалістичної молоді і редактор журналу «Мелья» та ін.

Враховуючи високий авторитет Ф. Кастро і очолюваного ним руху, кубинські комуністи змогли правильно зрозуміти і стратегічно оцінити розстановку революційних сил. Проводячи величезну роботу по поширенню соціалістичних ідей серед мас, вони змогли поставити інтереси своєї партії на службу революції.

Будучи партією робітничого класу, НСП найорганізованіше і найпослідовніше захищала ті глибокі корінні зміни, що відбулися на Кубі в перші роки революції. Беручи безпосередню участь у збройній боротьбі, комуністи залишалися однією з основних сил, які готували народні маси до наступних радикальних прогресивних перетворень у країні.

²³ Там же, стор. 675.

На допомогу викладачу історії

ОЗНАЙОМЛЕННЯ УЧНІВ 5—7 КЛАСІВ З ОСНОВНИМИ ПОЛОЖЕННЯМИ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Ознайомлення учнів середніх шкіл з теорією марксизму-ленінізму на уроках історії є однією з найактуальніших проблем сучасної методичної науки. У привітанні учасникам III Всесоюзної науково-практичної конференції, присвяченої проблемі «Вивчення в середній школі життя, діяльності, творів В. І. Леніна, документів КПРС», Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв, зокрема, зазначав: «Вивчення великого подвигу, життя і діяльності Володимира Ілліча Леніна, революційних, бойових і трудових традицій КПРС, радянського народу — неогціненого надбання нашого суспільства — є основою ідейно-політичного виховання, могутнім засобом формування марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності, класової самосвідомості трудящих»¹.

За останні роки в методичній літературі з'явилося чимало публікацій, присвячених використанню праць основоположників марксизму-ленінізму при вивченні шкільного курсу історії². Але в них, так само як і на III Всесоюзній науково-практичній конференції, головна увага звертається на ознайомлення учнів з життєвим шляхом В. І. Леніна (4, 8—10 кл. і позаурочна робота в усіх класах) та вивчення фрагментів, а в окремих випадках і повністю праць основоположників марксизму-ленінізму у 8—10 класах. Питання ж про те, як найкраще використати ідейну спадщину класиків марксизму-ленінізму в процесі викладання курсів історії у 5—7 класах, ще й досі майже не розроблене. Тим часом саме в цей період в учнів закладаються основи розуміння багатьох важливих понять, зокрема, таких, як суспільно-економічна формація, держава тощо. Ось чому студенти історико-педагогічного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. Горького (КДПІ), починаючи з 1973/74 навчального року, на практичних і семінарських заняттях з курсу методики викладання історії поряд з іншими питаннями велику увагу приділяли аналізу шкільних підручників історії для 5—7 класів. Їх думки відбито в рефератах, які були заслухані і обговорені на семінарських заняттях, засіданнях наукового гуртка та на загальноінститутських студентських конференціях. Результати праць студентів були відповідним чином узагальнені і на їх основі розроблені конкретні рекомендації щодо змісту та обсягу навчально-ви-

¹ «Радянська освіта», 11 жовтня 1975 р.

² А. Т. Кникулькин. Изучение произведений В. И. Ленина в IX классе. — «Преподавание истории в школе», 1973, № 2; його ж. Изучение произведений В. И. Ленина в 8 классе. — «Преподавание истории в школе», 1973, № 6; його ж. Организация и методика изучения произведений В. И. Ленина. — «Преподавание истории в школе», 1975, № 2; Д. Я. Казак. Раскрытие исторической обусловленности произведений В. И. Ленина и их значение. — «Преподавание истории в школе», 1972, № 2; Л. И. Ларина. Обобщение знаний учащихся о В. И. Ленине в IV классе. — «Преподавание истории в школе», 1972, № 2.

ховних завдань, а також прийомів використання окремих висловлювань, теоретичних положень і висновків К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна в процесі викладання історії в 5—7 класах. Рекомендації, що являють собою своєрідний науковий експеримент, лягли в основу методики дослідної роботи, яка проводилася студентами IV—V курсів КДПІ в десяти школах Києва і Київської області під час проходження педагогічної практики. Автори, один з яких сам брав безпосередню участь у проведенні цього експерименту, зробили спробу висвітлити його результати, які мають безпосереднє практичне значення для вчителів історії 5—7 класів.

У підручнику з історії для 5 класу (Ф. П. Коровкін. «Історія стародавнього світу») цитуються слова Ф. Енгельса, причому не повідомляється, з якої праці вони взяті: «Великий учений і революціонер Фрідріх Енгельс сказав, що людину створила праця»³. Вдруге це висловлювання наводиться в підручнику з суспільствознавства⁴. Учні 5-го класу повинні зрозуміти й запам'ятати це положення, але дещо в іншому формулюванні, так, як це сказано у Ф. Енгельса: «Праця створила саму людину»⁵. Як показує досвід, цього можна досягти в процесі постановки і виконання проблемного завдання. Студент, зокрема, ставить перед учнями таке завдання: «На двох попередніх уроках ми вивчали, як жили найдавніші люди. Великий учений і революціонер Ф. Енгельс сказав: «Праця створила саму людину». Підберіть факти з історії, які свідчать не тільки про те, що праця створила саму людину, а й відігравала вирішальну роль в її житті і розвитку». Подібна робота допомагає учням повторити й узагальнити вивчений раніше матеріал, розвиває у них логічне мислення та вміння практично застосовувати свої знання.

В 5-му класі учні одержують також перші відомості про державу, класи і класову боротьбу. У темі «Повстання рабів під проводом Спартака» в підручнику наводяться слова В. І. Леніна з праці «Про державу»: «...Спартак був одним із найвидатніших героїв одного з найбільших повстань рабів...»⁶. З допомогою вчителя п'ятикласники повинні зрозуміти ленінську оцінку цього повстання. Як правило, вони легко сприймають матеріал про бої рабів з військами рабовласників, захоплюються мужністю Спартака. Водночас учні мають усвідомити й інше: закономірність боротьби рабів з рабовласниками і причини її поразки. Студенти досягали цього таким шляхом: учням пропонувалося пригадати, які повстання рабів вони вже знають, а в домашнє завдання для повторення включалися пункт 4-й § 9 і пункт 5-й § 33 підручника. Завершуючи вивчення теми, можна познайомити учнів з ленінським аналізом причин поразки повстання. Володимир Ілліч відзначав: «Раби.. повставали, учиняли бунти, відкривали громадянські війни, але ніколи не могли створити свідомію більшості, партій, що керують боротьбою, не могли ясно зрозуміти, до якої мети йдуть, і навіть у найбільш революційні моменти історії завжди ставали пішаками в руках пануючих класів»⁷. Ці слова учні дома випишують з підручника у зошити і на запитання «Як В. І. Ленін охарактеризував Спартака?» зачитують цю цитату.

³ Ф. П. Коровкін. Історія стародавнього світу, К., 1974, стор. 16.

⁴ Суспільствознавство. Підручник для випускного класу середньої школи і середніх спеціальних навчальних закладів, К., 1974, стор. 48.

⁵ Ф. Енгельс. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 453.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 71.

⁷ Там же, стор. 76.

В підручнику з історії середніх віків для 6-го класу його автори в міру можливостей використали такі праці Ф. Енгельса, як «Марка», «Франкський період», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», лекцію В. І. Леніна «Про державу», прочитану ним у Свердловському університеті, та ін. Значне місце в підручнику відводиться процесу формування феодальних відносин у Західній Європі. Особливо важливим є засвоєння учнями висновків до 1-го розділу: «Чим відрізнялися класи за феодального і рабовласницького ладів?».

Шестикласники вже мають певне уявлення про класи рабовласницького суспільства. При вивченні курсу історії середніх віків знання учнів поступово збагачуються. Тому, очевидно, буде методично виправданим, якщо вчитель перед аналізом висновків до 1-го розділу проведе з учнями бесіду про класи, поклавши в її основу ленінське визначення класів: «Класи, це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої...»⁸. А далі слід з'ясувати, які ж саме групи людей привласнювали собі працю інших за феодального і рабовласницького ладів, що залишилося тут без змін, а що змінилося після переходу від однієї формації до іншої. Таке просте порівняння дасть учням можливість правильно зробити і всі інші висновки, пов'язані з класовою боротьбою, утворенням держави тощо.

Поняття «класи», «класова боротьба», «державна» вивчаються і на наступних уроках. Так, пояснюючи тему «Боротьба міст з феодалами, життя і побут городян», вчитель може навести такі слова В. І. Леніна з праці «Про державу»: «Уся історія повна безперервних спроб пригноблення класів скинути гноблення»⁹. Потім доцільно поставити перед учнями запитання: «Якими фактами ви можете конкретизувати це положення?». По суті, у цьому запитанні сформульоване завдання, для відповіді на яке учням доведеться мобілізувати й раніше набуті знання.

З питанням про класову боротьбу учні зіткнуться і при ознайомленні з Жакерією, повстанням під проводом Уота Тайлера, загальнонародним визвольним рухом у Чехії, Селянською війною в Німеччині тощо. На одному з таких уроків студенти організували бесіди, присвячені двом невеликим висловам В. І. Леніна: 1. «...Джерелом суперечливих прагнень є відмінність у становищі й умові життя тих класів, на які кожне суспільство розпадається»¹⁰. 2. «Поки існують класи, класова боротьба неминуча»¹¹. Перший вислів можна використати, аналізуючи селянські повстання доби феодалізму. Самостійно ознайомившись з текстом підручника або використовуючи факти, повідомлені вчителем, учні розповідають про становище селян і феодалів, підкреслюють докорінні відмінності їх становища та інтересів.

З другим висловом В. І. Леніна шестикласників доречно ознайомити при з'ясуванні наслідків конкретного селянського виступу. Вчитель поступово підводить учнів до висновку, що хоча дане повстання і зазнало поразки, але класова боротьба не припинилася. Завершуючи вивчення теми, учні записують в зошити ленінські слова, а дома складають таблицю «Основні форми класової боротьби епохи феодалізму» за таким принципом:

Дата	Країна	Форми класової боротьби
------	--------	-------------------------

⁸ Там же, стор. 15.

⁹ Там же, стор. 71.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 51.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 328.

При вивченні теми «Нідерландська буржуазна революція» доцільно поєднати з'ясування суті і рушійних сил революції з такою думкою В. І. Леніна: «...історично перемагає той клас, який може вести за собою масу населення»¹². З попереднього курсу історії стародавнього світу шестикласники пам'ятають, що таке держава і яку роль вона відігравала в рабовласницькому суспільстві.

Згадавши вивчений матеріал, учні на багатьох факторах переконуються, що і при феодалізмі роль держави залишається тією ж: утримання в покорі пригноблених в інтересах експлуататорів.

На уроці «Початок об'єднання Франції» увагу школярів треба зосередити на питанні про форми державного управління. Шестикласникам пропонується записати ленінське визначення різних форм державного управління: «Монархія — як влада одного, республіка — як відсутність будь-якої невиборної влади; аристократія — як влада невеликої порівняно меншості, демократія — як влада народу...»¹³ і, виходячи з цього сказати, яка з них існувала у Франції.

Розглядаючи тему «Реформація в Європі. Селянська війна в Німеччині», учням можна коротко розповісти про присвячену цим подіям велику працю Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині»¹⁴. Назву праці шестикласники можуть легко запам'ятати, оскільки вона майже збігається з темою уроку. Учням цікаво буде дізнатися, що в цій книзі Ф. Енгельс всебічно проаналізував хід селянської війни, дав глибоку оцінку діяльності основних її керівників і учасників.

Значно ширші можливості для ознайомлення учнів з основними положеннями марксизму-ленінізму відкриває підручник з історії для 7-го класу, в якому викладається історія нашої Батьківщини від найдавніших часів до кінця XVIII ст. В текст підручника введено окремі ленінські теоретичні положення. Це, насамперед, визначення понять «класи» і «держава». В. І. Ленін говорив: «...Держава, як особливий апарат примусу людей, виникла тільки там і тоді, де і коли з'являвся поділ суспільства на класи — значить, поділ на такі групи людей, з яких одні завжди можуть привласнювати працю других, де один експлуатує другого»¹⁵. Працюючи з підручником, учні виділяють ці слова і дома переписують їх у зошит. Учителю треба добитися, щоб семикласники вміли близько до тексту відтворювати цей важливий висновок В. І. Леніна, але, не механічно зазвичивши його, а проаналізувавши і усвідомивши кожне положення, а також підтвердивши його конкретними історичними фактами. Аналіз ленінського вислову можна проводити в такій послідовності: 1. Що таке класи? 2. Які класи існували в рабовласницькому і феодальному суспільстві? 3. Коли виникли класи? 4. Чим відрізнялися феодала від рабовласників і селяни-кріпаки від рабів? 5. Коли з'явилася держава? Яку роль вона відігравала в рабовласницькому і феодальному суспільстві? 6. Що таке держава? Для успішного проведення цієї роботи учитель може нагадати учням, які ленінські вислови про класи і державу вони записували в минулому навчальному році. Таким чином, вищезгаданий висновок В. І. Леніна семикласники засвоюють поетапно і лише після цього можна вимагати від них його повного відтворення.

До ленінських визначень класів і держави слід повертатися неодноразово, використовуючи їх при аналізі нового матеріалу. Це стосується, зокрема, таких питань, як утворення класів і держави у східних

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 330.

¹³ Там же, стор. 69.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 327—415.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 65.

слов'ян, ранньофеодальна монархія у монголо-татар, утворення і зміцнення Російської централізованої держави, політичний розвиток Росії у XVII ст.

Наприкінці теми «Політичний розвиток Росії в XVII ст.» автори підручника наводять слова В. І. Леніна, які характеризують класову суть кріпосницької держави: «Для вдержання свого панування, для збереження своєї влади поміщик повинен був мати апарат, що об'єднав би в підлеглих йому величезну кількість людей, підпорядкував їх певним законам, правилам,—і всі ці закони зводились в основному до одного — вдержати владу поміщика над селянином-кріпаком»¹⁶. Цей уривок з праці В. І. Леніна «Про державу» несе в собі значне смислове навантаження. Насамперед, слід з'ясувати, чи розуміють учні вираз «класова суть держави». Лише після цього їм пропонується відкрити підручник на стор. 149 і уважно прочитати наведену там цитату. Аналіз даного теоретичного положення радимо проводити в такому порядку: 1. Що таке держава, яку роль вона відіграє в класовому антагоністичному суспільстві? 2. Як В. І. Ленін визначає роль кріпосницької держави? 3. З допомогою чого поміщики утримують владу над селянами-кріпаками? 4. Що входить в поняття «державний апарат», який тримає в підлеглих велику масу людей? Який державний апарат існував у Росії в XVII ст.? 5. Яку роль у збереженні влади поміщиків відіграють закони? 6. Які відомі вам закони, спрямовані на утримання влади над селянами-кріпаками, були видані в Росії протягом XV—XVII ст.? 7. Які слова В. І. Леніна визначають класову суть кріпосницької держави? Учні самостійно приходять до висновку, що це слова «вдержати владу поміщика над селянином-кріпаком». Їх необхідно підкреслити в зошиті.

Аналіз цього висловлювання В. І. Леніна може бути основою в роботі над рядом важливих питань історії, наприклад, над таким, як закріпачення селян на Русі. Воно почалося ще за князювання Ярослава Мудрого (пригадаймо ленінські слова про те, що «землевласники кабалили смердів ще за часів «Руської Правди»¹⁷) і посилювалося після Соборного уложення 1649 р. При вивченні цього питання учні знайомляться з ленінським визначенням суті кріпосного права, яке подається в підручнику на стор. 130: «Основна ознака кріпосного права та, що селянство... вважалось прикріпленим до землі;— звідси пішло й саме поняття — кріпосне право... Повноправними могли бути тільки поміщики, селяни вважались безправними»¹⁸.

В підручнику з історії для 7-го класу наводиться значна кількість висловлювань основоположників марксизму-ленінізму про ту чи іншу історичну подію або визначного діяча. Це, зокрема, слова К. Маркса про значення перемоги Олександра Невського над німецькими рицарями на Чудському озері і князя Дмитрія Донського над монголо-татарами на річці Вожі, а також про міжнародне значення, яке мало утворення і зміцнення єдиної Російської централізованої держави; уривок з праці Ф. Енгельса про значення перемоги російських військ над шведами під Полтавою; оцінка, дана В. І. Леніним ватажку селянської війни Степану Разіну, а також двірцевим переворотам у XVII ст. тощо.

Копітка робота над теоретичними положеннями марксизму-ленінізму не лише допомагає учням глибше засвоїти навчальний матеріал, а й вчить їх самостійно оцінювати історичні події і явища з класових, партійних позицій, сприяє їх ідейно-політичному вихованню.

¹⁶ Там же, стор. 72.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 190.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 70.

Доцільно кожне висловлювання основоположників марксизму-ленінізму детально аналізувати, мобілізувавши при цьому всі знання учнів з історії і прагнучи, щоб вони висловлювали своє ставлення до історичних подій і фактів. Так, завершуючи вивчення теми «Селянська війна під проводом Степана Разіна», учитель підкреслює, що В. І. Ленін назвав ватажка повстання одним з представників бунтівного селянства, який «поклав... голову в боротьбі за свободу»¹⁹.

Для аналізу наведеного висловлювання учням пропонуються такі запитання: 1. Чому В. І. Ленін назвав Степана Разіна представником бунтівного селянства? 2. Чим ви можете довести, що повстання під проводом Степана Разіна було стихійним виступом, селянським бунтом? 3. Які ще селянські повстання доби феодалізму, що мають спільні риси з повстанням під проводом Степана Разіна, вам відомі? Хто їх очолював? Яка доля всіх селянських повстань доби феодалізму? Чим це пояснюється? 5. Якими словами В. І. Ленін виявляє особисте ставлення, свою велику симпатію до Степана Разіна? 6. Чим вам подобається Разін і всі, хто «поклав ...голову в боротьбі за свободу»?

В підручнику з історії для 7-го класу наводиться ще один факт, пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна. Даючи оцінку стану російського воєнного мистецтва XVIII ст., його автори повідомляють, що, за вказівкою В. І. Леніна, основні правила суворовської «науки перемагати» були вміщені в червоноармійські книжки, які вручалися бійцям у 1918—1920 рр. Цей матеріал багато дає для виховної роботи в класі, для підведення семикласників до розуміння того, як високо оцінював В. І. Ленін полководницьке мистецтво О. В. Суворова.

Підводячи підсумки, необхідно сказати, що під час проходження педагогічної практики студенти зіткнулися з певними труднощами. Зокрема, деякі з них не були теоретично достатньо підготовленими для проведення з учнями подібної роботи. Інші не виявили потрібної старанності в пошуках матеріалу та його використанні на уроці. І майже всі студенти, вчителі та методисти не мали необхідного досвіду для проведення експерименту. Саме тому значна частина висновків, які були зроблені на основі одержаних студентами результатів, можливо, не зовсім переконлива і потребує додаткової перевірки з боку досвідчених педагогів. Але і усні, й письмові відповіді учнів, а також особисті спостереження і висновки учителів свідчать про те, що знання як фактичного матеріалу, так і теоретичних положень з курсу історії в учнів поглибилися. У них розвинулося вміння оперувати фактами, використовувати загальні теоретичні положення під час аналізу історичного матеріалу.

Отже, студенти-історики вже з перших днів своєї роботи в школі вчилися серйозно і вдумливо підходити до розв'язання освітньо-виховних завдань, прилучалися до активного педагогічного пошуку і творчої діяльності.

Г. О. ЦВІКАЛЬСЬКА (Київ),
В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 316; М. В. Нечкіна і П. С. Лейбенгуб. Історія СРСР, К., 1974, стор. 161.

Наш календар

ЛЮДИНА ТРУДОВОЇ СЛАВИ
(До 75-річчя з дня народження
М. О. Ізотова)

Знаменною сторінкою історії нашого суспільства стали овіяні славою роки перших п'ятирічок. Радянські люди пам'ятають, що саме вони дали старт високим темпам комуністичного будівництва, з пошаною згадують перших ударників і стахановців, діла яких завжди будуть символом трудової героїки. До видатної плеяди новаторів, відкривачів нових форм соціалістичного змагання, імена яких вписано у трудовий літопис нашої Батьківщини, належить і донецький шахтар Микита Олексійович Ізотов. Слава до нього прийшла у 30-і роки, коли на всю країну поширився рух за передачу передового досвіду молодим робітникам. Вибійник горлівської шахти № 1 «Кочегарка» комуніст Микита Ізотов був зачинателем цього руху. «Завдання комуністів дати більше вугілля, краще оволодіти технікою, щоб вчити безпартійних працювати, стати організаторами і вести за собою відстаючих»¹, — говорив він, звертаючись до комуністів партгрупи. Вони не тільки гаряче підтримали заклик М. О. Ізотова, а й на власному прикладі показували, як треба боротися за підвищення продуктивності праці. Учасники руху, ударно працюючи, досконало вивчали й освоювали нову техніку, передаючи свій досвід молоді. Цей рух увійшов в історію соціалістичного будівництва як ізотовський, за ім'ям його ініціатора.

З 1932 р. в Донбасі на пропозицію М. О. Ізотова для підвищення кваліфікації молодих вибієників шляхом виробничого інструктажу на робочому місці почали організовуватися школи (так звані ізотовські).

В Макіївці проводилися наради передових робітників, де вони обмінювалися досвідом, на шахтах Дзержинського рудоуправління були створені «ізотовські лави», в яких позаштатні інструктори навчали вибієників передових методів праці.

Далеко за межі вугільного басейну поширилася слава про «богатиря Донбасу», як назвав М. О. Ізотова Максим Горький. Послідовники М. О. Ізотова з'явилися в усіх галузях промисловості, на будівництві, транспорті. На Сталінському металургійному заводі (нині — Донецький), наприклад, було організовано «п'ятиденку Ізотових у металургії», на заводі ім. Дзержинського проходили Дні Ізотових, де ударники виробництва розповідали про свої методи роботи, про те, як вони оволодівають новою технікою. Передова бригада харківського заводу «Серп і молот» оголосила себе «ізотовською» і взяла шефство над відстаючою бригадою.

Активно підтримали починання донецького гірника і робітники братньої Білорусії. На Борисовському скляному заводі, наприклад, понад 80 кращих майстрів зобов'язалися на честь XVI роковин Жовтня передати свій виробничий досвід 250 молодим робітникам. Передові трудівники паровозовагоноремонтного заводу в Гомелі, верстатобудівного ім. Жовтневої революції і «Комунар» — у Мінську, вітебської льонопрядильної фабрики «Двина» та інших підприємств республіки почали навчати молоде поповнення передових методів праці².

По всій країні пройшли наради ізотовців, на яких новатори виробництва обмінювалися досвідом організації допомоги молодому поповненню. В листопаді 1938 р. у Москві відбувся зліт ударників, де обговорювався й узагальнювався кращий досвід роботи ізотовців на підприємствах провідних галузей промисловості. Учасники зльоту звернулися до всіх робітників та інженерно-технічних працівників із закликом організувати широку передачу досвіду передових робітників відстаючим, які ще не оволоділи технікою, далі розгорнути соціалістичне змагання, організувати навчання робітників за методом ізотовців та ін.³

¹ Микита Ізотов. Моя жизнь, моя работа, Харьков, 1934, стор. 101.

² История Белорусской ССР, ч. II, Минск, 1961, стор. 804.

³ «Труд», 17 листопада 1933 р.

Соціалістичне змагання за впровадження ізотовських методів у практику роботи промислових підприємств набуло широкого розвитку. Ізотовський рух охопив тисячі фабрик і заводів, шахт і рудників, став важливим джерелом підвищення продуктивності праці та зростання випуску промислової продукції. Цей рух продемонстрував високу політичну зрілість радянського робітничого класу, його зацікавленість у зміцненні економічного потенціалу країни.

Микита Олексійович Ізотов народився 9 лютого 1902 р. в с. Малій Драгунці (тепер Кромського району Орловської області) у бідній селянській сім'ї. Трудове життя він почав з дев'яти років пастухом у куркуля на Орловщині. Злидні та голод не раз примушували Ізотових переїжджати з місця на місце в пошуках кращої долі. Восени 1914 р. сім'я оселилася в Горлівці. Підлітком М. Ізотов іде працювати на брикетну фабрику. «Робота на брикетці була нестерпною, — згадує він. — Смола роз'їдала тіло, як вално. На сонце не можна було з'являтися: від тепла шкіра тріскалась, очі запливали сльозами. Я боявся сонця і вітру, вдень шукав півтемряву...»⁴

З квітневого страйку 1916 р. М. Ізотов бере участь у боротьбі трудящих за свої права. Після Лютневої революції він вступив до Червоної Гвардії і з гвинтівкою в руках боровся за Радянську владу. Брав активну участь у відродженні Донбасу після переможного закінчення громадянської війни, з 1922 р. працював вибійником у шахті. У 1924 р. був призваний до лав Червоної Армії, після закінчення строку служби знову повернувся в Горлівку.

Успішно завершивши відбудову народного господарства країни, радянський народ з великим ентузіазмом приступив до втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, серцевиною якого була індустріалізація. Вугільному Донбасові — цій всесоюзній когечарці — відводилося значне місце у виконанні накреслених Комуністичної партії і Радянського уряду. В ці роки М. О. Ізотов весь свій талант віддає справі піднесення вуглевидобутку, працює на найважчих ділянках шахти, показує зразки високопродуктивної праці. З початком суцільної колективізації він у числі кращих робітників Горлівки поїхав на село, де брав активну участь у створенні колгоспів, керував сільськогосподарською школою. На якій би ділянці соціалістичного будівництва не працював М. О. Ізотов, всюди відчувалися його організаторські здібності, безмежне бажання примножувати успіхи Батьківщини.

Повернувшись у 1930 р. на шахту, він з особливим ентузіазмом взявся за улюблену справу і з часом досяг високої продуктивності праці. 11 травня 1932 р. в газеті «Правда» була надрукована його стаття «Мій метод», в якій він розповідав про свою роботу. Ім'я знатного шахтаря вже тоді знала вся країна. У 1935 р. М. О. Ізотова обирають членом ВУЦВК, а згодом і членом ЦВК СРСР. 1936 р. він став членом Комуністичної партії. На XVIII з'їзді ВКП(б) новатор ввійшов до складу Центральної ревізійної комісії.

М. О. Ізотов одним з перших включився в стахановський рух. 11 вересня 1935 р. він вирубав за зміну 241 т вугілля, що дорівнювало добовій нормі видобутку цілої ділянки. Новатор виробництва був командирований в Москву на навчання в Промадемію, після закінчення якої працював начальником тресту «Боковантрацит». З перших днів війни, коли Донбас став прифронтовою зоною, М. О. Ізотов бере активну участь у створенні народного ополчення, працює помічником (по постачанню) командуючого сформованої з гірників саперної армії, яка будувала оборонні рубежі на підступах до Донбасу і Північного Кавказу. Згодом, за рішенням Державного Комітету Оборони, разом з іншими гірниками він був направлений у східні райони країни, працював у вугільних басейнах Уралу і Східного Сибіру.

Героїчною сторінкою у літопис трудової звитяги ввійшла післявоєнна відбудова Донбасу. У рекордно короткі строки із затоплених шахт було викачано 650 млн. куб. м води, 2500 км завалених гірничих виробок стали до ладу діючими. Уже в четвертому кварталі 1949 р. Донецький басейн перевершив довоєнний рівень вуглевидобутку. У цих звершеннях — значна частка й М. О. Ізотова, який працював тоді спочатку керівником шахти, потім заступником начальника комбінату, а пізніше начальником шахтоуправління.

14 січня 1951 р. перестало битися полум'яне серце шахтаря, заспівувача соціалістичного змагання. Комуніст, робітник-новатор, громадський діяч — таким постає перед нами М. О. Ізотов, працю якого високо оцінила держава, нагородивши його орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

«Нове покоління радянських трудівників, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у промові на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу м. Москви, — високо несе прапор, піднятий героями перших п'ятирічок»⁵. Комуністична партія створила всі умови, в яких на повну силу розкривається героїзм і краса вільної праці, змагання за високопродуктивну працю перетворюється в невід'ємну частину радянського способу життя, важливу умову комуністичного будівництва.

С. М. СИРЦОВА (Київ)

⁴ Новатори, М., 1972, стор. 77.

⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 306.

БЕЗСМЕРТНИЙ КОМДИВ

(До 90-річчя з дня народження
В. І. Чапаєва)

Ім'я легендарного героя громадянської війни Василя Івановича Чапаєва близьке і дороге радянським людям. В. І. Чапаєв належить до тієї когорти військових діячів, які в ході запеклих битв проти іно-

земних воєнних інтервентів та білогвардійців створювали і вели в бій перші частини молоді Червоної Армії.

Народився В. І. Чапаєв 28 січня (9 лютого) 1887 р. у с. Будайках Чебоксарського повіту Казанської губернії в сім'ї селянина-бідняка. Дід його був кріпаком. Разом з батьком-теслярем працював і молодий В. І. Чапаєв. У 1908 р. Василя Івановича призвали в царську армію, але в зв'язку з хворобою через два місяці його демобілізували. У січні 1915 р. В. І. Чапаєва знову призвали в царську армію і направили на фронт. Служив він у 326-му Белгородському полку. На фронті Василь Іванович показав себе безстрашним розвідником. За відвагу був нагороджений чотирма георгіївськими хрестами — вищою на той час солдатською нагородою.

На початку 1917 р., після поранення, В. І. Чапаєва направили в тил і зарахували у команду видужуючих. Лютнева буржуазно-демократична революція застала його в Саратові. Після липневих подій у Петрограді В. І. Чапаєв переїхав у Ніколаєвськ (нині м. Пугачов Саратовської області), де його було зараховано у розквартирований 138-й запасний піхотний полк і призначено фельдфебелем 4-ї роти цього ж полку.

28 вересня 1917 р. Василь Іванович вступає в ряди партії більшовиків і повністю віддається справі служіння народові. За дорученням ніколаєвської партійної організації В. І. Чапаєв проводить велику агітаційно-масову роботу серед солдатів 138-го запасного піхотного полку. Значний вплив на формування політичної свідомості Василя Івановича мала дружба його з керівником ніколаєвських більшовиків — донецьким шахтарем, старим членом партії В. І. Ермощенком.

Бойова діяльність В. І. Чапаєва почалася в дні Великої Жовтневої соціалістичної революції. Коли в Ніколаєвськ надійшла звістка про перемогу соціалістичної революції в Петрограді, місцевий більшовицький повітком (Петроговий комітет) прийняв рішення захопити владу в свої руки. 10 листопада (за новим стилем) повітком оголосив створення революційного комітету (ревкому), головою якого було обрано В. І. Ермощенка, начальником Ніколаєвського гарнізону — В. І. Чапаєва.

13 грудня 1917 р. Василя Івановича одноголосно було обрано командиром 138-го запасного піхотного полку. Він бачить, що частини царської армії, зокрема 138-й полк, не можуть бути міцною опорою молоді Радянської влади і береться за створення Червоної гвардії. Як командир 138-го полку і комісар Ніколаєвського гарнізону В. І. Чапаєв ставить перед Ніколаєвською радою Народних комісарів питання про демобілізацію всіх солдатів полку та про створення на добровільних засадах загону Червоної гвардії. Цю пропозицію було затверджено на спільному засіданні повітової Ради солдатських і робітничих депутатів та III-го повітового селянського з'їзду, що відбулося 17 грудня 1917 р. Протягом кількох днів В. І. Чапаєв організував загін Червоної гвардії, до складу якого ввійшло 800 добровольців.

Все сильніше у цей час розгорається пожежа громадянської війни, один за одним на Заволжі виникають куркульсько-есерівські заколоти. Для придушення куркульських повстань у Ніколаєвський повіт посилають загін В. І. Чапаєва. Його загін придушив контрреволюційні виступи у Великій Глушиці, Мар'ївці, Хворостянці, Великих Луках, Березово і Балаково. У цих боях міцніє і гартується майстерність воєначальника, швидко зростає його авторитет серед червоногвардійців. На початку 1918 р. В. І. Чапаєва призначають військовим комісаром Ніколаєвського повіту.

28 січня 1918 р. В. І. Ленін підписав декрет «Про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії». Згідно з ленінським декретом весною 1918 р. у Заволжі на базі місцевих червоногвардійських загонів формуються полки імені Омеляна Пугачова та імені Степана Разіна. Ці полки було зведено в бригаду, командиром якої став В. І. Чапаєв. У травні 1918 р. ця бригада завдала поразки частинам уральської білокозачої армії генерала Толстова, а в серпні розгромила поблизу м. Ніколаєвська триохтисячний загін білочехів. За вміле і чітке керівництво бойовими діями бригади Василя Івановича Чапаєва було нагороджено золотим годинником, а полки удостоєні Почесного революційного Червоного прапора.

На початку вересня 1918 р. В. І. Чапаєв вступив у командування дивізією, сформованою з Ніколаєвських полків. Завдяки вмілому керівництву В. І. Чапаєва та у взаємодії з іншими частинами ця дивізія здобула велику перемогу над контрреволюційною армією самарської «учредилки». Після бою, 9 вересня В. І. Чапаєв повідомив командуючому 4-ю армією: «Доповідаю, що бій під селом Орловка і селом Левенка закінчився повним розгромом ворога... Противник втратив близько 1 тис. убитими, 250 п'явдід з боєприпасами, багато тисяч гвинтівків, 10 кулеметів...»¹.

¹ Н. М. Хлебников, П. С. Евлампієв, Я. А. Володихин. Легендарная чапаевская, М., 1975, стор. 64.

Слідом за цим командування ставить перед В. І. Чапаєвим, який на той час став уже начальником 2-ї Ніколаєвської дивізії (пізніше 25-ї), нове відповідальне бойове завдання — наступаючи на Уральськ, прикрити фланг 4-ї армії від уральських білокозаків і цим самим допомогти наступу головних сил армії на Самару. Виняткову відвагу проявила у цих боях Чапаєвська дивізія. Незважаючи на п'ятиразову перевагу ворога, бійці, які не одержували підкріплення, боєприпасів і продовольства, героїчно боролися з противником. Самару було врятовано від білокозаків.

У листопаді 1918 р. штаб 4-ї армії направляє В. І. Чапаєва в Москву, у Військову академію Генерального штабу, де він навчався всього три місяці. В. І. Чапаєв рвався на фронт, у саму гущу жорстокої боротьби. На початку лютого 1919 р. йому було дозволено виїхати знову в 4-ту армію, якою командував М. В. Фрунзе.

Знаючи про військові заслуги В. І. Чапаєва, М. В. Фрунзе призначає його командиром Олександро-Гайської групи, а пізніше — командиром відродженої 25-ї стрілецької дивізії. Комісаром 25-ї дивізії було призначено Д. А. Фурманова, який проводив велику роботу по зміцненню партійної організації і політичному вихованню воїнів.

25-а стрілецька Чапаєвська дивізія відіграла важливу роль у контрнаступі Південної групи військ по розгрому армії Колчака. 18 квітня 1919 р. завдяки вміло організованій розвідці Василю Івановичу вдалося захопити наказ по 7-й уральській колчаківській армії, який терміново був доставлений командуючому Південною групою військ М. В. Фрунзе. У наказі розкривався план розміщення військ противника. Це допомогло командуючому Південною групою військ визначити напрям головного удару радянських військ. І Чапаєвська дивізія 25 квітня 1919 р. перейшла в наступ. У жорстоких боях на річці Боровка, під Бугурусланом, Белебеєм і Бугульмою дивізія разом з іншими частинами Південної групи Східного фронту розгромила добірні частини білогвардійців.

На початку червня 1919 р. війська Південної групи почали наступ на Уфу. 25-а дивізія діяла на головному напрямі. Стрімко рухаючись вперед, вона вийшла до укріпленого рубежу річки Білої. В ніч на 8 червня біля села Червоний Яр у 25 верстах від Уфи під безперервним вогнем ворога частини дивізії підручними засобами почали переправу через річку Білу. При відсічі «психічної атаки» противника В. І. Чапаєва було поранено в голову. Проте він не залишив строю і з перев'язаною головою, знаходячись у передніх рядах, повів дивізію на штурм Уфи і 9 червня її було взято. Залишки колчаківської армії відступили за Уральський хребет.

За блискуче проведену Уфимську операцію В. І. Чапаєва було нагороджено орденом Червоного Прапора. В наказі Реввійськради республіки від 14 червня 1919 р. за № 137 писалося: «Завжди керуючи своїми частинами, він хоробро і самовіддано боровся в передових лавах, неодноразово був поранений і контужений, але завжди залишався в строю»². Всі дев'ять чапаєвських полків за цю операцію були нагороджені Революційними Червоними Прапорами Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК).

Після Уфимської операції перед 25-ю Чапаєвською дивізією стояло нове завдання — допомогти 22-й стрілецькій дивізії, оточеній білокозачими військами у м. Уральську. У бою під станицею Соболевською чапаєвці наголову розбили 2-й Уральський кінний корпус білих. 11 липня прославлена 25-а Чапаєвська дивізія вступила в Уральськ. Білі змушені були відступити. Переслідуючи ворога у безводному Усикінському степу, чапаєвці з боєм взяли Лбищенськ, станиці Бударинську, Кожехаровську, Сахарну. Але в останній операції по ліквідації Уральської білокозачої армії Василь Іванович Чапаєв участі не брав. У ніч з 4 на 5 вересня 1919 р. великі сили білокозаків чисельністю до 5 тис. чол. напали на Лбищенськ, де знаходився штаб дивізії. Зав'язався нерівний бій, що продовжувався до п'ятої години ранку. До останньої можливості боролася з ворогами невелика група бійців і командирів на чолі з пораненим В. І. Чапаєвим. Стікаючи кров'ю, майже втрачаючи свідомість, він продовжував керувати обороною. Коли були використані останні патрони В. І. Чапаєв, якого прикривав вірний бойовий друг П. Ісаєв, кинувся в річку Урал, щоб плавом перебрися на другий берег. Ворожа куля настигла його на середині річки...

Не стало легендарного начдива, але залишилася виплекана ним, загартована в боях 25-а Чапаєвська дивізія, що продовжувала громити ворогів Радянської республіки на фронтах громадянської війни. 25-а дивізія імені В. І. Чапаєва прославилася і в роки Великої Вітчизняної війни. Вона брала участь в обороні міст-героїв Одеси і Севастополя, відбивала шалені атаки ворога під Харковом, героїчно боролася в наступальних боях за визволення України від німецько-фашистських загарбників.

На гвардійському прапорі Синельниково-Будапештської мотострілецької дивізії імені В. І. Чапаєва — ордени Червоного Прапора, Суворова, Богдана Хмельницького, 77 воїнів з'єднання стали Героями Радянського Союзу.

Ім'я Чапаєва надихало мільйони радянських воїнів на героїчні подвиги в боротьбі за честь, свободу і незалежність нашої Вітчизни. І нині традиції чапаєвців живуть і множаться у ратних справах воїнів доблесних Збройних Сил СРСР. Радянські люди

² И. С. Кутяков. В. И. Чапаев, М., 1958, стор. 50.

свято шанують пам'ять про талановитого воєначальника, мужнього, відважного воїна. Образ героя відображено у літературі та мистецтві. Його іменем названо площі та вулиці в містах на Волзі, Уралі і на Дніпрі, колгоспи, радгоспи, фабрики. Безстрашному борцю за ідеали соціалізму присвячено багато пісень, віршів, поем і книг. Ратні справи В. І. Чапаєва золотими літерами вписані у героїчний літопис боротьби нашого народу у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

В. В. БУХОНСЬКИЙ (Київ)

ГЕРОЙ ПОЛЬСЬКОГО, РАДЯНСЬКОГО ТА ІСПАНСЬКОГО НАРОДІВ

(80-річчя з дня народження
К. Сверчевського)

22 лютого ц. р. минуло 80 років з дня народження видатного сина польського народу, полум'яного інтернаціоналіста Кароля Карловича Сверчевського. Його життя і діяльності присвячено ряд переважно наукових праць і спогадів, опублікованих у Польській Народній Республіці¹. Він же є головним героєм біографічної повісті польської письменниці Яніни Броневської «Про людину, яка не кланялася кулям»². В середині 60-х років у Варшаві вийшов з друку збірник історичних досліджень самого К. Сверчевського, в яких аналізуються події в Іспанії періоду громадянської війни 1936—1939 рр.³

Легендарний герой польського, радянського та іспанського народів К. К. Сверчевський народився 1897 р. у Варшаві в родині звичайного польського робітника, що мешкала на робітничій околиці — Волі. 15-річним юнаком він почав працювати ливарником на заводі Гвіздзинського. Одночасно закінчив два класи гімназії і чотири класи вечірньої професійної школи.

Коли в ході першої світової війни почався відступ царських військ з Королівства Польського, в серпні 1915 р. Кароль, який на той час був токарем-підмайстром на заводі Герляха, евакуювався разом з підприємством у Росію. Тут він спочатку жив у Казані, потім переїхав до Москви, де влаштувався токарем-металістом в майстерні автомобільного відділу Західного фронту, а незабаром перейшов на завод «Проводник».

У ході здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції К. Сверчевський одразу ж став на бік Радянської влади, добровільно вступив до бойового загону Червоної гвардії, брав участь у боях проти юнкерів офіцерської школи в Москві. Тоді ж, у буремні дні Жовтня, з грудня 1917 р. по лютий 1918 р., як рядовий боєць 1-го Московського спеціального червоногвардійського загону, хоробро воював проти контрреволюційних банд і військ гетьмана Скоропадського на півночі України.

В тому ж 1918 р. відважний син польського народу назавжди зв'язав свою долю з Комуністичною партією, вірним членом якої він залишався до останніх хвилин свого життя. Перебуваючи в лавах Червоної Армії, командував батальйоном, брав участь у розгромі військ генералів Краснова і Денікіна, а в 1920 р. — білополяків. Приблизно в той же час Сверчевський працював у політвідділі польської школи червоних командирів, був комісаром загону, який воював проти куркульських банд. У період громадянської війни його було двічі поранено.

«Вже в перші роки своєї військової служби, — говорить у згадуваній книзі А. Корти і М. Гопмана, — Кароль Сверчевський проявив усі ті якості солдата і командира, які були притаманні йому протягом усього життя. Він відзначався величезною самопожертвою і героїзмом, надзвичайним спокоєм і швидкістю орієнтації на полі бою, постійним піклуванням про солдата, його матеріальні й культурні потреби»⁴.

Наприкінці 20-х років командир Червоної Армії К. Сверчевський знову прибув на Україну. В 1927—1928 рр. після закінчення Військової академії ім. М. В. Фрунзе

¹ Див.: General Karol Swierczewski. Warszawa (далі — W.), 1949; O generale Swierczewskim — wielkim polaku, żołnierzu, rewolucjonście, W., 1951; O generale Swierczewskim. Wspomnienia, W., 1952; A. Korta, M. Hopman. Karol Swierczewski. Zarys życia i działalności, W., 1954; A. Bekier. Salud camaradas, W., 1957, та ін.

² J. Broniewska. O człowieku, który sie kułom nie kłaniał, видання десяте, W., 1963, (рос. переклад: Я. Броневская. О человеке, который не кланялся пулям, М., 1963).

³ K. Swierczewski-Walter. W bojach o wolność Hiszpanii, W., 1966.

⁴ A. Korta, M. Hopman. Назв. праця, стор. 32—33.

його було призначено начальником штабу сьомого полку 2-ї кавалерійської дивізії, дислокованого в м. Староколястинові.

Коли ж у липні 1936 р. іспанська реакція, активно підтримана німецькими та італійськими фашистами, виступила проти сил демократії та прогресу, К. Сверчевський, як і тисячі добровольців з інших країн світу, виїхав до Іспанії. Там він воював під псевдонімом «Вальтер». Спочатку він командував французько-бельгійською XIV-ю інтернаціональною бригадою «Марсельса» на півдні країни і під Мадридом, а з квітня 1937 р. по травень 1938 р. був командиром 35-ї дивізії, до складу якої входили XI-а і XV-а інтернаціональні бригади та 32-а іспанська бригада.

Як командир цієї дивізії, К. Сверчевський брав участь у Сарагосській, Брунетській і Теруельській операціях та оборонних боях на Арагонському і Каталонському фронтах. У травні 1938 р. повернувся до Радянського Союзу, де викладав в Академії Генерального штабу, прагнув узагальнити здобутий в Іспанії досвід.

У серпні 1940 р. К. Сверчевський успішно захистив дисертацію на тему «Дії 35-ї дивізії в Сарагосській наступальній операції республіканців, серпень — вересень 1937 р.» і здобув вчений ступінь кандидата військових наук. Один з офіційних опонентів — тодішній генерал-майор (згодом Маршал Радянського Союзу) Р. Я. Малиновський — дав високу оцінку дисертації. У жовтні того ж року наукову працю К. Сверчевського було висунуто на здобуття Державної премії СРСР.

Повний її текст опубліковано у згадуваній вище книзі «В боях за свободу Іспанії». Там же вміщено дві інші історичні праці К. Сверчевського: статтю про інтернаціональні бригади, що була написана автором у травні—червні 1938 р. й надрукована через багато років у журналі «Исторический архив» (№ 2 за 1962 р.), та навчальний посібник «Теруельська операція» для слухачів Військової академії ім. Фрунзе. Названа стаття, з якої, до речі, видно, що до складу XIII-ї бригади ім. Ярослава Домбровського входила й українська рота ім. Тараса Шевченка, була однією з перших спроб дати оцінку бойовій діяльності інтернаціональних бригад.

З перших і до останніх днів Великої Вітчизняної війни К. Сверчевський був її активним учасником. Командував 248-ю дивізією, яка діяла на Західному фронті, майже півтора року був начальником Київського військового піхотного училища, яке перебувало тоді в м. Ачинську Красноярського краю. Колишні офіцери і слухачі цього училища розповідають про ту величезну повагу й авторитет, якими користувався серед них їхній командир (у червні 1940 р. йому було присвоєно звання генерал-майора), про його світлий розум і глибокі знання.

В серпні 1943 р. почався новий, винятково важливий етап у житті К. Сверчевського. Його, як і близько 20 тисяч інших радянських командирів та інструкторів⁵, було переведено на службу у Військо Польське, щойно створене на радянській землі з допомогою СРСР. У цей час Військо Польське відчувало гостру потребу у досвідчених кадрах командного складу, а К. Сверчевський, поляк за національністю, був саме такою людиною, яка набула військового досвіду, пройшовши в рядах Збройних Сил СРСР шлях від солдата до генерала.

Центральне бюро польських комуністів у Радянському Союзі, що безпосередньо керувало всією роботою по створенню і зміцненню Народного Війська Польського, і керівництво Спілки польських патріотів у СРСР призначили К. Сверчевського на пост заступника командира 1-го польського корпусу. А через кілька місяців, коли корпус було перетворено в армію, він став заступником командуючого цією армією.

З усією притаманною йому енергією К. Сверчевський узявся за формування в Сумах нових польських військових частин, зокрема 4-ї піхотної дивізії ім. Яна Кілінського, кавалерійської бригади, 2-ї та 3-ї артилерійських бригад, інженерно-саперної бригади, окремого понтонного батальйону, армійського інженерно-саперного батальйону, запасного полку та інших спеціальних частин⁶. Нині в цьому місті височить пам'ятник на честь братерства зброї радянського і польського народів.

В серпні—вересні 1944 р. К. Сверчевський, який у цей же час став членом ЦК Польської робітничої партії і депутатом Крайової Ради Народової*, був організатором і командуючим 2-ю армією Війська Польського. Перебуваючи в складі 1-го Українського фронту, вона брала участь у Берлінській операції, форсуванні Ниси Луницької, а потім у визволенні пізнічних районів Чехословаччини.

В офіційній біографії К. Сверчевського говориться, що у жовтні—грудні 1944 р. він був організатором і командуючим 3-ою армією Війська Польського. Питання про формування цієї армії, яка досі майже не згадувалася як у радянській, так і в польській історичній літературі, вперше висвітлив у своїх спогадах генерал армії

⁵ К. Собчак, В. Юргелевич. Братство по оружию между Народным Войском Польским и Советской Армией в войне против гитлеровской Германии. — Боевое содружество советского и польского народов, М., 1973, стор. 56.

⁶ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, К., 1975, стор. 151.

* Так тоді фактично звався сейм Народної Польщі.

С. М. Штеменко. Оскільки можливості мобілізації на визволеній території Польщі були далеко не вичерпані, писав він у книзі «Генеральний штаб в роки війни», Крайова Рада Народова й уряд Польщі розраховували сформувати ще одну, 3-ю польську армію, спеціальні війська й тиллові частини. Однак з ряду причин, передусім відсутністю польських командних кадрів, ідея про створення 3-ї армії Війська Польського відпала⁷.

Після розгрому німецького фашизму в травні 1945 р. польський уряд присвоїв К. Сверчевському звання генерал-полковника. По закінченні війни він протягом кількох місяців очолював військово-осадницьтво в країні (такий інститут було створено з метою зміцнення народної влади на західних і північних землях, що відійшли від Німеччини⁸, був командуючим III Військовим округом, штаб якого перебував у Познані. Наприкінці того ж 1945 р. Сверчевський головував на I загальнопольському з'їзді добровольців (тобто учасників громадянської війни в Іспанії).

В лютому 1946 р. К. Сверчевського було призначено заступником міністра національної оборони, а ще через рік обрано депутатом Законодавчого сейму. На новому посту він розгорнув бурхливу діяльність, віддавав усі свої сили й знання справі зміцнення обороноздатності як Польщі зокрема, так і інших країн народної демократії.

28 березня 1947 р. під час однієї з інспекційних поїздок Кароль Сверчевський під м. Балігородом загинув у короткому бою з бандою українських буржуазних націоналістів, яка діяла в цьому районі.

Так в самому розквіті сил обірвалося коротке, але яскраве життя справжнього інтернаціоналіста, героя польського, радянського та іспанського народів. Він був удостоєний двох орденів Леніна, трьох орденів Бойового Червоного Прапора, ордену Суворова, найвищого в ПНР ордена Будівничих Народної Польщі та інших високих польських, радянських, іспанських, чехословацьких і югославських нагород. Найвищою нагородою йому є світла пам'ять, яку бережуть про нього трудящі братні країн.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (Київ)

⁷ Див.: С. М. Штеменко. Генеральний штаб в годы войны. Книга вторая, М., 1973, стор. 106.

⁸ Див.: Pamiętniki osadników Ziemi Odzyskanych, Poznań, 1970, стор. 659.

НЕПОХИТНИЙ БОРЕЦЬ ПРОТИ КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ

(До 190-річчя з дня народження

Устима Кармалюка)

XIX ст. Історичні умови, в яких він виник і поширився, були досить складними і суперечливими. Кінець XVIII — перша половина XIX ст. — період дальшого розкладу феодально-кріпосницької системи і формування в її надрах буржуазних відносин, з одного боку, та посилення соціального гноблення народних мас, — з другого. Намагання поміщиків пристосувати свої господарства до ринкових відносин зумовило зростання експлуатації безпосереднього виробника. Вважаючись приватною власністю поміщика, кріпак був позбавлений елементарних громадянських прав. «На практиці, — зазначав В. І. Ленін, — ... кріпосне право, особливо в Росії, де воно найдовше трималося і набрало найгрубіших форм, воно нічим не різнилося від рабства»¹.

Вогнище антикріпосницького руху під керівництвом У. Кармалюка спалахнуло саме в тому районі України, де протягом першої половини XIX ст. були ще досить сильними волелюбні традиції. В народі жили перекази та легенди про мужніх учасників гайдамацького руху, Коліївщини 1768 р. Все це, безперечно, справило значний вплив на формування поглядів молодого У. Кармалюка.

Народився Устим Якимович Кармалюк 27 лютого (10 березня) 1787 р. в с. Голловчинцях Літинського повіту Подільської губернії (нині — с. Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області) в родині кріпаків пана А. Пігловського²⁻³. Його дитячі та юнацькі роки пройшли в рідному селі, де він бачив тяжке підневільне життя своїх батьків та односельців. Вже тоді у майбутнього керівника одного з найбільших антикріпосницьких виступів на Україні визрівали плани боротьби проти гнобителів.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 66.

²⁻³ Устим Кармалюк. Збірник документів, К., 1948, стор. 27.

Перебуваючи при дворі Пігловського, він неодноразово висловлював незадоволення існуючим становищем, за що був покараний. Вирішивши остаточно розправитися з непокірним підданим, у 1812 р. поміщик відправив його на військову службу у 4-й уланський полк, розміщений тоді в Кам'янці-Подільському. Однак уже на початку 1813 р. У. Кармалюк втік з царської армії, повернувся у рідні місця і почав створювати повстанські загони. Протягом 1813 р. вони декілька разів нападали на поміщицькі маєтки і садиби сільських багатіїв. Так, 30 червня 1813 р. запалала гуральня пана Пігловського.

Соціальна база, на яку опирався У. Кармалюк у своїй боротьбі, була широкою. До його загонів входили не лише селяни, але й солдати-втікачі, мешканці міст, дрібна шляхта⁴. Слід підкреслити багатонаціональний склад цих загонів. Крім українців, в антикріпосницькому русі активну участь брали росіяни, поляки, євреї та представники інших національностей (за словами У. Кармалюка, люди «з усього світу»). Велика тривалість руху пояснювалася також постійною підтримкою його учасників місцевим населенням.

Принциповим є питання про характер руху, очолюваного У. Кармалюком. Дворянсько-шляхетські та буржуазні історики, намагаючись очорнити народного героя та очолюваний ним рух, штучно затушовували антикріпосницьку спрямованість виступів, називали його «розбійником», «зłodієм». Однак народні маси правильно розуміли характер цього руху, про що свідчить, зокрема, пісня, в якій в уста У. Кармалюка вкладено такі слова:

Я не з ворів-розбійників,
Не з купців-молодців,
Ой, я з синів мати-Росії,
Із дітей сиротських⁵.

Схоплений навесні 1814 р. У. Кармалюк разом з своїм товаришем Д. Хроном був покараний 500 шпірутенами і за вироком Кам'янець-Подільського військового суду відправлений у штрафний батальйон, що перебував у Криму. Але 13 червня 1814 р. поблизу с. Панівці вони втекли і повернулися на Поділля. Це сприяло активізації боротьби селян. Описуючи тогочасне становище на Правобережній Україні, сучасник зазначає: «Засвітилося все навколо страшними пожежами, в яких горіло майно поміщиків»⁶. У січні 1817 р. У. Кармалюка заарештували знову. Смертний вирок, винесений судом 20 вересня 1818 р., згодом було замінено 10-річними каторжними роботами в Сибіру. По дорозі до місця заслання (В'ятська губернія) У. Кармалюку вдалося втекти. Повернувшись навесні 1819 р. на Правобережжя, він знову разом з Д. Хроном та І. Чорноморцем організував загін. Діючи в основному у Балтському, а згодом Літинському повітах, У. Кармалюк протягом 1820—1822 рр. здійснив декілька успішних нападів на шляхетські маєтки⁷. Занепокоєна становищем, що створилося, місцева царська адміністрація вирішила мобілізувати каральні загони для боротьби з повстанцями. За рішенням комісії Літинського нижнього земського суду від 15 березня 1822 р. для цього було виділено частину військ, дислокованих поблизу Літина, а також проводилася мобілізація серед місцевої шляхти⁸.

22 березня 1822 р. внаслідок раптового нападу загін У. Кармалюка було повністю розгромлено, а його самого захопили панські посіпаки⁹. Проте і цього разу народному месникові вдалося втекти (березень 1825 р.) з каторжних робіт у м. Тобольську*. Через кілька місяців, подолавши величезні труднощі, У. Кармалюк знову з'явився на Правобережній Україні. Його загони діяли в Літинському, Летичівському, Проскурівському, Могилівському та Ушицькому повітах. Протягом листопада 1826—червня 1827 рр. вони здійснили близько двох десятків нападів на маєтки поміщиків Островських, Станіславських, Соколинських та інших. Про серйозну занепокоєність шляхти діями повстанців у 1826—1827 рр. свідчить хоча б той факт, що в Подільській губернії було запроваджено стан облоги. Командири військових частин 2-ї армії, яка дислокувалася там, одержали наказ генерала Байкова «давати... всіляку можливу допомогу при вимозі земського начальства»¹⁰. Вживалися навіть заходи для налагодження зв'язків з органами влади суміжних з Поділлям губерній України та Бессарабії.

Внаслідок підкупу, интриг та провокацій шляхти вдалося у червні 1827 р. заарештувати У. Кармалюка. Пробувши майже рік (до червня 1828 р.) у Літинській в'язниці під слідством, він за рішенням Подільського головного суду був покараний

⁴ Там же, стор. 124, 126.

⁵ Історичні пісні, К., 1961, стор. 688.

⁶ Цит. за кн.: І. Гуржій. Устим Кармалюк, К., 1955, стор. 19.

⁷ Устим Кармалюк. Збірник документів, стор. 33—34.

⁸ Там же, стор. 36.

⁹ Там же, стор. 37.

* За вироком Подільського головного суду (грудень 1822 р.) У. Кармалюк був покараний 101 ударом батога та засланий на довічну каторгу в Сибір (Устим Кармалюк. Збірник документів, стор. 58).

¹⁰ Устим Кармалюк. Збірник документів, стор. 89.

101 ударом батога і засланий на довічну каторгу. Лише в серпні 1830 р. народний месник утік з Архангелгородського піхотного полку (Новгородська губернія) і повернувся на Поділля, де склалися умови для нового виступу селян. Цьому певною мірою сприяло і польське повстання 1830—1831 рр.¹¹

У 30-х роках XIX ст. для руху, очолюваного У. Кармалюком, стали характерними нові елементи. Насамперед, народний ватажок приступив до організації бойового ядра свого загону, яке складалося з його найближчих однодумців. Зазнала змін і тактика боротьби. На відміну від попередніх років виступи тепер ретельно готувалися. Невеликі, але мобільні загони селян (як, до речі, і гайдамаків), здійснивши напад, швидко зникали, щоб невдовзі з'явитися в іншому місці. Розуміючи важливе значення підтримки з боку народних мас, У. Кармалюк майже в кожному селі мав надійних людей, які в разі необхідності могли його переховати. Налагоджувалася своєрідна система розвідки. Як зазначають дослідники, саме в 1830 р. У. Кармалюк готував повстання селян усієї Правобережної України¹². Однак у вирішальний момент за доносом зрадника його заарештували. Вирок Літинського повітового суду був суворим: 101 удар батога і каторжні роботи в Сибіру¹³. Чекаючи затвердження вироку Подільським головним судом, У. Кармалюк підготував план втечі з в'язниці, який успішно здійснив у квітні 1832 р., незважаючи на відповідні контрзаходи царської адміністрації.

Протягом 1832—1835 рр. рух охопив усю подільську частину Волинської та Київської губерній. Повстанські загони зміцніли організаційно і значно зросли. Для боротьби з ними уряд змушений був створити в листопаді 1833 р. спеціальний орган — так звану Галузинецьку комісію (в с. Галузинцях Летичівського повіту), яку очолював чиновник для особливих доручень Візерський. В її розпорядженні була значна кількість добре озброєних військових загонів, спеціально навчених агентів. Про розмах повстання у 1832—1835 рр. свідчив той факт, що Микола I неодноразово втручався у справи слідства, вимагаючи якнайшвидше придушити народний рух¹⁴.

У жовтні 1835 р. таємним агентам вдалося вислідити У. Кармалюка. Під час підготовки нападу на економію поміщика Волянського він потрапив у заздалегідь підготовлену засідку і був убитий шляхтичем Рудковським у ніч з 9 на 10 жовтня. Однак із смертю ватажка рух не припинився.

Антикріпосницький рух, очолений У. Кармалюком, за своєю значимістю (загони здійснили понад 1000 нападів на маєтки та економії), тривалістю (близько 30 років), числом учасників (більше 20 тис. чол.) та охопленою територією по праву відноситься до найвизначніших подій того часу. Незважаючи на поразку, він справив великий вплив на соціально-економічне та суспільно-політичне життя країни.

Образ народного ватажка та його подвиги відображені в багатьох художніх творах. Т. Шевченко у своєму «Щоденнику» порівнював У. Кармалюка з С. Разіним, називаючи обох «славними рицарями»¹⁵. О. М. Горький, звертаючись до українських письменників, писав: «Я нагадаю одне ім'я, навіки овіяне славою, — Устим Кармалюк»¹⁶. Надзвичайно багата фольклорна спадщина про героя.

Образ непохитного борця проти кріпосницького гніту, епопея самовідданої боротьби селянських загонів, очолюваних ним, назавжди збережуться в пам'яті вдячних нащадків.

В. А. СМОЛІЙ (Київ)

¹¹ Л. В. Баженов. Восстание 1830—1831 гг. на Подолнии. — Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов, М., 1969, стор. 468—474.

¹² В. І. Тищенко. Устим Кармалюк. — «УІЖ», 1967, № 3, стор. 128.

¹³ Устим Кармалюк. Збірник документів, стор. 165.

¹⁴ Там же, стор. 245, 247.

¹⁵ Т. Г. Шевченко. Дневник. 1857—1858, К., 1963, стор. 92, 218.

¹⁶ «Дружба народов», 1945, № 11, стор. 164.

СОЦІАЛІСТИЧНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ НА УКРАЇНІ В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЗБІРНИКАХ

У Звітній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва XXV з'їздові партії і в історичних рішеннях з'їзду висунуто конкретні завдання розвитку суспільних наук на сучасному етапі. Одним з важливих завдань учених є глибока наукова розробка історії радянського суспільства. Вона вимагає широкого використання документальної бази, у створенні якої велику роль відіграють систематичні публікації історичних джерел.

В цьому огляді зроблено спробу розглянути висвітлення історії соціалістичної індустріалізації Радянської України (1926—1937 рр.) у різноманітних збірниках документів і матеріалів, виданих союзними, республіканськими й місцевими архівними та науковими установами. Вибір теми зумовлений великим значенням індустріально-технічної революції, в результаті якої СРСР перетворився на могутню державу, незмірно зміцнив свою обороноздатність. В єдиному загальносоюзному народногосподарському комплексі, що формувався, значних успіхів у роки першої і другої п'ятирічок досягла й економіка Радянської України.

У нерозривному зв'язку з історією соціалістичної індустріалізації в цілому у Країні Рад в документальних виданнях розглядається її проведення в Українській РСР. Як відомо, збірники директивних матеріалів партійних та радянських органів мають винятково важливе значення для вивчення різноманітних проблем історії радянського суспільства. «У партійних документах,— підкреслив на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— узагальнено величезний досвід будівництва нового суспільства...»¹

Найважливіші документи Комуністичної партії зосереджено в десяти томному виданні «КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК» (1898—1971, вид. 8-е, М., 1970—1972). Документи періоду, що досліджується тут, містяться в томах: третьому (1924—1927), четвертому (1927—1931), п'ятому (1931—1941). Ці матеріали розташовані у хронологічному порядку. Центральне місце серед них займають рішення з'їздів і конференцій, які є основним джерелом для вивчення економічної політики партії в період проведення соціалістичної індустріалізації.

У виробленні і проведенні політики індустріалізації країни (1926—1937 рр.) велику роль відіграли XIV—XVII з'їзди ВКП(б). Зокрема, XIV з'їзд проголосив курс партії на соціалістичну індустріалізацію на базі швидкого розвитку важкої промисловості. В резолюціях XV з'їзду ВКП(б) дано позитивну характеристику перших результатів розвитку соціалістичної промисловості. З'їзд розглянув і розробив директиви для складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. У рішеннях XVI з'їзду партії, який ввійшов в історію як з'їзд розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту, були висунуті завдання по прискореному розвитку енергетичної, паливної, металургійної, машинобудівної та хімічної галузей промисловості, легкої індустрії, розвитку й реконструкції транспорту. З'їзд відкинув пропозиції правих ухильників про зниження темпів індустріалізації і закликав забезпечити й надалі широке розгортання соціалістичного будівництва, добитися виконання п'ятирічки за чотири роки (т. IV, стор. 418). Матеріали XVII з'їзду ВКП(б) містять глибокий аналіз соціалістичних перетворень в СРСР. Під керівництвом Комуністичної партії в країні був побудований фундамент соціалістичної економіки. З'їзд відмітив значні успіхи народного господарства, досягнуті за роки першої п'ятирічки, і в резолюції «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—1937 рр.)» висунув конкретні завдання дальшого розвитку економіки. Резолюція вказувала на необхідність проведення технічного переозброєння всіх галузей народного господарства, реконструкції машинобудування, завершення в основному механізації всіх трудомістких процесів у промисловості, створення нової енергетичної бази, ліквідації відставання чорної металургії та ін.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, стор. 81.

Питання соціалістичної індустріалізації порушувалися на XV, XVI та XVII конференціях ВКП(б), резолюції яких опубліковані у названому виданні. XV партконференція проаналізувала початок соціалістичної реконструкції промисловості, визначила темп першого етапу індустріалізації, джерела нагромадження і нові завдання в галузі організації виробництва. На XVI конференції головна увага приділялася розробці і затвердженню першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. XVII партконференція обговорила питання й підсумки розвитку промисловості за 1931 р. і завдання на 1932 р. та директиви по складанню другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР.

Важливе місце у збірнику «КПСС в резолюціях...» займають матеріали пленумів партії, постанови, звернення та листи ЦК ВКП(б) з питань розвитку індустрії. У рішеннях пленумів ЦК ВКП(б), які проходили в період побудови фундаменту соціалістичної економіки, значної ваги надавалося питанню планування економіки країни. Так, лютневий Пленум Центрального Комітету 1927 р. схвалив в основному план капітального будівництва промисловості на 1926/27 р., серпневий і жовтневий об'єднані Пленуми ЦК і ЦКК ВКП(б) 1927 р. обговорили, відповідно, господарські директиви на 1927/28 р. та директиви по складанню першого п'ятирічного плану, листопадові Пленуми ЦК 1928 р. і 1929 р. прийняли резолюції про контрольні цифри розвитку народного господарства на наступні роки. Першим питанням порядку денного об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), який відбувся в січні 1933 р., стояло «Підсумки першої п'ятирічки і народногосподарський план 1933 року — першого року другої п'ятирічки».

Проведенню соціалістичної індустріалізації присвячувалися постанови ЦК ВКП(б). В центрі їх уваги була робота вугільної промисловості Донбасу (постанова ЦК ВКП(б) «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» від 17 січня 1929 р. і постанова Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» від 8 квітня 1933 р.). Велике значення для індустріалізації країни мали постанови ЦК ВКП(б) «Про питання раціоналізації виробництва» (24 березня 1927 р.), «Про стан і перспективи текстильної промисловості» (3 травня 1929 р.), «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» (9 травня 1929 р.) та ін. Аналізувалася й робота металургійної промисловості Радянської України («Про роботу «Південсталі» від 8 серпня 1929 р. і «Про роботу парторганізації металургійного заводу ім. Петровського» (Дніпропетровськ) від 7 травня 1933 р.).

Документи республіканської партійної організації — одного з бойових загонів КППС — сконцентровані у виданні «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (в двох томах)»². Перший том цього видання включає значну кількість матеріалів, які розкривають багатогранну діяльність партії по втіленню в життя ленінського плану індустріалізації країни.

У вміщених в збірнику документах IX з'їзду КП(б)У, зокрема в резолюції «Про господарське будівництво», визначено основні шляхи розвитку промисловості на Україні. «Дальша індустріалізація України, — говориться в ній, — є основною ланкою господарського плану економічного розвитку СРСР. Зростання промисловості на Україні повинно йти двома шляхами: а) шляхом максимального використання природних багатств краю (вугілля, руда і т. ін.), розвитку на цій базі важкої індустрії і б) розвитку промисловості, яка базуватиметься на зростаючому сільському господарстві, що потребує організації переробки його продукції як для потреб внутрішнього ринку, так і для експорту» (стор. 350).

В рішеннях I Всеукраїнської конференції КП(б)У проаналізовані основні показники народногосподарського розвитку на 1925/26 р. і накреслено практичні завдання дальшого підвищення ролі промисловості в народному господарстві УРСР. Конференція приділила багато уваги розвитку електрифікації в республіці. У спеціально прийнятому рішенні «Про Дніпробуд» було поставлено питання про початок спорудження на той час найпотужнішої в світі гідроелектростанції на Дніпрі.

Важливу роль Дніпрогесу для розвитку важкої промисловості відзначив X з'їзд КП(б)У. В резолюції з'їзду накреслено п'ятирічну перспективу розвитку народного господарства республіки, наголошено на збільшенні питомої ваги і темпів розвитку металургійної, гірничої, машинобудівної, хімічної та харчової галузей промисловості.

Питання індустріалізації Української РСР розглядала II конференція КП(б)У. В резолюції про п'ятирічку визначались основні напрями індустріалізації республіки, обґрунтовувалися планові показники по основних галузях промисловості. На розгортання творчої активності робітників була спрямована прийнята конферен-

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, 1918—1941, К., 1976.

цією резолюція «Про зниження собівартості і раціоналізацію промисловості України». У збірнику, що розглядається, вміщена також відозва цієї конференції до всіх комуністів і комсомольців, до всіх пролетарів України, яка закликала «у похід за стопроцентне виконання господарського плану, за трудову дисципліну, за високу продуктивність соціалістичної праці, за вищу якість виробів, за низьку собівартість» (стор. 622).

В історії індустріалізації Української РСР значне місце належало XI і XII з'їздам КП(б)У. Вони рішуче засудили і відкинули «теорії» «лівих» опортуністів про надіндустріалізацію і правих опортуністів про зниження її темпів, закликали партійні організації республіки добиватися піднесення кам'яновугільної, рудної і металургійної галузей промисловості, поліпшення якості промислової продукції. XIII з'їзд КП(б)У, що проходив в обстановці успішного завершення виконання другого п'ятирічного плану, підзначив глибокі зміни, які сталися в результаті побудови соціалізму в нашій країні, що було законодавчо зафіксовано в Конституції СРСР.

Для вивчення історії індустріалізації в Українській РСР важливе значення мають включені у розглянутий збірник резолюції і постанови пленумів ЦК КП(б)У. На більшості з них були прийняті відповідні рішення з актуальних питань розвитку промисловості республіки.

У п'яти томному тематичному збірнику «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам»³ досліджуваний період (1926—1937 рр.) займає частину першого і другого томів. Тут зосереджено значну кількість документів партії і уряду про хід соціалістичної індустріалізації на Україні, зокрема постанови V з'їзду Рад СРСР — «Про п'ятирічний план розвитку народного господарства», РНК СРСР — «Про чорну металургію» (25 лютого 1931 р.), звернення РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВРНГ СРСР «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» (7 липня 1931 р.) та ін.

Важливі матеріали зосереджено також у збірниках «Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам» і «Справочник партийного работника»⁴. Опубліковані партійні документи повідомляють найважливіші дані з проблем соціалістичного будівництва як по всій країні в цілому, так і по кожній союзній республіці зокрема. Вони яскраво демонструють керівну і спрямовуючу роль партії у створенні нового суспільства, служать вихідними положеннями у розробці та висвітленні питань історії СРСР. Ці документи мають виконавчий і нормативний характер.

Найповніше хід індустріалізації країни висвітлюється в чотиритомній серії під загальною назвою «История индустриализации СССР 1926—1941 гг.»⁵ Значний обсяг матеріалів у цій серії присвячений історії індустріалізації Радянської України. У трьох томах, які охоплюють період 1926—1937 рр., відповідні документи згруповано в розділи «Развитие промышленности» і «Рабочий класс СССР в борьбе за социалистическую индустриализацию». У першому томі окремий розділ «Курс Коммунистической партии на социалистическую индустриализацию» містить партійні документи, запозичені із збірника «КПСС в резолюциях...» Хоч названа серія і присвячена історії індустріалізації всієї країни, в ній ґрунтовно висвітлені питання становлення і розвитку соціалістичної промисловості України. Це певною мірою пов'язано з тим, що ряд великих підприємств і галузей промисловості республіки мали союзне значення і підпорядковувалися центральним міністерствам та відомствам. У розділах «Финансирование промышленности» публікуються пояснювальні записки до звітів Наркомфіну СРСР про виконання держбюджету за окремі роки, в яких є дані про фінансування багатьох галузей промисловості УРСР.

Великий інтерес у першому томі становлять доповіді Вншої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР в Раду Праці і Оборони про капітальне будівництво союзної промисловості за 1925/26—1927/28 рр. (док. 15—22). У книзі наводяться конкретні відомості про перші кроки індустріалізації Донецького вугільного басейну, про хід механізації всіх процесів виробництва, зростання показників видобутку вугілля і кількості шахт, а також дані, що стосуються проблеми укрупнення шахтного будівництва, перспектив побудови нового, соціалістичного Донбасу.

³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет. В пяти томах, М., 1967 (т. 1—2; 1917—1940 рр.).

⁴ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917—1957. Сборник документов (в 4-х томах), М., 1957—1958; Справочник партийного работника, VII вып. (в двух частях), М., 1930; VIII вып., М., 1934; IX вып., М., 1939.

⁵ Индустриализация СССР. 1926—1928 гг. Документы и материалы, М., 1969; 1929—1932 гг., М., 1970; 1933—1937 гг., М., 1971; 1937—1941 гг., М., 1973.

В матеріалах Держплану СРСР розглянуто також питання розвитку промисловості УРСР, зокрема в період першої та другої п'ятирічок. Це — кон'юктурні огляди виконання народногосподарського плану за окремі роки (т. II, док. 10, 11, 12, 19, 20, 25; т. III, док. 11, 33); доповідні записки, довідки та відомості (т. II, док. 9, 15, 29, 36); пояснювальні та доповідні записки відділів і секторів Держплану СРСР (т. II, док. 14, 16; т. III, док. 46, 48, 49) та інші матеріали.

Багатий архівний матеріал збірників істотно доповнюють опубліковані джерела⁶, які в наш час стали бібліографічною рідкістю. Такими є матеріали до звітів уряду за 1925/26—1927/28 рр., статистичний довідник «Союзная промышленность в цифрах» (М., 1929), «Основные показатели выполнения народнохозяйственного плана. Октябрь, 1932 г.» (М., 1932) та ін.

Значне місце у збірниках «История индустриализации СССР» відведено політичній і трудовій активності робітничого класу СРСР. В них розповідається про хід соціалістичного змагання, про масовий рух раціоналізаторів на ряді заводів і фабрик країни, в тому числі промислових підприємств України. Збірники цієї серії виконані на високому археографічному рівні, мають детальний науково-довідковий апарат і є цінним посібником у джерелознавчому арсеналі дослідників історії індустріалізації УРСР.

Вагомим вкладом у вивчення проблем соціалістичної індустріалізації країни є також збірник «Первые шаги индустриализации СССР»⁷. До першого розділу книги включено п'ять документів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (ЦДАЖР) СРСР, присвячених розвитку промисловості у 1926—1927 рр. Вони становлять в основному кон'юктурні огляди Ради з'їздів державної промисловості і торгівлі (док. 1, 2) та доповіді ВРНГ СРСР в Раду Праці і Оборони (док. 4, 5). Найбільше уваги приділено останньому документові розділу — витягу з доповіді ВРНГ СРСР в Раду Праці і Оборони «Обзор капитального строительства союзной промышленности за 1925/26—1927/28 гг.» У цьому документі докладно висвітлюється робота кам'яновугільного, металургійного і машинобудівного господарств Радянської України, дано техніко-економічні показники шахт, деяких доменних, мартенівських та бессемерівських печей і прокатних цехів тресту «Південсталь», плани реконструкції та будівництва підприємств республіки. У збірнику показано зростання виробничої активності робітничого класу в досліджуваній період (розділ II — 79 документів), зокрема рух за технічну реконструкцію і раціоналізацію промисловості в 1927 р. У матеріалах ВЦРПС зустрічається інформація про хід виробничих нарад на підприємствах України, про стан винахідництва і економічний ефект від впроваджених у виробництво раціоналізаторських пропозицій.

Свого роду тематичним і хронологічним продовженням другого розділу книги «Первые шаги индустриализации СССР» є збірник «Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР»⁸. Але в ньому, на відміну від першої праці, майже відсутній узагальнюючий матеріал. Тут представлені головним чином рапорти, звернення, договори, виклики на соцзмагання і листи виробничих колективів, інформаційні огляди та звіти профспілкових організацій. У цих документах добре показано трудові звернення основних загонів робітничого класу по галузях промисловості УРСР.

Ці збірники, підготовлені Інститутом історії АН СРСР та ЦДАЖР СРСР (упорядники З. К. Звездин і Л. С. Рогачевська), побудовано на широкій джерельній основі. В останній книзі, наприклад, використано фонди 11 архівів країни і понад 40 найменувань радянської періодики. До опублікованих документів і матеріалів доданий науково-довідковий апарат. Названі збірники здобули високу оцінку в наукових колах країни, як такі, що заклали міцний фундамент для дальшої розробки історії соціалістичної індустріалізації⁹.

Широкую участь профспілок у боротьбі за індустріалізацію країни, зокрема їх роль в організації соціалістичного змагання трудящих, у тому числі в УРСР, висвітлюють IV—VI розділи другого тому збірника «Профсоюзы СССР»¹⁰. Документи і матеріали профспілок про соціалістичне змагання містяться також у спеціальному збірнику на цю тему¹¹. Дані про трудові успіхи робітників республіки

⁶ Див. Список використаних джерел у збірниках «Индустриализация СССР...», т. 1, стор. 533; т. 2, стор. 633; т. 3, стор. 654.

⁷ Первые шаги индустриализации СССР. 1926—1927 гг. Сборник документов и материалов. М., 1959.

⁸ Политический и трудовой подъем рабочего класса СССР. 1928—1929 гг., М., 1956.

⁹ «Советские архивы», 1973, № 6, стор. 98; 1970, № 1, стор. 105; та ін.

¹⁰ Профсоюзы СССР (1905—1963). — Документы и материалы. В 4-х томах, М., 1963 (т. 2 — жовтень 1917—1937).

¹¹ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964. Документы и материалы профсоюзов, М., 1965.

зустрічаються в ряді опублікованих документів ЦДАЖР СРСР і найчастіше в газетних повідомленнях, які в цій книзі становлять більшість. Особливий інтерес викликають ті архівні матеріали, де йдеться про міжзаводські змагання (док. 32), змінно-зустрічне планування на металургійних заводах (док. 39), бригадний господарсько-розрахунковий метод роботи, зокрема в Донбасі (док. 50), про розгортання змагання за виконання норм виробітку (док. 53).

Боротьбі радянського народу під керівництвом Комуністичної партії за здійснення плану ГОЕЛРО присвячений тематичний збірник «Електрифікация СССР»¹². Увагу дослідників історії Української РСР привернуть розділи про державні плани розвитку електрифікації СРСР, будівництва Дніпровської гідроелектростанції, про розвиток електрифікації на Україні, електрифікацію промисловості і транспорту та вугільної промисловості Донбасу й ін. У вміщених постановках Ради Праці і Оборони, які стосуються будівництва об'єктів енергетики на 1925/26 р. (стор. 12), 1927/28 р. (стор. 21), 1928/29 р. (стор. 26), 1929/30 р. (стор. 33), 1931 р. (стор. 46), накреслено перспективи розширення електромережі УРСР, визначено фінансування будівництва ряду електростанцій республіки. Інтерес становлять документи про Дніпрогес, зокрема матеріали Технічної ради Дніпробуду (стор. 62), Першої загальнобудівельної наради (стор. 67), радіолистівки будівництва про розгортання соціалістичного змагання (стор. 76), а також інші документи про електрифікацію та хід будівництва електростанцій на Україні.

У збірнику широко використано матеріали з фондів Центрального державного архіву народного господарства СРСР, ЦДАЖР СРСР, ЦДАЖР УРСР, місцевих архівів, а також періодику. Тут подано детальні підрядкові примітки. Але в цілому відсутність науково-довідкового апарату, нумерації документів свідчать про недостатній рівень археографічної підготовки збірника.

У вищерозглянутих збірниках документів і матеріалів промисловий розвиток УРСР відображається лише фрагментарно, і це природно, оскільки вони присвячуються індустріалізації в загальносоюзному масштабі. Повністю відведено цій темі поки що єдиний збірник «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.)»¹³, підготовлений Інститутом економіки АН УРСР та ЦДАЖР УРСР. З 201 документа книги майже дві третини взято з фондів Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (ПА ІІП при ЦК Компартії України) і ЦДАЖР УРСР. Вони згруповані у два розділи, які охоплюють початковий період соціалістичної індустріалізації (60 документів) і боротьбу робітничого класу Української РСР за виконання завдань першої п'ятирічки (141 документ).

Важливе значення мають вміщені у збірнику директивні документи партійних органів, які дають чітке уявлення про керівну роль Комуністичної партії у процесі розвитку промисловості республіки. Це — матеріали до X (док. 41, 42) і XI (док. 92, 94, 98) з'їздів КП(б)У, I (док. 11) і II (док. 62—64) Всеукраїнських партійних конференцій, постанови Політбюро ЦК КП(б)У про будівництво Дніпрогесу (док. 11), роботу Південнорудного тресту (док. 77), стан важкого машинобудування на Україні (док. 78), про заходи по прискоренню будівництва Харківського тракторного заводу (док. 107) та ін.

У книзі опублікована значна кількість узагальнюючих матеріалів. Їх стрижневою групою є документи Вищої ради народного господарства УРСР (ВРНГ УРСР), в яких детально показано фінансування і забезпечення промисловості робочою силою, капітальне будівництво і реконструкцію підприємств важкої індустрії, боротьбу трудящих за виконання народногосподарських планів. Тут опубліковано важливі документи з фондів ЦДАЖР УРСР (ф. 34 — ВРНГ УРСР, ф. 337 — Державна планова комісія Української РСР, ф. 2605 — Всеукраїнська Рада професійних спілок). Серед них: пояснювальна записка ВРНГ УРСР до зведеного промислового плану на 1926/27 р. про стан робочої сили в 1925/26 р. (док. 20); тези до доповідей ВРНГ УРСР на II пленумі Всеукраїнської ради профспілок (док. 26) і на X Всеукраїнському з'їзді Рад (док. 25), де накреслюються перспективи розвитку промисловості республіки, та інші матеріали.

Найповніше у збірнику представлені металургійна і машинобудівна промисловість республіки (відповідно, 18% і 16% документів загальної кількості). І зовсім недостатньо — кам'яновугільна промисловість Донбасу (менше 10%), хоча фронт боротьби за вугілля був одним з основних в індустріалізації країни. Напевно, упорядники врахували значну кількість документів з цієї тематики, вміщених в загальносоюзних збірниках.

¹² Электрification СССР. 1926—1932 гг. Сборник документов и материалов, М., 1966.

¹³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 годы). Сборник документов и материалов, К., 1966.

Змістовна характеристика окремих галузей промисловості міститься в матеріалах об'єднань «Сталь» (док. 119, 142, 198) і «Вугілля» (док. 112, 141, 146), Південного металургійного тресту (док. 43, 59, 81, 83), Українського тресту сільсько-господарського машинобудування (док. 13—14, 88, 177), Південного машинобудівного тресту (док. 33, 55, 100) і т. п.

Публікація матеріалів Уповноваженого наркома важкої промисловості СРСР при РНК УРСР, датованих 1932 р., дає уявлення про підприємства союзного машинобудування на Україні (док. 173), будівництво нових шахт Донбасу (док. 176) і електростанцій (док. 178), про фабрично-заводські курси на підприємствах республіки (док. 197), наводяться підсумки роботи важкої індустрії УРСР (док. 190). Багато документів розкривають трудову активність робітничого класу України, їх героїчну боротьбу за дострокове виконання завдань першої п'ятирічки. У названій праці дістала відображення історія Харківських тракторного і паровозобудівного, Луганського паровозобудівного, Краматорського машинобудівного та інших підприємств республіки.

Збірник, на жаль, не позбавлений окремих недоліків, на що вказано в рецензіях¹⁴, зокрема є помилки в археографічній обробці документів, нечітко показано джерела нагромадження коштів для промислового будівництва, відсутні матеріали, які характеризують виконання першого п'ятирічного плану всією промисловістю республіки тощо. Та, незважаючи на все це, слід відзначити, що подібна публікація документів є великим кроком вперед у справі вивчення історії індустріалізації Української РСР.

Хід індустріалізації в обласному масштабі в хронологічних рамках 1926—1932 рр. розглядається у збірнику «Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки»¹⁵, який включає 154 документи на цю тему. Понад половину документів розділу взято з фондів установ, які підготували цей збірник,—ЦДАЖР УРСР, Харківський державний обласний архів і Партійний архів Харківського обкому Компартії України. У збірнику ґрунтовно висвітлена робота партійних організацій на місцях. Це—документи районних партійних конференцій, пленумів райкомів, партактивів і зборів, звіти партійних організацій (док. 4, 11, 13, 16, 56, 152 і т. д.).

Переважає більшість матеріалів книги розповідає про індустріальний розвиток окремих заводів і фабрик Харкова та області: паровозобудівного, електромеханічного, сільськогосподарських машин, турбогенераторного, велосипедного і інших підприємств, про будівництво і пуск тракторного заводу та електростанції Харківського району.

Відносно мало опубліковано матеріалів (і лише за окремі періоди), які б висвітлювали загальний стан промисловості області. Це—річні звіти Харківського окружного відділу місцевої промисловості за 1926/27 р. та 1928/29 р. (док. 31, 76), звіт промислової секції Харківської міськради про підсумки роботи підприємств за травень—жовтень 1927 р. (док. 36) та підсумки Харківської планової комісії про виконання першого п'ятирічного плану в галузі промисловості (док. 154). Збірник наділений примітками і покажчиками, що полегшує користування ним.

Ряд цікавих документів, присвячених визначній події в історії індустріалізації країни—будівництву Дніпрогесу—вміщено у збірнику¹⁶, підготовленому Партархівом Запорізького обкому Компартії України. Матеріали цієї установи (43 документи), а також ПА ІІП при ЦК Компартії України (4 документи) і Запорізького державного архіву (5 документів) становлять близько 32% джерельної бази книги. (У передмові помилково вказано 75%). Із загальної кількості, 161 документа, переважна більшість—матеріали преси. Зокрема, з газети «Червоне Запоріжжя» (орган окружному КП(б)У та окрвиконкому) зроблено 41 публікацію, а з одного номера журналу «Хроника Днепростроя»—23 (!). Такий значний передрук уже опублікованих джерел, на нашу думку, є недоцільним і часом спричиняє одноманітну подачу матеріалу. Наведено, наприклад, 15 інформаційних повідомлень газети «Коммунист» про збір коштів на будівництво Дніпрогесу і стільки ж привітань з приводу пуску електростанції. В цілому передрук видань доречний тоді, коли допомагає яскравими штрихами розкрити тему і документальне багатство збірника. Укладачі не повинні забувати про основне завдання—введення до наукового обігу нових документів. Цей збірник, на жаль, не має ніяких покажчиків.

¹⁴ «Советские архивы», 1967, № 3, стор. 113; «Український історичний журнал», 1968, № 2, стор. 146; «Економіка Радянської України», 1967, № 2, стор. 89; та ін.

¹⁵ Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926—1932. Збірник документів і матеріалів, Харків, 1959.

¹⁶ Первенец индустриализации страны—Днепрогэс им. В. И. Ленина. Сборник документов о строительстве Днепрогэса им. В. И. Ленина. 1926—1932, Запорожье, 1960.

Вагомий вклад у документальну базу досліджень про здійснення соціалістичної індустріалізації на Україні вносять три збірники з історії підприємств республіки¹⁷. Характерним для цих книг є ґрунтовна джерельна база, науково-довідковий апарат.

У збірнику про Харківський тракторний завод представлені документи ПАП при ЦК Компартії України (використано один фонд), ЦДАЖР СРСР (5 фондів), ЦДАЖР УРСР (9 фондів), Партархіву Харківського обкому Компартії України (6 фондів), а також матеріали радянської преси (12 найменувань). Перші два розділи включають 186 документів і охоплюють 1930—1937 рр., тобто період будівництва і пуску підприємства, освоєння виробничої потужності та виконання ним плану другої п'ятирічки. Численні документи книги розповідають про неослабну увагу партійних, радянських і громадських організацій, трудящих країни до будівництва гіганта машинобудування, про виробничі успіхи робітників ХТЗ, їх трудову та політичну активність. У збірнику вміщено цікаві узагальнюючі матеріали. Це, зокрема, подані у витягах пояснювальні записки: директора ХТЗ до звіту роботи за 1935 р. (док. 150), до промфінплану за 1936 р. (док. 156), начальнику Головного управління тракторно-автомобільної промисловості по промфінплану заводу на 1937 р. (док. 177), до звіту про виробничу і господарську діяльність заводу за 1937 р. (док. 186) та ін.

Збірники з історії вказаних заводів загалом схвально оцінені в рецензіях¹⁸, хоча в них і є ряд недоліків в археографічній обробці документів (здебільшого це стосується збірника про ХПЗ ім. Комінтерну).

Розглянуті документальні публікації з історії соціалістичної індустріалізації України дають можливість зробити такі висновки. Насамперед, слід цілком певно підкреслити, що для дальшого поглибленого вивчення цієї проблеми вже опублікована досить значна кількість архівних джерел. Великих успіхів досягнуто в публікації директивних матеріалів партійних та радянських органів. Це є яскравим свідченням того, що партія, уряд Радянської країни вперше у світовій історії визначили плани розвитку промисловості, керували і уважно слідували за втіленням їх у життя. Вагомий вклад у документальну базу історії соціалістичної індустріалізації в СРСР і зокрема на Україні внесли загальносоюзні збірники документів.

У хронологічному відношенні опубліковані документи з історії розвитку промисловості Української РСР представлені нерівномірно. Найповніше відбиті початкові роки індустріалізації і період першої п'ятирічки. За тематикою досить повно показано індустріальний розвиток Донбасу, створення енергетичної бази промисловості, досягнення металургії та машинобудування республіки і в той же час зовсім недостатньо — розвиток хімічної, легкої та харчової галузей промисловості. Назріла необхідність у створенні документальних збірок з історії розвитку основних промислових центрів України, наприклад Донбасу, Придніпров'я, Ворошиловградщини. Доцільним є обратити за об'єкт документального висвітлення спеціальну тему — про інтернаціональні зв'язки, братерську допомогу народів СРСР, насамперед великого російського народу, в індустріалізації Радянської України. На жаль, дана тема ще недостатньо розкрита у виданих в республіці збірниках документів і матеріалів з соціалістичної індустріалізації. Науковим установам УРСР варто було б посилити методологічну і методичну допомогу архівам для поліпшення археографічного оформлення документальних збірок.

Активізувати зусилля у справі видання ґрунтовних документальних публікацій з багатогранної тематики індустріалізації країни — почесне завдання науковців республіки.

Ю. В. Бураков (Львів)

¹⁷ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе. Сборник документов и материалов, т. I (1930—июнь 1941 г.), Харьков, 1960; История Харьковского паровозостроительного завода. 1917—1932. Сборник документов и материалов, т. I, Харьков, 1965; История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962 г.). Сборник документов и материалов, К., 1967.

¹⁸ «Архіви України», 1966, № 4, стор. 82; «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 110; та ін.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИКО-ПАРТИЙНОЙ НАУКИ*.

сздательское объединение «Вища школа»,
издательство при Киевском
государственном университете,
К., 1976, 254 с.

Комуністична партія завжди приділяла і риділяє велику увагу творчій розробці марксистсько-ленінської теорії. Адже марксизм-ленінізм, як наголошувалося у Звіті Центрального Комітету КПРС XXV з'їзду і партії,— це «...єдина надійна основа для озробки правильної стратегії і тактики. Її дає нам розуміння історичної перспекиви, допомагає визначити напрям соціально-економічного і політичного розвитку на овгі роки вперед, правильно орієнтуватися міжнародних подіях»¹.

Розв'язуючи актуальні проблеми будівництва комунізму, партія постійно збагаує марксистсько-ленінське вчення. Велизна роль у цьому належить історико-артійній науці, яка покликана глибоко загальнювати багату досвід КПРС, іжнародного комуністичного і робітничого уху.

У свою чергу, науковий підхід до висвітіння історії КПРС вимагає всебічної розобки марксистсько-ленінської методології, альшого поглибленого вивчення діалектико-матеріалістичного методу пізнання процесів історичного минулого і сьогодення, собливо сучасного етапу комуністичного удівництва. Але до останнього часу у цій праві існувало певне відставання². Реценювана монографія, яку підготували наковці кафедри історії КПРС Інституту ідвищення кваліфікації викладачів сус-

пільних наук при Київському державному університеті, є, по суті, однією з перших книг, спеціально присвячених методологічним проблемам історико-партійної науки. Її автори поклали в основу своєї праці твори класиків марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії, використали досягнення радянських учених у розробці актуальних проблем комуністичного будівництва.

Структура книги, обрана авторським колективом, дала можливість розкрити найважливіші питання теми дослідження — предмет історико-партійної науки, її соціальні функції, періодизацію історії КПРС, зв'язок історії партії із сучасністю.

При визначенні предмета і змісту методології історико-партійної науки. Її місця в системі історико-партійних знаць автори прагнули з'ясувати такі важливі моменти, як співвідношення історичного матеріалізму і методології історичної науки в цілому та історико-партійної науки зокрема; співвідношення теорії і методології історико-партійної науки; поняття принципів і спеціальних методів історико-партійного дослідження.

«Для марксистських істориків,— зазначається в книзі,— визнання історичного матеріалізму загальним методом суспільних наук, у тому числі історичної науки, безперечне. На його основі формуються основоположні принципи історичного пізнання, він озброює історика знанням шляхів до відкриття історичної істини. Разом з тим, це не може заперечувати необхідності дальшої конкретизації загального методу історичного матеріалізму стосовно до об'єктів і завдань окремих історичних наук, розробки методології історичної науки та її складової частини — історико-партійної науки» (стор. 9). Саме таке завдання і поставили перед собою автори.

Досить ґрунтовно в книзі розглянуто питання про предмет і об'єкт історико-партійної науки, вказується на її діалектичний взаємозв'язок з іншими суспільними науками. Надзвичайно цінним є положення про те, що предмет історико-партійної науки включає, поряд з іншими, і закономірності теоретичної діяльності партії. При цьому автори правильно зазначають, що

* Авторський колектив: П. М. Шморґун, М. О. Буцько, М. Я. Варшавик, М. М. Маслов, Я. С. Калакуа, М. С. Климко, Л. Д. Костенко, Т. Лук'янов. За загальною редакцією Л. М. Маслова і П. М. Шморґуна.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 80.

² Див.: «Вопросы истории КПСС», 1976, № 7, стор. 6.

історія КППС як наука, показуючи історію розвитку теорії партією, суть теоретичних положень та їх практичне втілення, спирається на дані теоретичних наук, які глибоко і всебічно розкривають суть марксистсько-ленінської теорії, усіх її складових частин. У свою чергу, історико-партійна наука дає теоретичним наукам знання тих конкретно-історичних умов, у яких вони розвивалися, той фактичний матеріал, узагальнений на рівні історичного синтезу, без якого вони не можуть існувати і рухатися вперед. Цілком аргументованим є висновок, що саме в цьому вбачається органічний зв'язок історико-партійної науки з теоретичними суспільними науками, а сама вона, залишаючись наукою «конкретною», несе велике світоглядне навантаження (стор. 34).

На належному рівні висвітлені в монографії питання про основні закономірності розвитку і діяльності КППС, соціальні функції історико-партійної науки, її зв'язок з теорією, політикою і практикою партії.

Автори правильно розглядають історико-партійну науку як складову частину марксистсько-ленінської науки про суспільство. Вони переконливо показали, що марксистсько-ленінське вчення, яке творчо розвивається партією з урахуванням всесвітньо-історичного досвіду революційного перетворення суспільства, є теоретичною і водночас методологічною основою діяльності КППС, а отже, й гарантією її правдивого відображення в історико-партійній науці. У тісному зв'язку з цим висвітлюється питання про принцип партійності і його утвердження в історико-партійній науці, про необхідність непримиренної боротьби проти будь-яких перекручень і фальсифікацій історії КППС.

Значний інтерес становить розгляд авторами принципу історизму в історико-партійних дослідженнях. На основі широкого використання теоретичної спадщини класиків марксизму-ленізму, документів Комуністичної партії вони розкрили важливість і об'єктивну необхідність конкретно-історичного підходу при висвітленні питань історії КППС.

Комплексно, з урахуванням найновіших досягнень історико-партійної науки, висвітлено і питання про основи періодизації історії КППС. Авторі правильно зазначають, що ця проблема належить до числа складних методологічних проблем історико-партійної науки і від правильного її розв'язання великою мірою залежить як рівень наукових досліджень у галузі історії партії, так і якість викладання цього важливого предмета. Тим часом у курсах лекцій та навчальних посібниках трапляються розбіжності в питаннях періодизації історії партії. У книзі зроблено спробу визначити як основні періоди історії КППС, так і етапи розвитку історико-партійної науки. Ця робота виконана з урахуванням ленінських принципів і критеріїв

періодизації історії партії. Особливо підкреслюється тісний зв'язок етапів і періодів історії КППС із стратегічними планами партії, накресленими в її Програмах, а також тактичними завданнями, що стояли перед нею в певних конкретно-історичних умовах. Основоположними принципами визначення періодів історії КППС, особливо дожовтневого періоду, стали положення В. І. Леніна, науково обгрунтовані ним у книгах «Що робити?», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», брошури «Соціалізм і війна», виступі на Х Всеросійській партійній конференції та інших працях. При періодизації історії КППС у післяжовтневий період (особливо після 1924 р.) автори керувалися положеннями документів Комуністичної партії, а також враховували рекомендації з цього питання ряду радянських вчених. Подаючи власну схему періодизації історії КППС (стор. 190—192), автори цілком правомірно виділили 1976 рік — рік XXV з'їзду партії — як початок нового періоду.

Комплексно, у логічному зв'язку з проблемою періодизації історії КППС і, по суті, вперше в науковій літературі висвітлюється в монографії питання про періоди розвитку історико-партійної науки. Авторі вважають, що таких періодів є чотири: перший — з середини 90-х років XIX ст. до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, другий — з жовтня 1917 р. до середини 30-х років, третій — з середини 30-х до середини 50-х років, четвертий — з середини 50-х років до наших днів. Відповідно до такої періодизації розглядаються завдання і аналізується рівень розвитку історико-партійної науки.

Глибоко і всебічно висвітлюється в книзі проблема «Історія КППС і сучасність». При цьому заслуговує на увагу роз'яснення суті терміна «сучасність», а також висновок про існування діалектичного взаємозв'язку історії і сучасності, їх співвідношення. В організації та проведенні наукових досліджень необхідно враховувати, по-перше, вплив сучасності на пізнання історичного минулого як вихідний методологічний принцип будь-якого історіографічного дослідження, а по-друге, вплив історичного пізнання на сучасність як найважливішу соціальну функцію історичної науки. Саме з урахуванням цих взаємозв'язаних принципів і висвітлюється в монографії питання про історичний досвід КППС у вивченні сучасності. «Жодне історико-партійне дослідження сучасності не може бути визнане повноцінним, — роблять цілком правильний висновок автори, — якщо у ньому не висвітлюється питання про застосування досвіду минулого в сучасних умовах діяльності КППС» (стор. 221). У цьому зв'язку в книзі підкреслюється виняткове значення настанов XXV з'їзду КППС про важливість і необхідність дальшого наукового узагальнення всесвітньо-історичного досвіду КППС, міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Розкриваючи проблему «Історія КПРС і наукове передбачення», автори на конкретних прикладах показують, що вивчення сучасності у тісному зв'язку з минулим дає можливість передбачати на цій основі майбутнє. Саме під таким кутом зору вони й розглядають завдання комуністичного будівництва, сформульовані в Програмі КПРС, економічну стратегію і соціальну політику партії, накреслені XXV з'їздом КПРС плани розвитку нашої країни в десятий п'ятиріччі. Надзвичайно важливе значення мають марксистсько-ленінські принципи наукового передбачення для розвитку історико-партійної науки, представники якої на основі узагальнення практики комуністичного будівництва покликані виробляти наукові рекомендації, спрямовані на вдосконалення форм і методів партійного керівництва соціально-політичним, економічним і культурним розвитком нашої суспільства.

Є в праці і ряд дискусійних, а також недостатньо обгрунтованих тверджень і моментів. Це, зокрема, стосується питання про кількість методологічних принципів історико-партійної науки. Авторі не досить аргументовано, як на наш погляд, звели ці принципи до двох основних — партійності та історизму. Посилання на те, що такої самої думки дотримується ряд учених, замало. Це потрібно було всебічно обгрунтувати. Терміни «методологія» і «метод» вживаються в монографії без чіткої послідовності. В ряді випадків створюється враження, що це тотожні поняття, в інших, — що кожне з них має певні специфічні аспекти.

У запропонованій авторами схемі періодизації історії КПРС окремі етапи і періоди визначені не досить обгрунтовано. Це,

зокрема, стосується періодів 1950—1961 рр., 1961—1971 рр., 1971—1976 рр. Так, важко погодитися з авторами, що КПРС вела боротьбу за зміцнення розвинутого соціалізму лише в 1961—1971 рр. (стор. 192). Адже зміцнення розвинутого соціалізму відбувається й після 1971 р. Неправомірно, на наш погляд, говорити, що 1961—1971 рр. стали початком розгорнутого комуністичного будівництва. Про період, який охоплює 1971—1976 рр., сказано, що він характеризується боротьбою КПРС за підвищення народного добробуту на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності і прискореного зростання продуктивності праці. Це, звичайно, правильно, але недостатньо. Очевидно, при визначенні цього періоду слід було мати на увазі і явища соціально-політичного характеру. Невдало, без жодної аргументації вжито термін «стратегічний етап в періодизації історії КПРС» (стор. 190). При цьому не пояснюється, хто саме визначає цей стратегічний етап.

У загалом добре написаному розділі «Марксизм-ленізм — теоретична основа історії КПРС як науки» міститься чимало загальних суджень, які стосуються питань марксистсько-ленінської теорії взагалі, тимчасом як історико-партійних матеріалів, прикладів, які б підтверджували назву розділу, використано недостатньо.

Та всі ці зауваження не впливають на позитивну оцінку книги, яка є значним вкладом у розробку проблем марксистсько-ленінської методології.

Л. Ю. Беренштейн (Київ),

Л. І. Валуїська (Київ),

Л. М. Кусок (Київ)

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ,

изд-во «Наукова думка»,
К., 1976, 330 с. *

Нещодавно побачила світ колективна монографія, присвячена аналізу єдності інтернаціонального і національного у розвитку соціалістичних націй, процесів становлення і розвитку радянського народу як

нової історичної спільності людей. Її автори — провідні вчені-суспільствознавці республіки — вивчили і творчо використали спадщину класиків марксизму-ленізму, матеріали з'їздів КПРС, пленумів ЦК та інші партійні документи, програмні документи міжнародного комуністичного і робітничого руху. До наукового обігу введено багато нового теоретичного і фактичного матеріалу, одержаного в результаті узагальнення практики національних відносин в СРСР та інших соціалістичних країнах.

Вказавши у вступі на велике історичне значення ленінського вчення про нації і національні відносини в період побудови соціалістичного суспільства і підкресливши важливість дальшої творчої розробки проблем пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму, автори в першому розділі монографії ґрунтовно висвітлюють інтернаціональні і національні завдання робітничого класу, проблеми про-

* Редакційна колегія: В. Ю. Євдокименко (відп. редактор), І. П. Головаха, А. І. Доронченков, Л. Ф. Лаврова (відп. секретар). Авторський колектив: В. Г. Антоненко, І. П. Головаха, В. М. Гончарова, Ф. Я. Горовський, А. І. Доронченков, А. О. Єршєв, М. К. Іванова, П. І. Косуха, Л. Ф. Лаврова, О. А. Макаренко, Л. Л. Потарикіна, Ю. І. Римаренко.

летарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму в теоретичній діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на сучасному етапі, процес становлення і розвитку радянського народу — нової історичної спільності людей.

Пролетарський інтернаціоналізм розглядається у книзі як могутня міжнародна та міжнародна єдність робітничого класу, як один з вирішальних факторів соціального прогресу, згуртування всіх революційних сил. Цілком справедливо вказавши, що світовий революційний процес на сучасному етапі характеризується розширенням фронту класової боротьби, посиленням інтернаціоналізації революційного руху, зростанням ролі пролетарського інтернаціоналізму у суспільному прогресі, автори аналізують процеси розвитку пролетарського інтернаціоналізму в кожній соціалістичній країні і на міжнародній арені, де він втілюється в рівноправних відносинах між країнами соціалістичної співдружності, у їх спільній боротьбі за зміцнення інтернаціональної єдності соціалістичної системи, підтримці міжнародного робітничого та національно-визвольного рухів. У праці переконливо показано, як КПРС у своїй практичній і теоретичній діяльності поєднує розв'язання національних та інтернаціональних завдань.

Історія Радянського Союзу — це історія виникнення непорушної єдності і дружби всіх народів нашої багатонаціональної держави. Після перемоги соціалізму в СРСР склалася нова історична спільність людей різних національностей — радянський народ. На сторінках монографії ґрунтовно висвітлено поступовий процес її становлення, який відбувався з часу перемоги Великого Жовтня до побудови соціалістичного суспільства, і особливо підкреслено велику роль у цьому процесі ленінської національної політики КПРС і Радянської держави. Створена на принципах повної рівноправності і суверенності народів, Радянська багатонаціональна держава стала політичною основою формування нової історичної спільності.

Автори доводять, що радянський народ як нова історична спільність людей — це, насамперед, класова єдність робітників, селян і трудової інтелігенції всіх соціалістичних націй СРСР, показують діалектику інтернаціональних і національних процесів, які відбуваються в радянському суспільстві, розкривають суть понять «народ» і «нація». На сторінках монографії підкреслюється, що тенденції розквіту і зближення соціалістичних націй є формою інтернаціоналізації національного життя і міжнародних відносин.

Другий розділ монографії присвячено аналізу процесу розквіту і зближення соціалістичних націй, що є яскравим виявом єдності національного та інтернаціонального в суспільному житті. Спираючись на програмні положення КПРС з національного питання, автори розкривають соціаль-

ні зміни та розвиток національних відносин у нашій країні на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму, розглядають різні форми зближення соціалістичних націй.

У праці значне місце приділено критиці релігійних концепцій взаємовідносин між народами. Захисники релігійних догм випинають соціально-етнічні проблеми, вважаючи їх найменш прийнятними для критики. Дійсно, ці проблеми, як правильно зазначають науковці, ще слабо висвітлені в атеїстичній літературі. Автори монографії показують реакційну роль релігії в історії народів, зокрема українського, викривають антинародний характер християнства, ісламу, буддизму, доводять, що церковники та їх ідеологи свідомо перекидують суть процесів суспільного розвитку, метафізично протиставляють національне й інтернаціональне, виступають запеклими ворогами пролетарського інтернаціоналізму. Цим ворожим концепціям марксисти-ленінці протиставляють дружбу і братерство народів, непримиренність до расової і національної неприязні. Як слушно підкреслюється у книзі, «марксизм-ленінізм незмінно виступає за об'єднання, співробітництво широких мас трудящих, атеїстів і віруючих, на основі спільності їх соціальних інтересів» (стор. 155).

Окремий параграф другого розділу присвячено аналізу характеру розвитку націй та національних відносин у процесі соціалістичного будівництва. Соціалістична закономірність національного розвитку охоплює у гармонійній єдності і взаємозумовленості обидві тенденції — як розквіт націй, так і їх зближення, що повністю відображає діалектику марксистсько-ленінської постановки національного питання — йти до всебічного зближення націй шляхом створення максимально сприятливих умов для розвитку кожної з них. Причому закономірність соціалістичного національного розвитку має загальне, світове значення. Вона простежується у процесі розквіту країн соціалістичної співдружності, успішного здійснення Комплексної програми економічної інтеграції країн — членів РЕВ, у всезростаючому співробітництві братніх держав.

Характеризуючи всебічний розквіт націй у ході комуністичного будівництва, автори підкреслюють водночас зміцнення їх політичної, економічної та духовно-творчої єдності. У нашій країні виникла «єдність націй» — новий, соціалістичний тип національної консолідації. Внутрішня згуртованість соціалістичних націй визначається дослідниками як один з найхарактерніших проявів процесу розквіту соціалістичних націй на основі їх всебічного зближення (стор. 164).

Глибоким виявом закономірності розвитку національних відносин при соціалізмі є тенденція соціалістичних націй до зближення при широкій різноманітності форм і засобів їх спілкування. Автори підкреслю-

ють, що зближення націй є «всеосяжним усвідомленим процесом міжнаціонального, міждержавного спілкування, що відбиває об'єктивні потреби історичного розвитку» (стор. 196). Великий інтерес становлять ті сторінки праці, де говориться про міждержавне соціалістичне зближення, яке втілюється у практиці відносин між країнами світової соціалістичної системи, зокрема про інтенсивний розвиток інтеграційних процесів.

Заслугує на увагу розкриття в монографії соціальних змін і процесу розвитку національних відносин на Україні за роки Радянської влади. Значне місце приділяють автори проблемі інтернаціонального і національного в духовній культурі соціалістичних націй, єдності інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих. Вони наголошують, що, незважаючи на різноманітність форм, за своїм змістом культура є класовою, в її основі лежить загальнолюдське значення, що інтернаціональне в її змісті проявляється через національне. У рецензованій книзі проаналізовано закономірність розвитку соціалістичної культури радянського народу — національної формою, інтернаціональної змістом, досліджено процеси розвитку національних культур в умовах соціалізму, дальшої інтернаціоналізації культури радянських народів.

Однією з важливих передумов побудови комуністичного суспільства в СРСР є виховання нової людини, складовою частиною якого є інтернаціональне і патріотичне виховання. Соціалістична дійсність, цілеспрямована діяльність КПРС, Радянської держави є головними факторами виховання у трудящих почуттів патріотизму та інтернаціоналізму. Як важлива соціально-політична проблема, комуністичне виховання трудящих, зокрема інтернаціональне і патріотичне виховання, знаходиться на передньому краї ідеологічної боротьби.

Питанням критики буржуазно-націоналістичних концепцій національного та інтернаціонального, що зв'язано з боротьбою за чистоту теорії наукового комунізму, проти перекозів ідеології і політики протектарського інтернаціоналізму, проти бур-

жуазної ідеології, зокрема, проти буржуазного націоналізму, присвячено останній розділ книги. Його автори висвітлюють лєнінський підхід до суспільних явищ і процесів, показують, як вождь світового пролетаріату виробив принципи класовості, партійності, історизму та об'єктивності, особливо класовий інтернаціоналістський підхід до національних проблем.

У монографії піддано гострій критиці теоретичні засади українського буржуазного націоналізму, зокрема такі його риси, як ідеалізм та індивідуалізм, проповідь расизму і різних псевдотеорій нації. Апологетом найновіших модифікацій українського буржуазного націоналізму є один з його ідеологів Д. Донцов, антинародні погляди і «теорії» якого переконливо спростовують радянські дослідники. Використовуючи багатий фактичний матеріал, вони доводять також антинауковість і шкідливість інших антикомуністичних «теорій», поширюваних реакційними елементами української еміграції. «Остаточно відірвавшись від української нації, не маючи ніякої соціальної опори в радянському суспільстві, націоналізм виконує свою жалюгідну «соціальну функцію» — плентається у хвості світової реакції, чорних сил світового антикомунізму» (стор. 327).

Відзначаючи цінність рецензованого видання, треба зазначити, що, на жаль, у ньому недостатньо розкрито такі важливі питання, як міждержавне соціалістичне зближення країн соціалістичної співдружності, розвиток інтеграційних процесів, дедалі зростаюче політичне і культурне спілкування між ними. Якщо розквіту і зближенню соціалістичних націй приділено значну увагу, то такі актуальні проблеми, як інтернаціональне і національне в духовній культурі соціалістичних націй, їх взаємодія, єдність інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих, висвітлені надто стисло.

Але ці недоліки не знижують загальної позитивної оцінки рецензованої праці, яка, безумовно, приверне увагу науковців, викладачів, студентів і пропагандистів.

М. В. Знаменська (Київ)

**ПРОЛЕТАРСКИЙ
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ —
НАШЕ ЗНАМЯ.**

*Документы и материалы
об участии трудящихся Донбасса
в укреплении интернациональных связей
Советского Союза
с народами зарубежных стран
(1917—1974 гг.)*,*

изд-во «Донбасс», Донецк, 1974, 294 с.

«Ми — інтернаціоналісти» — з гордістю промовляють радянські люди. З особливою силою підкреслено значення пролетарського інтернаціоналізму на XXV з'їзді КПРС. «Це один з головних принципів марксизму-ленінізму...» — говорив у звітній доповіді з'їздові Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв. — Ми, радянські комуністи, вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленінця¹. Вивчення історії пролетарського інтернаціоналізму є по суті невичерпною, завжди політично і науково актуальною проблемою, бо йдеться, зрештою про єдність дій світового пролетаріату, окремих його загонів. Особливого значення у зв'язку з цим набуває документальне висвітлення цього питання. Протягом останніх років радянська історіографія збагатилася цілим рядом археографічних видань загальносоюзного значення, чого, на жаль, не можна сказати про республіканські видання, зокрема, на Україні. Тому появу збірника документів, що є першою ластівкою в цьому напрямі, слід вітати.

Не випадково упорядники звернулися до робітничого класу Донбасу, до цієї «всесоюзної кочегарки», як його довгий час називали радянські люди. Робітничий клас є носієм всього прогресивного, передового і донбасівці, як один з його загонів, завжди проявляли класову солідарність, самосвідомість, інтернаціональні обов'язки перед міжнародним пролетаріатом. У показі цього упорядники і вбачали своє головне завдання.

Збірник складається з трьох розділів і містить 190 документів. Їх наукова систематизація витримана за хронологічно-тематичним принципом. У першому розділі — «Зміцнення міжнародної солідарності в період утворення основ соціалізму (1917—1932 рр.)» — наведені численні резолюції, звернення, відозви, листи, вітання, газетні повідомлення тощо, показано зародження, розвиток та зміцнення руху солідарності з міжнародним пролетаріатом серед робітників Донбасу, схвалення зовнішньої по-

літики Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямованої на встановлення миру і дружби між народами, на надання моральної підтримки і подання матеріальної допомоги політв'язням капіталу, зарубіжному пролетаріатові, що вів класові бої за свої права.

Пролетарська солідарність висвітлюється в тісному зв'язку з інтернаціональними контактами трудящих Донбасу, що проявлялися здебільшого під час зустрічей з іноземними робітничими делегаціями в СРСР, зокрема німецькою, англійською, шведською, французькою, бельгійською, ірландською та ін., які відвідували в різний час Донбас. Заслужують на увагу ті документи, що показують керівництво і сприяючу роль Комуністичної партії, діяльність місцевих партійних та громадських організацій по інтернаціональному вихованню трудящих. На жаль, зовсім не знайшли висвітлення в розділі питання допомоги і солідарності з трудящими Японії, що потерпіли від землетрусу (1923 р.), металістами Норвегії (1924 р.), яким уряд оголосив локаут, страйкуючими гірниками Швеції та текстильниками Лодзі (1928 р.), протести проти розстрілу першотравневої робітничої демонстрації в Німеччині (1929 р.), розправи над робітниками-неграми в американському місті Скоттсборо (1931 р.) та ін. У цих кампаніях трудящі Донбасу брали активну участь. Проте такі документи залишилися поза увагою упорядників. У той же час в збірнику вміщені документи, що не мають прямого відношення до теми або лише побіжно торкаються її (док. №№ 8, 16, 55 та ін.).

У другому розділі збірника — «Єдність трудящих у боротьбі з фашизмом (1933—1945 рр.)» — вміщено 30 документів, що фрагментарно відтворюють героїчну боротьбу і взаємодопомогу народів у період тяжких випробувань. Серед документів є такі, які свідчать про солідарність трудящих Донбасу з Компартією Німеччини в її боротьбі з нацизмом. Це — протести проти судової розправи гітлерівців над Г. Димитровим, матеріали антифашистських мітингів солідарності з борцями республіканської Іспанії, свідчення героїчної боротьби радянського народу проти фашистських загарбників разом з країнами антигітлерівської коаліції та ін. Однак факти протесту трудящих проти нацистського терору в Німеччині, Австрії та інших окупованих гітлерівцями країнах, проти переслідувань Е. Тельмана, відгуків народів Європи на інтернаціональну визвольну місію Радянської Армії в цих країнах, їх оцінка всесвітньо-історичного значення перемоги СРСР над фашизмом висвітлені в цьому розділі недостатньо.

Із створенням світової системи соціалізму виникли принципово нові міждержавні відносини соціалістичних країн, відкрилися широкі можливості для зміцнення міжнародної єдності трудящих, боротьби за мир, демократію і соціальний прогрес. Це знай-

* Составители: Мельник С. М. (отв. составитель), Бурносков В. Ф., Грушко А. В., Заставская Н. Н., Смальяченко В. Д., Стуканов Е. Н., Титова С. В.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 35.

шло своє відображення як у назві розділу — «Новий етап у розвитку інтернаціоналізму (1946—1974 рр.)», так і в характері самих документів. Вони висвітлюють економічні, науково-технічні та культурні зв'язки і співробітництво трудящих Донбасу з країнами соціалістичної співдружності, інтернаціональну солідарність та допомогу країнам Азії, Африки, Латинської Америки, участь у міжнародному русі за визволення політв'язнів капіталу, кращих борців за свободу і незалежність своїх країн.

Збірник має науково-довідковий апарат, що полегшує користування ним. Особливо вдало подано перелік документів, який водночас є і хронологічним показником.

Таким чином, читач одержав корисну документальну розповідь про участь трудящих Донбасу в русі міжнародної пролетарської солідарності та їхні інтернаціональні зв'язки. Однак рецензоване видання не позбавлене окремих недоліків. Зокрема, на науковому відборі документів для публікації позначилася вузькість джерелознавчої бази. Автори широко використали місцевий матеріал партійних і державних архівів, у тому числі і поточні архіви підприємств, що цілком схвально, місцеву пресу, археографічні видання. Однак надзвичайно мало введено в обіг документів з центральних партійних та державних архівів (5), з республіканської та загальносоюзної преси (13) й жодного — з ЦДАЖР УРСР, хоч у передмові й зазначено, що документи з фондів цього архіву публікуються.

Територіальна вибірковість теми зовсім не означає використання лише місцевої документальної бази, а в збірнику сталося саме так. Отже унорядники не дотрималися наукового принципу всебічного і комплексного перегляду джерел і на цій основі відбору для публікації найгомонішних, найтиповіших документів. Це призвело до вміщення у збірнику деяких другорядних документів, а також порушення взаємозв'язку з документами загальносоюзного і республіканського значення, на основі яких можна було б показати розгортання руху міжнародної пролетарської солідар-

ності в країні, зокрема, в Донбасі (наприклад, відозви, звернення, відкриті листи ВЦРПС, ЦК МОДР СРСР і УРСР, ВУРПС, всеукраїнських комітетів профспілок тощо).

Діалектичний зв'язок місцевого і загальносоюзного варто було б навести у коментарях. Детально висвітлена у збірнику результативність кампанії солідарності та інтернаціональних зв'язків (док. №№ 27, 43, 80, 94, 133, 136, 150, 159, 164, 168, 172, 179, 180, 187). Але, вмістивши дві резолюції про допомогу робітникам Руру (док. №№ 24 і 26), упорядники чомусь пропустили важливе повідомлення газети «Труд» від 28 лютого 1923 р. про допомогу гірників Донбасу руриям. Чимало конкретних відомостей такого характеру є в інформаційних бюлетенях Донецького губвідділу профспілки гірників, зведеннях ВУРПС, всеукраїнських комітетів профспілок та республіканської преси. Однак автори їх також недостатньо використали.

Археографічне оформлення документів зроблено на достатньому науковому рівні, хоч деякі з них потребують більш цілеспрямованого розкриття змісту в заголовках у розрізі теми. Так, у заголовку до док. № 74 йдеться про нараду стахановців колгоспів і радгоспів Горлівського району. Проте в змісті документу — не це головне. Нарада вирішила присвоїти окремим ланкам імена славних інтернаціоналістів Г. Димитрова, Х. Діаса, Е. Тельмана, М. Тореца і саме на цьому треба було наголосити в заголовку. На жаль, у передмові не вказується на первісність опублікування документів.

В цілому ж рецензований збірник складений на належному науковому рівні. Він є певним вкладом у радянське джерелознавство і, безперечно, з інтересом зустрінутий істориками, археографами і широким колом читачів. Видання республіканського збірника з цієї актуальної проблематики було б зустрінуто широкою громадськістю країни з великим інтересом.

І. М. Кулінич (Київ),
Є. П. Шаталіна (Київ)

О. Борканюк.

ЧИМ Є ДЛЯ НАС РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

(вибрані статті, промови,
інтерв'ю),

вид-во «Карпати»,

Ужгород, 1976, 340 с.

Минуло понад тридцять років з того часу, як Закарпатська Україна возз'єдналася з Радянською Україною. Це було торжеством історичної справедливості, яскра-

вим прикладом втілення в життя мудрої ленінської національної політики Комуністичної партії Радянського Союзу.

Почесне місце в історії визвольної революційної боротьби трудящих Закарпаття належить О. Борканюку і як безпосередньому учасникові цієї боротьби, і як дослідникові, талановитому пропагандистові марксизму-ленізму. Документальні матеріали рецензованого збірника розповідають про неймовірно тяжке соціально-економічне і політичне становище трудящих Закар-

паття під владою чеської імперіалістичної буржуазії, революційно-визвольну боротьбу трудящих краю проти своїх гнобителів, про стратегію і тактику боротьби Комуністичної партії Чехословаччини проти загрози фашизму і війни, за створення єдиного народного фронту, за національну і соціальну свободу пригноблених.

У 1933—1938 рр. О. Борканюк був першим секретарем Закарпатського крайкому партії, а з 1935 р. — депутатом Чехословацького парламенту. В цей час він дуже багато працює, пише статті, брошури і виголошує промови, спрямовані на захист трудящих рідного краю. У брошурі «За хліб, працю, землю і волю» О. Борканюк на конкретних численних прикладах і фактах показав неймовірно тяжке економічне становище трудового селянства, з одного боку, і розкішне життя банкірів, фабрикантів та поміщиків, — з другого. Великий інтерес викликають приклади і факти, які характеризують колоніальне становище Закарпаття.

У брошурі «Хто ми такі і куди належимо» йдеться про політичне безправ'я трудящих краю, грубий і жорстокий національний гніт, висвітлюється зрадницька роль української буржуазії. О. Борканюк відзначає, що «українська буржуазія ніколи не вела і не веде боротьби проти пригноблення українського трудового населення», навпаки «вона допомагає чеським імперіалістам закріплювати своє панство над нашими трудящими». Викриваючи зрадників українського народу, їх гру в автономію Закарпаття, він вимагав визнання Радянського Союзу, закликав боротися за «цілковите національне самовизначення трудящих мас Закарпаття», за «повне соціальне і національне визволення» (стор. 108—110).

З приходом у Німеччині до влади фашизму загроза з боку реакції нависла в усій Європі. У брошурі «Як боротись проти голоду, фашизму і війни» О. Борканюк писав, якщо трудящі Чехословаччини хочуть, щоб «гіркий досвід німецького пролетаріату не повторився на їх власній шкурі», вони повинні дати нещадний бій «всім буржуазним партіям», мусять «дати енергійну відсіч усім фашистським заходам уряду проти трудящих». Брошура закінчується закликом: «Геть руки від Радянського Союзу! Хай живе боротьба трудящих міст і сіл за повне соціальне і національне визволення!» (стор. 127).

У 1934 р. вийшла брошура О. Борканюка «Всі до бою за краще життя на Закарпатті», в якій він звернувся до всіх трудящих краю «відкинути вагання» і «з більшовицькою рішучістю» ставати «до бою під керівництвом комуністів проти всяко-

го націоналізму, фашизму, проти чеської окупації і домашньої буржуазії». У брошурі також докладно розповідається про Радянську владу та її переваги перед будь-якою владою. Виступаючи проти панування у Закарпатті чеської буржуазії, тавруючи чеських, українських і мадярських націоналістів, він закликав трудящих до інтернаціональної єдності. Із закликами до боротьби проти гнобителів, фашизму і війни, за інтернаціональну єдність, за справедливую побудову щасливого життя О. Борканюк виступав на VII конгресі Комінтерну, в палаті депутатів національних зборів буржуазної Чехословаччини, на VII з'їзді Комуністичної партії Чехословаччини, на мітингу в селах Стеблівці та в Хусті.

У 1937 р. О. Борканюк видає брошуру «Чим є для нас Радянський Союз», в якій розповідається про велетенські успіхи Радянського Союзу і його складової частини — Української РСР. Він пише: «Як не можемо собі уявити життя без сонячного проміння і тепла, так не можна уявити життя без Радянського Союзу. Його сила й успіхи належать трудящим цілого світу. Всім пригнобленим народам! Всім трудящим селянам! Всім, хто прагне миру і свободи... Радянський Союз став невичерпним джерелом впевненості й віри всіх борців за прогрес і соціалізм» (стор. 268).

Через усю книгу червоною ниткою проходить ідея пролетарського інтернаціоналізму, гостра й нещадна критика українського буржуазного націоналізму. Ці питання знайшли своє відображення в статті «Про становище Закарпатської України напередодні окупації Хортистською Угорщиною».

Крім того, в рецензованому збірнику вміщено 14 листів до рідних і близьких авторів людей. Серед них — листи-заповіти сестрі і братові, дружині й дочці, написані з будапештської в'язниці 3 жовтня 1942 р. «Все життя я був чесним, — писав він сестрі й брату, — вірним народові й ніколи не мав на думці особисту користь. І таким буду до смерті. Вірю, що наше діло справедливе й перемога буде за нами» (стор. 307). «Ніколи не забувай, — писав він дочці, — що твій батько помер на шибениці за діло народу» (стор. 309).

У книзі вміщено змістовне вступне слово про О. Борканюка, а також іменний та географічний покажчик. Значно допомагають читачеві при користуванні збірником «Примітки», в яких даються стислі, але змістовні пояснення про численні події та явища. Все це підносить науковий рівень видання.

І. М. Заброда (м. Виноградів),
Л. В. Олійник (Київ)

О. Ф. Сидоренко.

ІСТОРИЧНА МЕТРОЛОГІЯ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII ст.,

вид-во «Наукова думка»,
К., 1975, 160 с.

Серед допоміжних історичних дисциплін важливе місце належить метрології, яка вивчає вимірнівальні системи минулого, визначає назви і співвідношення мір та порівнює їхні фактичні величини з величинами сучасних метричних одиниць виміру. Історична метрологія допомагає дослідникам глибше збагнути суть соціально-економічних явищ, адже без чітких знань мір неможливо скласти справжнього уявлення про рівні та основні тенденції економічного розвитку суспільства, його торговельний обіг, фінанси, побут. У таких перспективних методах синтетичного історичного дослідження, як реконструкція чи моделювання суспільно-економічних форм феодального ладу, вона дозволяє посилається на конкретний джерельний матеріал, сприяє максимально точній реконструкції основних явищ і процесів економіки давнього суспільства. Дані метрології, нарешті, стають в пригоді під час джерелознавчої експертизи писемних пам'яток: на їх основі можна визначити час і місце виникнення того чи іншого документу, виявити його підробку чи фальсифікацію.

Відомо, що й донині в радянській історичній науці на Україні метрологія періоду феодалізму вивчалася фрагментарно і загалом залишалася мало розробленою. Причиною цього можна вважати, насамперед, джерелознавчі та технічні труднощі пошуків історико-метрологічних джерел у масі тогочасних писемних пам'яток. У рецензованій книжці на досить солідній джерельній базі робиться спроба дослідити розвиток системи мір Лівобережної України XVIII ст.

Основним матеріалом для монографії стали архівні документи, що характеризують діяльність центральних та місцевих установ Лівобережної України XVIII ст., колекції писемних пам'яток, зокрема, надзвичайно багата за змістом збірка Маркевича, а також тогочасна мемуарна література. Ці історичні джерела досить повно представили Лівобережну Україну географічно — по території десяти її полків — і послідовно висвітили окремі періоди її історії. Дослідники вдалося дійти обґрунтованих і, з нашої точки зору, вірогідних висновків як конкретно-метрологічного, так загальноісторичного характеру.

Насамперед слід зазначити, що історична метрологія цілком слушно розглядається в книжці як важливе соціально-економічне явище. Саме тому автор приділила велику увагу загальному історичному фону, на глі якого вона формувалася на Лівобережній Україні у XVIII ст. Зростаючі економічні можливості, господарська спеціалізація окремих районів Лівобережної України

і, як наслідок, дальше поживавлення торговельних відносин, поширення системи ярмарків і місцевих торгів стали передумовою важливого історико-метрологічного процесу — складання загальноукраїнських систем одиниць виміру. О. Ф. Сидоренко правильно підкреслює, що зміни в метрології Лівобережної України в напрямі створення загальноукраїнських вимірних стандартів можна вважати в значній мірі результатом возз'єднання України з Росією. Це привело, з одного боку, до посилення економічних зв'язків Лівобережжя з Російською державою, система мір якої у XVIII ст. вже була уніфікованою, а з другого, — до активізації в цих умовах економічного життя, зокрема, торгівлі.

Зроблені в праці висновки про основні тенденції і закономірності розвитку метрології Лівобережної України XVIII ст., підтверджуються й уточнюються в книжці конкретно-метрологічним дослідженням мір рідин, сипких речовин, ваги та довжини. Аналіз величин та співвідношень цих мір, проведений на великому й різноманітному джерельному матеріалі, показав, що, незважаючи на зовнішню різноманітність, у вимірюванні на Лівобережній Україні XVIII ст. панували подібні за структурою й величинами відповідних одиниць виміру струнки метрологічні системи. Цей головний висновок спростовує пануюче в історичній науці переконання про мало не хаотичний стан мір на Україні в період феодалізму.

Досить повно й детально в монографії охарактеризовані одиниці виміру, що використовувалися не тільки у торгівлі, а й у господарстві, зокрема, й тих традиційних мір, які були міцно пов'язані з формами тогочасного господарювання і вживалися переважно у побуті. Проте не всі питання конкретної метрології Лівобережної України XVIII ст. висвітлені О. Ф. Сидоренко в однаковій мірі докладно. Зокрема, майже повна відсутність згадок про одиниці виміру довжини у тогочасних джерелах позначилася на відповідному розділі рецензованої книжки: він написаний дещо фрагментарно. Однак слід відзначити, що дослідники все ж вдалося досить точно визначити й розраховувати основні одиниці виміру в згаданій системі.

Окремі положення монографії потребують деяких уточнень. Зокрема, посилаючись на дані джерел, автор звернула увагу на тенденцію до розширення сфери застосування найбільш точного для XVIII ст. способу вимірювання — зважування. Проте здається сумнівним, щоб в умовах примітивної зважувальної техніки (аж до використання каменів замість гир) ця тенденція мала для всього Лівобережжя абсолютне значення. Скоріш за все, зміна вимірювання сипких тіл зважуванням, що спостерігається на матеріалах 30—60-х років XVIII ст., була пов'язана із заходами по упорядкуванню мір та запровадженням загальнодержавних стандартів.

Характеристика систем мір Лівобереж-

режної України XVIII ст. дозволила дослідити виділити в розвитку торговельної метрології, як основні, два напрями: перший — це поступове зникнення розбіжностей в регіональних системах і внаслідок цього стабілізація загальноукраїнських систем, і другий — взаємодія українських мір із загальнодержавними російськими і відповідні зміни в місцевих мірах. Оскільки обидві тенденції були спрямовані до уніфікації місцевої метрології і справили позитивний вплив на господарство й торгівлю Лівобережної України XVIII ст., О. Ф. Сидоренко визнає їх прогресивними. Цей висновок, безумовно, можна вважати досить слушним, хоч і слід зауважити, що загадані прогресивні тенденції розвитку місцевої метрології стримувалися феодално-кріпосницьким характером господарства Лівобережної України XVIII ст., внаслідок чого місцеві одиниці виміру широко використовувалися тут й у XIX ст.

Відомо, що до цього часу українська метрологія не мала усталеної методики досліджень. В історичній метрології вона в значній мірі визначається наявним дослідницьким матеріалом. Для Лівобережної України XVIII ст. історико-метрологічними джерелами, що збереглися більш-менш систематичними комплексами, були звіти про ціни. Саме тому для вивчення фактичних величин переважної більшості мір О. Ф. Сидоренко запропонувала метод компаративного дослідження цін. Цей метод є перспективним і для дальших досліджень в галузі української метрології, насамперед торговельної, адже даними про ціни товарів оперує певна кількість давніх писемних пам'яток. Однак не варто було перебільшувати значення даних про ціни як історико-метрологічного джерела. З по-

ля зору дослідниці, зокрема, випали речові пам'ятки метрології: різного виду гирі, спеціальні посудини для виміру рідини, різноманітні еталонні мір довжини, які зберігаються у багатьох музейних зібраннях нашої країни. Хоч вони в основному відносяться не до досліджуваного автором XVIII, а до XIX ст. їх слід було б використати як матеріал для порівнянь і ретроспекцій. Речові пам'ятки взагалі можуть істотно доповнити джерелознавчу базу української метрології, по-перше, як матеріал для перевірки та уточнення писемних згадок про одиниці виміру, а по-друге, для унаочнення, ілюстрування метрологічних досліджень.

На нашу думку, в рецензованій книжці доцільно було б провести ширше порівняння метрологічних комплексів, що застосовувалися на Лівобережжі, з мірами інших регіонів України, насамперед, суміжної території Правобережної України. Щоправда, це потребувало б спеціального вивчення історичних джерел, які походять з Правобережжя й досі мало досліджені.

В цілому ж проведене О. Ф. Сидоренко конкретне визначення мір ваги, довжини, рідини та силких речовин, що застосовувалися на Лівобережній Україні у XVIII ст., а також висновки про напрями і перспективи розвитку української метрології того періоду взагалі і метрології Лівобережної України зокрема, сприяють повнішому розкриттю історичного минулого нашої країни, підвищенню технічної та методичної культури історичних досліджень і, нарешті, можуть служити певною основою для дальшого вивчення метрології України доби феодалізму.

В. О. Гавриленко (Львів)

П. С. Сохань.
ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
УКРАИНСКО-БОЛГАРСКИХ СВЯЗЕЙ,
изд-во «Наукова думка»,
К., 1976, 292 с.

Дружні взаємозв'язки народів нашої країни з болгарським сягають своїм корінням у далеке минуле. Вони почали складатися ще до появи державності у наших народів і поступово зміцнювалися в ході багатовікової боротьби проти іноземного гноблення. Особливо слід підзначити єдність споріднених слов'янських культур, яка базується на етнічній і мовній близькості давньоруського і болгарського народів. Благотворну роль відігравали ці взаємозв'язки в розвитку болгарської культури, зокрема у створенні національної школи, літератури, театру,

мистецтва та науки. В тяжкі часи реакційного турецького панування народи Росії підтримували болгарський народ і подавали йому політичну й економічну допомогу. Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. вони допомогли братньому народові визволитися від турецького ярма і створити самостійну, політично незалежну державу.

Все це ще більше розширило і поглибило відносини багатовікової дружби і всебічного співробітництва наших народів, які на сучасному етапі перетворилися у дійсно братерські.

Науковці СРСР і Болгарії виявляють значний інтерес до дослідження історії російсько-болгарських взаємозв'язків з найдавніших часів до наших днів. Автор рецензованої монографії П. С. Сохань зосереджує увагу на більш вузькій темі — українсько-болгарських відносинах як скла-

довий частині загальних історичних зв'язків двох братніх народів.

Даючи оцінку праці, насамперед, необхідно відзначити її фундаментальну джерелознавчу базу. Автор дослідив майже всі фонди радянських і болгарських архівів, які мають відношення до цієї теми, періодичну пресу обох країн і велику кількість опублікованих джерел.

Монографія складається з 9 розділів і списку літератури. У першому розділі «Етнокультурна спорідненість та історичні зв'язки давньоруської і давньоболгарської народностей» на основі узагальнення досягнень радянської історичної науки розглядається процес зародження відносин братніх народів з найдавніших часів до кінця XV ст. Автор цілком вірно підкреслює, що вирішальними факторами в цьому процесі були їх етнічна спільність, мовна спорідненість, особливо після створення болгарськими просвітителями Кирилом і Мефодієм слов'янської азбуки, яка відіграла видатну роль у культурному і загальноісторичному єднанні всіх слов'янських народів, і прийняття християнства в Першому Болгарському царстві та у Київській Русі. Автор ретельно досліджує зародження і розширення взаємовпливу болгарської і давньоруської народностей у процесі формування їх національних культур. У середині XIII ст. почався процес формування в надрах давньоруської народності трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, який завершився в XIV—XV ст. Плодотворний взаємовплив цих народів на розвиток культури став фундаментом багатовікових історичних зв'язків болгарського народу з російським, українським і білоруським.

У наступних двох розділах розглядаються події з кінця XV до середини XIX ст., зокрема, спільна боротьба проти османського, польсько-литовського і татарського панування, яка ще більше зміцнила політичні взаємозв'язки українського і болгарського народів. Автор наводить яскраві приклади боротьби українського козацтва і болгар, які втекли від турецької неволі на Україну, проти османського ярма, участі болгар у визвольній війні українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Автор розповів про переселення болгар у південні райони України, яке тривало понад три століття до середини 60-х років XIX ст., і робить слушний висновок, що «об'єктивно, незалежно від корисних цілей російського уряду, переселення в південно-українські степи слов'янських народів, і зокрема, болгар, було не лише рятівним для багатьох з них, а й відіграло важливу роль у подальшому розвитку історичної дружби між російським, українським і болгарським народами» (стор. 50—51).

На жаль, у цьому розділі зустрічаються невеликі помилки фактичного характеру. Так, автор стверджує, що «Росія прагнула повернути Північне Причорномор'я, захоплене турецько-татарськими загарбниками

ми ще в XIII ст.» (стор. 51). Насправді ці райони були захоплені татаро-монгольськими загарбниками, які створили в 1443 р. Кримське ханство. Турецькі ж війська вдерлися в Крим лише в 1475 р. і перетворили це ханство у васальне¹. В іншому місці автор говорить, що Росія давала дозвіл на виїзд у Туречку імперію ногайських татар (стор. 64). В дійсності цей дозвіл стосувався переселення в Туреччину частини кавказьких горців (адигів, абхазців, осетинів та ін.), відомих у Болгарії під загальною назвою «черкеси» і «татари»². Переселення ж однієї з орд ногайських татар відноситься до першої половини XIX ст.

Розглядаючи взаємозв'язки і взаємовплив у духовному відродженні в XV—XIX ст., П. С. Сохань вірно підкреслює ту обставину, що культурне відродження російського та українського народів, яке почалося значно раніше болгарського, обумовило провідну роль російської та української культури протягом усього періоду формування їх національних культур (стор. 68). Автор наводить великий фактичний матеріал на підтвердження цієї тези і розповідає про роль монастирів і розповсюдження в Болгарії церковної і світської літератури, яка виходила, зокрема, з друкарень України. Він показав вирішальний вплив революційно-демократичної ідеології на формування болгарського національно-визвольного руху середини XIX ст. Автор простежує процес поступового сприйняття болгарськими революціонерами ідеї єдності слов'янських народів і утворення демократичної слов'янської федерації, яку висували революціонери Росії. Розповідаючи, зокрема, про навчання болгар у навчальних закладах України, автор переконливо довів, що болгарська молодь не лише здобувала знання, а й переймала найпрогресивніші риси російської та української культур і, насамперед, революційно-демократичну ідеологію. Тому переважна більшість тих, хто навчався в Росії, належала до передової течії болгарської інтелігенції і відіграла видатну роль у розвитку демократичних тенденцій болгарської національної культури.

Значний інтерес викликає четвертий розділ, у якому показано національно-визвольну боротьбу болгарського народу в другій половині XIX ст. Залучаючи новий архівний матеріал та інші джерела, що вперше увійшли до наукового обігу, автор детально висвітлив взаємозв'язки Г. Раковського, Х. Ботева, Л. Каравелова та

¹ Див.: Советская историческая энциклопедия (далі — СІЭ), т. 8, стор. 208.

² Див.: Татары и черкесы в Турции. — «Славянский сборник», СПб., 1877, т. II, розділ III, стор. 46—57; Б. М. Вольсон. Эмиграция крымских татар в 1862 г. — «Исторические записки», М., 1940, кн. 9, стор. 186—197; СІЭ, т. 1, стор. 221—222; т. 15, стор. 843—844.

інших болгарських революціонерів з пропресивними течіями суспільно-політичної думки Росії, зокрема, з революційними народницькими гуртками, що діяли на території України. Найбільш повно і детально автор досліджує питання про ставлення української громадськості до національно-визвольного руху на Балканах взагалі і, зокрема, до визвольної боротьби болгарського народу в 1875—1876 рр. Вирішальною силою цього руху солідарності були широкі маси—селяни, робітники, революційна інтелігенція.

З їх середовища виходили добровольці, які відправлялися на Балкани в 1875—1876 рр. Вони ж відіграли вирішальну роль у зборі коштів на допомогу повсталим і тим, хто постраждав від турецьких звірств. У монографії показано активну участь в організації цієї допомоги одеського «Південноросійського союзу робітників», різних народницьких гуртків, прогресивних діячів науки, літератури, мистецтва та ін. «Всі ці й багато інших фактів конкретної допомоги трудящих і всієї прогресивної громадськості Росії та Україні,— робить висновок автор,— свідчать про істотний їх внесок у визвольну боротьбу болгарського та інших слов'янських народів, у зміцнення братерських зв'язків між слов'янськими народами і разом з тим є відбиттям інтернаціонального характеру визвольної боротьби народів» (стор. III). Значну увагу приділено висвітленню широкого руху солідарності з болгарським народом, який розгорнувся на Україні в період російсько-турецької війни 1877—1878 рр.

У ході війни завдяки спільно пролитій крові на полях боїв ще більше зміцніла і поглибилася російсько-болгарська та українсько-болгарська дружба.

П'ятий і шостий розділи монографії хронологічно охоплюють події від визволення Болгарії до кінця першої світової війни включно. П. С. Сохань дає аналіз дослідженням радянських і болгарських науковців з історії російсько-болгарських революційних зв'язків цього періоду і водночас вносить багато нового у вивчення цієї теми. Це стосується, насамперед, дослідження автором історії становлення і поступового розширення зв'язків марксистських соціал-демократичних партій. Автор детально розглядає їх різноманітні форми: подання взаємної допомоги і підтримки в транспортуванні і розповсюдженні марксистської літератури, зокрема лєнінської газети «Искра», забезпечення болгарськими паспортами членів РСДРП, безпосередню участь революціонерів Болгарії у революційному русі Росії та багато інших. У книзі показано благотворний вплив російських більшовиків на революційну марксистську течію болгарської соціал-демократичної партії, очолювану Д. Благоевим. «Отже,— пише П. С. Сохань,— на протязі всього періоду з кінця XIX ст. до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної рево-

люції в суспільно-політичних російсько-болгарських відносинах провідну і визначальну роль відіграли широкі революційні зв'язки між трудящими Росії і Болгарії та їх бойовими авангардами—партіями більшовиків і тісних соціалістів. Ці зв'язки і взаємні прояви солідарності допомагали і більшовикам і тіснякам в їх революційній діяльності й сприяли розвиткові і зміцненню почуття інтернаціональної класової солідарності, яке з особливою силою виявилось під час першої світової війни і Великої Жовтневої соціалістичної революції» (стор. 161).

У шостому розділі відзначається, що визволення Болгарії з турецького рабства створило сприятливі умови для розвитку болгарської національної культури і відкрило широкі можливості для розширення культурних зв'язків з іншими слов'янськими народами і, зокрема, з Україною.

Досліджуючи різноманітні форми, шляхи і засоби розвитку українсько-болгарських культурних і наукових зв'язків, П. С. Сохань, насамперед, розглядає питання про навчання болгарської молоді у середніх і вищих навчальних закладах України. При цьому він особливо підкреслює велику роль у розширенні українсько-болгарських наукових зв'язків Новоросійського, Київського і Харківського університетів, в яких у той час працювали видатні вчені-слависти М. С. Дринов, Ф. І. Успенський, О. О. Кочубинський та ін. Автор зосереджує значну увагу на діяльності російської еміграції в Болгарії, представники якої знайомили болгарське населення з прогресивною російською культурою, що сприяло ширшому розвитку культурних взаємозв'язків між обома країнами. У книзі висвітлюються перебування на Україні в кінці 80-х років XIX ст. класика болгарської літератури І. Вазова і питання, пов'язані з перекладами видатними українськими революційними демократами—І. Франком, П. Грабовським, Л. Українкою на українську мову кращих творів прогресивної літератури Болгарії.

Але деякі недоліки є й у цих розділах. Так, автор стверджує, що «для встановлення зв'язків з революційним підпіллям півдня України влітку 1869 р. в Одесу приїздив відомий діяч національно-визвольного руху Болгарії Любен Каравелов» (стор. 97). Це не зовсім так. Болгарськими й радянськими істориками доведено, що Л. Каравелов ніколи взагалі не був зв'язаний з революційним підпіллям Росії, а його поїздки до Одеси в липні—серпні 1869 р. стосуються внутрішньої боротьби в середовищі болгарської еміграції у зв'язку з організацією Болгарського літературного товариства (Книжовно дружество) і газети «Свобода»³. Зустрічають-

³ Див.: М. Димитров. Любен Каравелов. Биография, София, 1959, стор. 191—205.

ся неточності й у датуванні. Зокрема, автор визначає 1886—1894 рр. як період відсутності дипломатичних відносин Росії і Болгарії (стор. 124). Насправді ж дипломатичні відносини були відновлені лише у 1896 р.⁴

У сьомому розділі «Під прапором Великого Жовтня» досліджується новий період в історії українсько-болгарських зв'язків після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ньому розкривається діяльність партії тісних соціалістів, яка із захопленням зустріла звістку про перемогу соціалістичної революції в Росії і рішуче перейшла на бік радянського народу, водночас пропагуючи в Болгарії ідеї Великого Жовтня і політику більшовицької партії.

Автор монографії показав, хоча й дуже стисло, як під впливом Жовтня болгарські тісняки почали більш творчо оволодівати ленінською теоретичною спадщиною і досвідом більшовизму, що прискорило процес перетворення БСДРП у марксистсько-ленінську комуністичну партію. У монографії висвітлюється робота БКП серед російських військовополонених, а з 1921 р. — серед солдатів колишніх білих армій за їх повернення з Болгарії на батьківщину, організація матеріальної допомоги голодуючому населенню Радянської Росії в 1921 р., встановлення нелегального зв'язку революціонерів обох країн по Чорному морю. Автор докладно показав участь болгарських комуністів у боротьбі за владу Рад на Україні.

Значний інтерес викликає розділ про пролетарську солідарність у боротьбі за торжество справи миру і соціалізму, в якій розглядаються українсько-болгарські взаємозв'язки, починаючи з вересневого збройного повстання 1923 р. до закінчення другої світової війни. Найбільш повно показано діяльність болгарської політімміграції на Україні після вересня 1923 р., подання Радянським урядом матеріальної і моральної допомоги політіммігрантам, їх активна участь в економічному, суспільно-політичному і культурному житті УРСР. У книзі наведені факти, що свідчать про велику культурно-освітню роботу іммігрантів серед 200-тисячного місцевого болгар-

ського населення на Україні. Все це було проявом поступового зміцнення і розширення радянсько-болгарської і, зокрема, українсько-болгарської дружби.

Автор показав наполегливу боротьбу трудящих Болгарії на чолі з комуністичною партією проти реакційних фашистських і профашистських урядів, за збереження традиційних суспільно-політичних і культурних зв'язків обох народів. У встановленні радянсько-болгарських дипломатичних відносин у 1934 р. велику роль відіграла боротьба болгарського народу в цьому напрямі. Народні маси розгорнули у 1940 р. боротьбу на підтримку пропозиції Радянського уряду про укладення радянсько-болгарського договору про дружбу і взаємну допомогу, а коли фашистський уряд відхилив його і втягнув країну в блок з Німеччиною, болгарський народ своєю масовою боротьбою перешкодив її участі у воєнних діях проти батьківщини Великого Жовтня. Автор висвітлює антифашистську боротьбу в Болгарії під час другої світової війни, участь болгарських політемігрантів у боях Радянської Армії на фронті і в партизанських загонах у тилу ворога.

У заключному розділі П. С. Сохань на прикладі українсько-болгарських зв'язків показав, що лише в умовах соціалізму з'явилися безмежні можливості для всебічного розвитку дружби і співробітництва між братніми народами. В ході будівництва соціалізму і комунізму радянсько-болгарське співробітництво стало невід'ємною частиною їх загального історичного прогресу.

Монографія П. С. Соханя вийшла напередодні знаменного ювілею в історії російсько-болгарської дружби — 100-річчя визволення Болгарії від османського панування під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. В ній підбиваються підсумки численних досліджень радянських і болгарських істориків, присвячених вивченню зв'язків братніх народів з найдавніших часів до наших днів. Одночасно на основі вивчення широкого кола джерел автор вперше в радянській історичній науці детально висвітлює українсько-болгарські зв'язки з моменту їх зародження до наших днів, чим робить значний внесок у дослідження цієї проблеми.

⁴ Див.: История Болгарии, М., 1954, т. I, стор. 407; т. II, стор. 579.

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

23—25 листопада 1976 р. у Мінську відбулася Всесоюзна конференція на тему «XXV з'їзд КПРС про провідну роль робітничого класу в соціалістичному і комуністичному будівництві», організована Науковою радою з історії соціалістичного і комуністичного будівництва при Відділенні історії АН СРСР, Академією суспільних наук при ЦК КПРС, Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії АН БРСР. Конференцію відкрив чл.-кор. АН СРСР М. П. Кім. Зав. відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії Білорусії О. Т. Короткевич у своєму виступі відзначив, що конференція є видатною подією в науковому житті республіки. На пленарному засіданні директор Інституту історії СРСР АН СРСР, акад. О. Л. Нарочницький виступив з доповіддю про методологічні засади і організацію підготовки дев'яти томного фундаментального видання «Історія робітничого класу СРСР». Д. і. н. С. Л. Сенявський розповів про закономірності розвитку соціальної структури робітничого класу в період розвинутого соціалізму. Заст. начальника Головного Архівного управління при Раді Міністрів СРСР А. С. Малетіков висвітлював основні напрями публікаторської діяльності архівних органів.

На конференції працювало три секції: «Робітничий клас і розвиток індустріалізації в період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства», «Робітничий клас та індустріальний розвиток в умовах зрілого соціалізму», «Історія фабрик і заводів СРСР». У роботі секцій взяли участь 125 чол., у тому числі 83 представники наукової громадськості Москви, Ленінграда, союзних і автономних республік. Від істориків УРСР з доповідями виступили: к. екон. н. С. В. Кульчицький (Київ) на тему «Шляхи розв'язання проблеми нагромадження для соціалістичної індустріалізації СРСР»; д. і. н. В. О. Романцов (Київ) — «Робітничий клас України в умовах розвинутого соціалізму»; к. і. н. Л. І. Євселевський (Кременчук) — «Історіографія заводів і фабрик Української РСР»; д. і. н. З. Г. Лихолобова (Донецьк) — «Література з історії заводів і шахт Донбасу». В обговоренні доповідей* і повідомлень взяли участь д. і. н. В. М. Довгопол (Харків), к. і. н.

М. В. Резницька (Дніпропетровськ), к. і. н. С. М. Сирцова (Київ) та ін.

На заключному пленарному засіданні було заслухано керівників секцій, докторів історичних наук Л. С. Рогачевську, С. Л. Сенявського і А. В. Митрофанову. На конференції виступив зав. сектором історії відділу науки і учбових закладів ЦК КПРС, д. і. н. С. С. Хромов, який відзначив, що історія радянського робітничого класу — одна з провідних політичних і наукових проблем сучасності. Почесним завданням істориків є всебічна розробка питань про провідну роль робітничого класу в трьох російських революціях, у здійсненні соціалістичного будівництва, в захисті нашої Вітчизни. Особливу увагу потрібно зосередити на розкритті вирішальної ролі робітничого класу та його авангарду — КПРС у перетворенні СРСР у країну розвинутого соціалізму, зміцненні дружби і співробітництва між народами Радянського Союзу, розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей, вдосконаленні соціалістичних суспільних відносин, поданні допомоги народам світу в їх боротьбі проти колоніалізму і неоколоніалізму.

Конференція прийняла рекомендації, в яких зазначено, що створення багатотомної праці «Історія робітничого класу СРСР» є невідкладним відповідальним завданням радянських істориків. Науковці повинні спрямувати свої зусилля на дослідження таких маловивчених питань, як конкретні шляхи зростання керівної ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму; закономірності індустріального розвитку країни в умовах науково-технічної революції; розвиток аграрно-промислової інтеграції; формування світогляду і зростання культурного рівня радянського робітничого класу; роль робітничого класу у формуванні і розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу.

З метою посилення наукової координації конференція вважає за доцільне регулярно організовувати симпозіуми з методологічних і методичних питань історії радянського робітничого класу, індустріалізації країни, історії фабрик і заводів.

С. К. (Київ)

III З'їзд УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Республіканське товариство охорони пам'ятників історії та культури належить до однієї з найчисленніших громадських організацій. Адже кожний четвертий житель нашої республіки є її членом. Незважаючи на те, що Товариство існує лише десятий рік, його авторитет серед населення незаперечний.

В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», розроблених XXV з'їздом КПРС, наголошується на необхідності поліпшити охорону і пропаганду культурних цінностей народу. Особливим проявом піклування партії в цьому плані став «Закон про охорону і використання пам'ятників історії та культури», прийнятий V сесією Верховної Ради СРСР (27—29 жовтня 1976 р.). В ньому знайшли дальший розвиток ленінські ідеї про культурну спадщину. Ця вимога партії лежить в основі всієї діяльності Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

24—25 листопада 1976 р. в Києві проходив III з'їзд Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. На з'їзд прибуло 502 делегати від майже 13 мільйонів членів Товариства. Серед них — діячі науки і культури, історики, археологи, мистецтвознавці, архітектори, працівники музеїв, учителі, представники партійних та радянських установ, промислових підприємств, радгоспів, колгоспів, громадських організацій і військових частин. У роботі з'їзду взяли участь також гості з братніх республік.

З'їзд відкрив член Республіканського правління Товариства, український радянський письменник, лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка, один із засновників Товариства І. Л. Ле.

З привітанням ЦК Компартії України III з'їздові Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури виступив кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України Я. П. Погребняк.

Із звітною доповіддю Республіканського правління Товариства виступив голова правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, заступник Голови Ради Міністрів Української РСР П. Т. Тронько. За період між з'їздами, — сказав доповідач, — Товариство зросло кількісно й організаційно зміцніло. Низові його організації збільшилися на 13,6 тис. і становлять нині 65 820, подвоїлася кількість членів — з 6,1 до 12,7 млн. чол.

Великий досвід щодо збереження пам'яток і використання їх у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих нагромадили Дніпропетровська, Харків-

ська, Львівська, Донецька і Черкаська обласні організації. У своїй повсякденній роботі Товариство спирається на широкий громадський актив: у позапартійних бюро пропаганди, наукових секціях і радах працює близько 300 тис. активістів, серед яких лектори, екскурсоводи, викладачі народних університетів. Це — здебільшого ветерани партії, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, видатні вчені, письменники, мистецтвознавці, викладачі вузів, учителі. За останні п'ять років ними прочитано 350 тис. лекцій, проведено понад 132 тис. екскурсій. У нинішньому навчальному році в республіці працювало 355 народних університетів.

Переважна більшість краєзнавців є членами багатомільйонної громадської організації. Досить відзначити, що секції по роботі серед дітей та молоді разом із загонами червоних слідопитів виявили 62 тис. невідомих імен полеглих воїнів, похованих на Україні.

Одним з важливих аспектів роботи Товариства є музеєзнавство. Нині в республіці діє 15 тис. музеїв і музейних кімнат, в яких зберігається понад 2,5 млн. експонатів. 238 музеям присвоєно звання народних. Проте не завжди пошукова і наукова робота поставлена на належний рівень, не всюди ретельно оберігаються цінні пам'ятники, пов'язані з історією та культурою нашого народу. Чимало ще потрібно попрацювати, щоб виявлені пам'ятки, зокрема рукописні, надійно зберігалися. З цією метою, відзначалося на з'їзді, необхідно створити при республіканському, обласних та районних правліннях Товариства секції рукописних пам'яток та музеєзнавства. Завдяки сприянню Українського товариства вчасно введено в дію Музей народної архітектури та побуту УРСР, що є значною подією в культурному житті нашої республіки.

У доповіді відзначалося також винятково кропітка й важлива робота членів товариства щодо підготовки до друку 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР», удостоєного Державної премії СРСР. Це видання є результатом плідної пошукової роботи багатотисячного загону членів Товариства — істориків, краєзнавців, етнографів, фольклористів, усіх тих, хто любить і шанує свій рідний край. Нині до цього видання, де систематизовано величезну кількість наукового та історико-краєзнавчого матеріалу, все більше й більше звертаються не лише фахівці, а й широке коло читачів.

Завдяки зусиллям членів Товариства до друку було підготовлено книгу-альбом «У пам'яті народній», в яку включено найважливіші пам'ятки, присвячені Великій Вітчизняній війні (всього їх на Україні понад 27 тис.). За звітний період виявлено

і взятю на державний облік понад 47 тис. пам'яток історії та культури. Чимало з них реставровано або законсервовано. Ця робота проводитиметься й надалі. На кошти Товариства збудовано велику кількість нових пам'ятників; лише під час ленініани у містах і селах України побудовано 3100 пам'ятників.

Про роботу ревізійної комісії доповів її голова — заступник директора Інституту археології АН УРСР, д. і. н. В. Д. Банан.

В обговоренні доповідей взяли участь заст. голови Донецького облвиконкому, голова правління обласної організації Товариства З. Д. Ільйашенко, академік АН УРСР Б. М. Бабій, міністр освіти УРСР О. М. Маринич, генерал-лейтенант, член Військової Ради, начальник Політуправління Червонопрапорного Київського військового округу В. Т. Демент'єв, д. техн. н., заслужений діяч науки і техніки УРСР, голова правління Дніпропетровської обласної організації Товариства С. А. Волотковський, Герой Соціалістичної Праці, бригадир токарів Чорноморського суднобудівного заводу м. Николаєва М. О. Малій, міністр культури УРСР О. К. Романовський, заст. голови Львівського облвиконкому, голова правління обласної організації Товариства І. С. Алаєва, заст. голови Харківського облвиконкому, голова правління обласної організації Товариства С. І. Журавльов, Герой Соціалістичної Праці, вибійник шахти імені XXII з'їзду КПРС Ворошиловградської області М. П. Должиков, перший заст. голови Держбуду УРСР І. О. Алфьоров, народний художник УРСР, заст. голови правління Спілки художників України О. П. Скоблников, секретар ЦК ЛКСМУ Г. Д. Максименко, кандидат архітектури, член президії правління Київської міської організації Товариства О. П. Силин, голова бюро первинної організації Товариства Чернігівської фабрики музичних інструментів ім. П. П. Постишева М. М. Шевченко, письменник, головний редактор журналу «Всесвіт» Л. Д. Дмитерко, голова Севастопольського міськвиконкому, голова правління міської організації Товариства І. І. Кириленко, к. і. н., заст. голови Сумського облвиконкому, голова правління обласної організації Товариства І. Д. Голуб, к. і. н., директор Інституту археології АН УРСР І. І. Артеменко, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР к. і. н. О. Г. Мітюков, заслужений працівник культури УРСР, директор бібліотеки-музею А. П. Гайдара, голова правління Київської районної організації Товариства Черкаської області В. П. Береза.

Як наголошувалося у виступах, членами Товариства зроблено чимало, але потрібно зробити ще більше. Саме життя вимагає, щоб культурні цінності, які виробило людство, стали надбанням народу, служили

благородній меті — вихованню любові до рідного краю, високих ідеалів інтернаціоналізму і радянського патріотизму. «Важлива роль у виконанні цих настанов, — наголошувалося в привітанні ЦК Компартії України III з'їзду, — належить Товариству охорони пам'ятників історії та культури. Обласні, міські, районні, первинні організації, кожен член Товариства покликані ще активніше подавати допомогу державним установам по виявленню, вивченню і ефективному використанню пам'ятників у вихованні широких мас, особливо молоді, на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу, в дусі соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму».

Про роботу мандатної комісії на з'їзді доповів її голова, зав. організаційно-інструкторським відділом Республіканського правління товариства А. Я. Зінченко. Про внесення часткових змін і доповнень до Статуту Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури проінформував заступник голови Республіканського правління товариства О. Л. Стещенко.

З'їзд тепло вітали представники з братніх республік: заст. голови центральної ради Всеросійського товариства охорони пам'ятників історії та культури О. В. Серьогін, перший заст. голови президії правління Товариства охорони пам'ятників історії та культури Узбекистану Ф. Х. Нарходжаєв, чл.-кор. АН Білоруської РСР, член президії Центральної ради білоруського добровільного товариства охорони пам'ятників історії та культури В. К. Бондарчик, чл.-кор. АН Киргизької РСР, директор Інституту історії АН Киргизької РСР, заст. голови президії центральної ради Киргизького республіканського товариства охорони пам'ятників історії та культури К. К. Орозалієв, відп. секретар ради Московського міського відділення Всеросійського товариства охорони пам'ятників історії та культури С. В. Шилкін, заст. голови ради Ленінградського міського відділення Всеросійського товариства охорони пам'ятників історії та культури Л. П. Тихонов, кандидат мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв Грузинської РСР, заст. голови президії Грузинського товариства охорони пам'ятників історії та культури О. В. Санєблідзе, заст. голови президії Азербайджанського добровільного товариства охорони пам'ятників культури А. А. Саїдов, заст. голови президії Республіканського добровільного товариства охорони пам'ятників історії та культури Туркменської РСР К. М. Машриков та перший заст. голови президії Центральної ради Товариства охорони пам'ятників і краєзнавства Литовської РСР К. І. Рачкаускас.

Делегати одноголосно прийняли Резолюцію III з'їзду Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури

на звітну доповідь Республіканського правління Товариства та Постанови III з'їзду Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури про часткові зміни в Статуті Товариства.

З'їзд обрав новий керівний склад. Головою правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури знову обрано заступника Голови Ради

Міністрів УРСР П. Т. Тронька, який ось уже десять років очолює багатомільйонну армію охоронців культурного надбання нашого народу. Головою ревізійної комісії обрано д. і. н., заслуженого працівника науки УРСР К. І. Стецюк.

*В. Т. Древянський (Київ),
О. І. Костюк (Київ)*

ЮВІЛЕЙ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ ВІЙСЬКОВО-НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

20 грудня 1976 р. у Києві, в приміщенні Будинку офіцерів відбулися збори з нагоди ювілею історичної секції Військово-наукового товариства (ВНТ), яка була створена в основному з ентузіастів у грудні 1956 р. при Київському окружному Будинку офіцерів Радянської Армії. До складу секції ввійшли генерали та офіцери запасу і у відставці.

Члени секції беруть активну участь у дослідженні й пропаганді документів про героїчне минуле нашого народу, його Збройних Сил, найважливіших рішень Комуністичної партії і Радянського уряду, пов'язаних з обороною соціалістичної Батьківщини. Вони відвідують військові частини, трудові колективи, навчальні заклади, виступають в пресі, по радіо і телебаченню, де широко пропагують героїзм, мужність і відвагу радянських людей на фронтах війни і в тилу. Серед них генерали О. Л. Кронік, Я. І. Тонконогов, Г. І. Карпезо та інші, які захищали Батьківщину ще в роки громадянської війни, боролися за її свободу і незалежність в період Великої Вітчизняної війни.

Секцію постійно поповнюють нові члени. Нині до її складу ввійшли відомі вчені академік І. К. Білодід, доктор педагогічних наук, Герой Радянського Союзу Т. М. Пашло, 12 кандидатів наук, 8 членів Спілки письменників СРСР і Спілки журналістів СРСР.

Члени секції брали участь у написанні таких фундаментальних праць, як «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», «Киевский Краснознаменный», збірників «У битві за Київ», «Боевые звезды киевлян» та ін. Нині колектив авторів підготував до друку велику працю «Герои Советского Союза Киевского военного округа».

За минулий період багато членів секції видали свої спогади, монографії. Це, зокрема, І. В. Дубинський — «Солдатский хлеб», О. С. Неволін — «Авроворцы»,

І. В. Волков — «В памяти народной» та інші. Всього вийшло в світ 92 праці. Крім того, надруковано 3540 статей у журналах і газетах.

Історична секція тісно співробітничала з видавництвами республіки, науковими інститутами, редакціями журналів. Її члени прорецензували близько 20 праць, надісланих цими установами. Секція систематично провела теоретичні конференції, читальні конференції з наукової і меморіальної літератури, огляди спеціальних видань, здійснює польові вїзди по місцях операцій Великої Вітчизняної війни.

Бюро секції ВНТ відгукується на важливі події в країні і за рубежом, пропагує ленінську спадщину, рішення партії та уряду з проблем захисту країни, передову радянську воєнну науку тощо.

Члени секції Г. З. Климов, М. Д. Максимцев, Є. О. Герман, В. Б. Пилинський, В. В. Корольов напередодні відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, 50-річчя Радянської Армії, 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, 30-річчя Перемоги над гітлерівською Німеччиною, 35-річчя оборони Києва виступали з доповідями в трудових колективах і військових частинах.

Історична секція подає постійну допомогу Республіканському товариству охорони пам'ятників історії та культури, Українському державному музею історії Великої Вітчизняної війни, музеям військових частин, підприємств, шкіл по увічненню бойових і трудових подвигів радянського народу. Члени секції за роки її існування прочитали трудящим і воїнам Радянської Армії близько 15 тис. лекцій, виступали 2,5 тис. разів із своїми спогадами.

На зборах було вказано на недоліки в діяльності Військово-наукового товариства й накреслено конкретні заходи щодо поліпшення його роботи.

М. М. Лемещук (Київ)

ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА У ВИДАННЯХ ПОЛІТВИДАВУ УКРАЇНИ ТА «НАУКОВОЇ ДУМКИ» В 1977 р.

Розробляючи тематичний план політичної літератури на 1977 р., видавництво виходило з положень і висновків доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва XXV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, чергових завдань партії в галузі народного господарства СРСР на 1977—1980 рр. та інших документів і матеріалів з'їзду. Політвидавом України опубліковано масовим тиражем «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики», з яким виступив на з'їзді Л. І. Брежнєв: «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», «Матеріали XXV з'їзду КПРС», «Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України». Вийшли з друку «Привітання XXV з'їздові КПРС», тритомник стенографічного звіту про роботу XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і стензвіт про роботу XXV з'їзду Комуністичної партії України українською та російською мовами.

Серед з'їздівських видань значне місце належить популярним книгам, що об'єднуються в серію «Рішення XXV з'їзду КПРС — у маси!». П'ятнадцять праць цієї серії, які видавництво готує спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, висвітлюють головні складові частини політичного курсу партії в наш час. Це книги В. І. Юрчука «XXV з'їзд КПРС — важлива віха на шляху до комунізму», П. В. Паршихіна і В. В. Радченка «Аграрна політика КПРС на сучасному етапі», А. В. Лихолата «Торжество ленінської національної політики партії», В. В. Сухарева «XXV з'їзд КПРС про зовнішньополітичну діяльність партії», Б. М. Забарка «XXV з'їзд КПРС про розвиток світового революційного процесу», В. К. Василенко «XXV з'їзд КПРС про підвищення ефективності ідеологічної роботи», Л. П. Юзькова «XXV з'їзд КПРС про зростання ролі держави і права в умовах розвинутого соціалізму» та інші.

Ідеї і настанови з'їзду, в яких відбиті принципи політики Комуністичної партії на сучасному етапі, становлять основний зміст видань усіх тематичних напрямів, передбачених планом року. В них висвітлюється історія КПРС та її керівна роль у житті радянського суспільства, питання економіки Радянського Союзу і соціалістичного змагання, зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин та ін.

Одним з головних завдань, що стоять перед Політвидавом України, залишається пропаганда ідейно-теоретичної спадщини

основоположників марксизму-ленінізму. В 1977 р. вийдуть українською мовою другим виданням вибрані твори К. Маркса і Ф. Енгельса в трьох томах, ряд окремих праць В. І. Леніна. Буде здійснено також випуск збірок ленінських праць і документів КПРС з організаційних основ партії, актуальних питань її політики, зокрема, «В. І. Ленін, КПРС про єдність партії», «В. І. Ленін, КПРС про підвищення життєвого рівня трудящих», «В. І. Ленін про Україну».

У 1977 р. заплановано видати цілий ряд праць, присвячених знаменній події у житті нашої країни і всього прогресивного людства — 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Інтерес істориків і всієї громадськості викличе, зокрема, збірка «В. І. Ленін. До роковин Жовтневої революції. 1918—1922», до якого увійдуть статті і промови В. І. Леніна про Великий Жовтень. Передбачається також випустити популярне дослідження В. Я. Хоменка про відому ленінську працю «Великий почин», збірок «Велика Жовтнева соціалістична революція і перемога Радянської влади на Україні. Хроніка подій, частина І», кольорові альбоми-виставки «В. І. Ленін і перемога Великого Жовтня на Україні», «Шляхом Жовтня» та ін.

До 60-річчя Радянської Армії заплановано випуск книг і плакатів, в яких висвітлюється героїчний шлях Збройних Сил країни, робота по вдосконаленню бойової і політичної підготовки їх особового складу в наш час тощо. Серед ювілейних видань слід відзначити книгу «Ленінська політика миру і далі» з зміцнення оборонно-здатності СРСР», яка розвиває настанови XXV з'їзду партії в цій галузі. Буде видано підручник «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», 2-й том документального збірника «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» українською та російськими мовами, доопрацьовані і доповнені «Нариси історії Комуністичної партії України».

Виходячи з теоретичних положень і практичних висновків доповіді Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС, видавництво посилює увагу до публікації фундаментальних досліджень, в яких розглядаються актуальні проблеми марксистсько-ленінської теорії, дається аналіз провідних тенденцій сучасної суспільно-політичної практики.

Передбачається далі поширення випуску видань політичної наукової агітації. У підготовлених видавництвом альбомах знайде належне відображення ювілейна історико-патріотична тематика. Політвидав України готує і вже випустив ряд видань, присвячених виконанню рішень XXV

з'їзду КПРС, зокрема альбом-виставку про розвиток Української РСР у десятиріччя п'ятиріччі.

Вийде у світ популярна праця В. П. Степаненка «Критика сучасних буржуазних теорій інфляції», в якій висвітлюється наростання кризових явищ в економіці капіталістичних країн і загострення соціальних суперечностей у світі капіталу; А. А. Озадовського «Монополії і дипломатія неокolonіалізму». Про конструктивні ділові відносини, взаємовигідне економічне і культурне співробітництво СРСР і Франції розповідається у книзі Ю. О. Боева «СРСР — Франція».

Готуються до видання книги, присвячені критично антинародній суті сучасної буржуазної ідеології і політики: «Політика миру і криза радянської» М. М. Білоусова, «Сіонізм і расизм» Л. Ю. Берештейна, «Засуджені історією» В. П. Чередниченка, «Індустрія сенсацій і диверсій» О. М. Овсяка. В них показано

зловісну роль антикомунізму як головного ідейно-політичного знаряддя найреакційніших сил нашого часу, підступи неокolonіалізму та сіонізму, прислужництво зарубіжних буржуазно-націоналістичних недовбитків перед міжнародним імперіалізмом.

Вищезгадані праці — лише частина того, що належить виконати видавцям політичної літератури на шляху реалізації вимог, висунутих XXV з'їздом КПРС перед ідеологічним фронтом і, зокрема, перед друкованою пропагандою. Політвидав України продовжує вдосконалювати тематику і зміст книг, які вийдуть у 1977 і наступних роках, керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, спираючись на творчу думку широкого авторського колективу з числа партійних, радянських і профспілкових працівників, науковців, письменників та журналістів.

С. М. Глуценко (Київ)

* * *

У 1977 р. у видавництві «Наукова думка» вийде ряд праць з історичної тематики, що стануть в пригоді історикам, пропагандистам, лекторам, викладачам суспільних наук, студентам вузів, широкому колу читачів.

Чільне місце відводиться літературі до 60-річчя Великого Жовтня. Так, перемозі соціалістичної революції та громадянській війні на Україні присвячується, зокрема, 5-й том всемітного видання «Історії Української РСР». Вийдуть з друку також монографія І. В. Хмеля «Трудове селянство України в боротьбі за владу Рад» та книга В. Ю. Мельниченка «Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні у 1918—1920 рр.» — про участь іноземних інтернаціоналістів у героїчній боротьбі робітників і селян молодого Країни Рад проти сил імперіалізму та внутрішньої контрреволюції в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. Зверне на себе увагу монографія М. В. Ковалю «Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны». Автор на численному матеріалі показує багатогранну діяльність народних мас у партійних, державних органах і громадських організаціях, розповідає про керівну роль Комуністичної партії в політичному житті радянського суспільства в роки війни, про багатогранну громадсько-політичну діяльність трудящих Української РСР, спрямовану на допомогу Червоній Армії, на зміцнення радянського тилу.

«Українське село в резолюції 1905—1907 рр.» — така назва книги М. Н. Ле-

шенка. В ній розкриваються соціально-економічні та політичні передумови першої російської народної революції. Йдеться про класову боротьбу селянства, що розгорталася під впливом робітничого руху й більшовицької революційної пропаганди напередодні та в період революції.

Проблеми інтернаціональних зв'язків радянського народу з болгарськими трудящими досліджуються в книзі В. В. Павленко «Интернациональная солидарность трудящихся Советской Украины с антифашистской борьбой рабочих и крестьян Болгарии (1923—1934 гг.)». Автор зібрала й систематизувала значний фактичний матеріал, в якому йдеться про матеріальну допомогу, що подавали трудящі України робітникам і селянам Болгарії.

Про успіхи у соціалістичному будівництві, що їх досягла за 30 років Польська Народна Республіка, розповідається у колективній праці «Строительство социализма в ПНР. Исторические очерки». Тут, зокрема, показано боротьбу братнього народу під керівництвом ПОРП за перемогу народно-демократичного ладу і соціалізму. Значне місце в праці відведено висвітленню допомоги Радянського Союзу у створенні сучасної індустрії, розвитку науки й культури в Народній Польщі.

Про радянсько-турецькі відносини з 1935 по 1970 рік, про боротьбу радянської дипломатії за збереження добросусідських відносин з Турецькою Республікою йдеться в монографії І. Ф. Чернікова «В интересах мира и добрососедства».

У цьому році вийде у світ черговий, третій випуск збірок «Історичні дослід-

дження. Вітчизняна історія» та «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». У першому з них висвітлюються питання класової боротьби та суспільно-політичного руху на Україні у дожовтневий період, історія Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тут також вміщені матеріали про стан і завдання історичної науки в період соціалістичного й комуністичного будівництва. У другому — розповідається про дружбу й співробітництво європейських соціалістичних країн з СРСР, розвиток національно-визвольного руху в країнах капіталу, про боротьбу демократичних сил проти імперіалістичної реакції та війни.

Увагу археологів, краєзнавців, нумізматів приверне ряд цікавих праць з питань археології. В. О. Круц у своїй монографії «Повднегрипольские памятники Среднего

Поднепровья» порушує питання історії населення Середнього Подніпров'я у III тисячолітті до н. е. Тут, зокрема, йдеться про господарство, побут трипільських племен, їх зв'язки з населенням сусідніх територій. Певний інтерес становитимуть книги: Ф. І. Бліфельда «Давньоруські пам'ятки Шестовиці», В. П. Анохіна «Монетное дело Херсонеса», а також збірник «Скифы и сарматы».

У чотирьох наступних випусках збірника «Археологія» читач знайде багато цікавого матеріалу із стародавньої історії та археології України, довідається про нові відкриття на території УРСР, ознайомиться з матеріалами про охорону археологічних пам'яток у республіці.

М. О. Луценко (Київ)

ВАСИЛЬ ЙОСИПОВИЧ ДОВЖЕНОК

16 грудня 1976 р. після тяжкої хвороби помер відомий учений-славист, завідувачий сектором слов'яноруської і середньовічної археології Інституту археології АН УРСР, доктор історичних наук, професор Василь Йосипович Довженок.

В. Й. Довженок народився 24 квітня 1909 р. в с. Крапивна Стародубської волості Чернігівської губернії (нині — Стародубський район Брянської області) в селянській родині. Трудовий шлях розпочав на Донбасі, де протягом 1928—1930 рр. працював на шахті ім. Ф. Е. Дзержинського. Одночасно вчився на курсах підготовки робітничої молоді до вступу у вуз. У 1930 р. В. Й. Довженок вступив на музейне відділення Київського державного художнього інституту, після дострокового закінчення якого у 1934 р. працював науковим співробітником Київського історичного музею. Того ж року був зарахований до аспірантури Київського державного університету. У 1938 р. В. Й. Довженок почав працювати в Інституті археології АН УРСР і викладати у Київському педагогічному інституті курс історії СРСР. В 1940 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему «Селянські рухи на Правобережній Україні в 40-х роках XIX ст.», а в 1941 р. йому було присвоєно звання доцента.

З 1943 по 1945 рр. В. Й. Довженок перебував на фронті. За бойові заслуги перед Батьківщиною він був удостоєний урядових нагород.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни В. Й. Довженок знову повернувся до Інституту археології АН УРСР, де працював старшим науковим співробітником. З

1954 р. до останніх днів життя керував спочатку відділом, а згодом сектором слов'яноруської і середньовічної археології.

У 1962 р. В. Й. Довженок захистив докторську дисертацію на тему «Землеробство в древній Русі». В 1967 р. йому було присвоєно звання професора.

В. Й. Довженок — автор близько 120 наукових праць, присвячених історії зародження і розвитку феодальних відносин у Київській Русі, проблемам виникнення міст і етнічного розвитку давньої Русі, питанням військової справи, матеріальної і духовної культури. Серед них — такі відомі монографічні дослідження, як «Військова справа у Київській Русі» (1950 р.), «Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.» (1961 р.), «Древньоруське місто Воїнь» (1966 р. у співавторстві) та ін. Під його керівництвом здійснено розкопки визначних ранньослов'янських і давньоруських пам'яток Сахнівка, Іванківці, Волниціве, Вишгород, Воїнь, Чучин, Комарівка, хутір Половецький, Івангород тощо.

Поряд з науково-дослідною роботою В. Й. Довженок проводив велику науково-організаційну, редакційну, педагогічну і громадську діяльність. Він виховав цілу плеяду вчених-славистів. Визнанням високого наукового авторитету В. Й. Довженка стало обрання його в 1965 р. на I конгресі слов'янської археології у Варшаві віцепрезидентом Міжнародної унії археологів-славистів. У 1967 р. він був нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. Й. Довженок пішов від нас у розквіті творчих сил. Смерть перервала його ро-

боту над фундаментальною монографією «Київська Русь. Археологія і літописи», де мали бути підбиті підсумки багаторічних досліджень з історії давньої Русі.

Світла пам'ять про В. Й. Довженка — талановитого вченого, організатора науки, людини великої і щедрої душі — назавжди залишиться в наших серцях.

ЕНЕВИЧ ФЕДІР ФЕДОРОВИЧ

5 грудня 1976 р. раптово помер колишній директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктор філософських наук, професор Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка Федір Федорович Єневич.

Ф. Ф. Єневич народився 1905 р. в с. Глибки на Хмельниччині у бідній селянській родині. Десятирічним хлопчиком розпочав свою трудову діяльність. У 1928 р. вступив до лав КПРС. З 1921 по 1926 рік працював на керівній комсомольській і профспілковій роботі. В 1931 р. закінчив Московський державний педагогічний інститут ім. В. І. Леніна, в 1937 р. — Український інститут червоної професури. У жовтні 1940 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Марксистсько-ленінське вчення про поняття», а у 1951 р. —

докторську дисертацію на тему: «Світгляд Т. Г. Шевченка». Працював лектором ЦК Компартії України, редактором журналу «Більшовик України», головним редактором Політвидаву України. У 1944—1947 рр. Федір Федорович працював директором Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Протягом ряду років Ф. Ф. Єневич завідував кафедрою філософії Київського університету. З 1969 р. — професор цієї ж кафедри.

Ф. Ф. Єневич опублікував ряд праць, проводив значну наукову і ідейно-виховну роботу, нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями.

Від нас пішов талановитий вчений і педагог.

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ ТА МОНОГРАФІЙ, СХВАЛЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ КПРС І ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

6 грудня 1976 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій:

Кучеренко С. Д. (Одеса) — Боротьба більшовицьких організацій України за здійснення ленінської тактики в питаннях війни, миру і революції в роки першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.).

Арсенів Ю. А. (Львів) — Комуністична партія — організатор участі Червоної Армії в розв'язанні продовольчого питання (1918—1922 рр.).

Анікеєва І. В. (Донецьк) — Марксистсько-ленінське виховання комуністів і безпартійних в початковій ланці партійної освіти. (З досвіду роботи Компартії України. 1921—1938 рр.).

Безотосний М. Т. (Полтава) — Ідейно-політичне і організаційне зміцнення первинних партійних організацій на Україні (1921—1925 рр.).

Атрошенко В. А. (Київ) — Ідеологічна робота Комуністичної партії серед молоді в роки першої п'ятирічки. (На матеріалах партійних організацій України. 1928—1932 рр.).

Бутенко Є. Г. (Львів) — КПЗУ в боротьбі за трудящу молодь в роки наступу реакції і фашизму (1929—1938 рр.).

Кучерук В. П. (Житомир) — Діяльність КПРС по інтернаціональному і патріотичному вихованню молоді. (На матеріалах Української РСР. 1933 — червень 1941 рр.).

Масальський В. І. (Донецьк) — Боротьба КПРС за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу. (На матеріалах партійних організацій України. 1938 — червень 1941 рр.).

Мокрий В. Г. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по створенню передумов для соціалістичної індустріалізації. (На матеріалах партійних організацій України. 1921—1925 рр.).

Ленська В. В. (Кривий Ріг) — Діяльність КПРС по відбудові і розвитку си-

стеми народної освіти у визволених від фашистських загарбників районах країни в роки Великої Вітчизняної війни. (На матеріалах Української РСР).

Тихомиров Н. Д. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії по військово-патріотичному вихованню трудящих. (На матеріалах Української РСР. 1946—1958 рр.).

Артемова В. Я. (Львів) — Діяльність Компартії України по зміцненню співробітництва УРСР з братніми радянськими республіками (1971—1975 рр.).

Бурянова М. І. (Київ) — Діяльність КПРС по ідейно-політичному вихованню робітничої молоді. (З досвіду роботи Компартії України. 1971—1975 рр.).

Зубов В. О. (Запоріжжя) — Діяльність партійних організацій України по забезпеченню будівництва електростанцій в дев'ятій п'ятирічці.

Котикова Л. О. (Ворошиловград) — Діяльність Комуністичної партії по розвитку культурного співробітництва народів СРСР (На матеріалах Української і Білоруської РСР. 1959—1975 рр.).

Лагунова Н. Т. (Львів) — Комсомол — активний помічник партії в атетичному вихованні молоді. (На матеріалах західних областей УРСР. 1961—1970 рр.).

Прокопенко Л. Л. (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по розвитку інтернаціональних зв'язків робітничого класу СРСР з робітничим класом соціалістичних країн. (З досвіду роботи Комуністичної партії України. 1959—1970 рр.).

Снігур А. А. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по ідейно-політичному вихованню трудящих. (На матеріалах західних областей УРСР. 1965—1975 рр.).

Ханас М. І. (Львів) — Діяльність Компартії України по посиленню ролі виробничих колективів у комуністичному вихованні трудящих (1966—1971 рр.).

Шаповалова С. І. (Ворошиловград) — Партійне керівництво підготовкою і вихованням кваліфікованих кадрів робітників. (На матеріалах підприємств важкої промисловості УРСР. 1971—1975 рр.).

Щербак В. М. (Харків) — Партійні організації України в боротьбі за підвищення продуктивності праці в промисловості (1971—1975 рр.).

Черченко Л. А. (Київ) — Діяльність Компартії України по підвищенню професійно-технічного рівня робітничого класу республіки (1966—1971 рр.).

Черненко Н. С. (Київ) — Комсомол України — вірний помічник КПРС в комуністичному вихованні робітничої молоді (1959—1970 рр.).

Калашник В. С. (Київ) — Роль партійної преси в розгортанні соціалістичного змагання трудящих сільського господарства (На матеріалах Української РСР. 1971—1975 рр.).

Бубнов К. Ю. (Київ) — Підвищення ролі сільських райкомів партії в здійсненні аграрної політики КПРС на сучасному етапі. (На матеріалах партійних організацій України. 1965—1970 рр.).

Тарутін В. О. (Ворошиловград) — Діяльність Комуністичної партії по дальшому удосконаленню організації та підвищенню ефективності партійного навчання. (На матеріалах партійних організацій України. 1971—1975 рр.).

Азаров О. В. (Суми) — Мемуари як джерело вивчення історії партійного підпілля і партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Колесник Е. Г. (Харків) — Мемуари як джерело вивчення історії боротьби більшовиків проти імперіалістичної війни.

МОНОГРАФІЇ

Врублевський В. Г. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по ідейно-політичному вихованню студентської молоді. (На матеріалах Української РСР. 1966—1975 рр.).

Білецький В. Ф. (Чернівці) — Комуністична партія — організатор здійснення електрифікації на селі. (На матеріалах Української РСР. 1920—1975 рр.).

Художній редактор **Б. В. Сушко**
Технічний редактор **Б. О. Піковська**
Коректор **Є. І. Міхнова**

БФ 29742. Здано до набору 30.XII 1976 р. Підписано до друку 15.II 1977 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 2. Умовних друк. арк. 14,0. Облік.-вид. арк. 15,74. Тираж 5680 прим. Зам. К-241.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» № 2 (191), 1977, февраль. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

НОВІ КНИГИ

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ЛЕНИН. Биографическая хроника. 1870—1924. Т. 7. Март — ноябрь 1919, Политиздат, М., 1976, 700 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. — Об актуальных проблемах партийного строительства. Изд. 2-е. доп., Политиздат, М., 1976, 775 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. — Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. Промови, доповіді, виступи, Політвидав України, К., 1976, 720 с.

ЛЕОНИД ИЛЬИЧ БРЕЖНЕВ. Краткий биографический очерк, Политиздат, М., 1976, 176 с.

ЛЕОНИД ИЛЬИЧ БРЕЖНЕВ. Страницы жизни — страницы эпохи. Фотоальбом, изд-во «Планета», М., 1976, 263 с.

КУЛАКОВ Ф. Д. — Світло Великого Жовтня осяває шлях до комунізму. Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 59-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, у Кремльському Палаці з'їздів 5 листопада 1976 року, Політвидав України, К., 1976, 29 с.

Драбський Схід на шляхах антиімперіалістичної боротьби і соціального прогресу. вид-во «Наукова думка», К., 1976, 202 с.

БІЛИК Б. І., ГОРБАНЬ Ю. А., КОСТРИЦЯ Н. Ю. — Питання дружби народів у курсі історії КПРС. Посібник для вчителів, вид-во «Радянська школа», К., 1976, 124 с.

Вільшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях, Політвидав України, К., 1976, 176 с.

БОЙКО С. — Народ не прощає, вид-во «Карпати», Ужгород, 1976, 75 с.

ВАРВАРЦЕВ М. М. — Буржуазне «українознавство» — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму, вид-во «Наукова думка», К., 1976, 185 с.

ГРАБОВЕЦЬКИЙ В. — Напис на камені. Розповідають меморіальні дошки та обеліски Львова. Путівник—довідник, вид-во «Каменяр», Львів, 1976, 111 с.

ГРИНЮК П. Ф. — XXV з'їзд КПРС і актуальні питання світового революційного процесу, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.

ДАНЧЕНКО М. І. — XXV з'їзд КПРС і підвищення ролі громадських організацій. вид-во «Знання», К., 1976, 46 с.

ДМИТРЕНКО С. — Школи комуністичної праці. Про роль комуністичної праці у підвищенні економічних знань трудящих, Політвидав України, К., 1976, 80 с.

КАЧИКОВ С. — Мария Фортус. Подвиг разведчицы, Политиздат Украины, К., 1976, 133 с.

КОПАНИЦЯ М. М. — Розквіт і зближення кацій у СРСР, вид-во «Знання», К., 1976, 47 с.

Крым — Бач—Кишкун. Сборник, изд-во «Таврія», Симферополь, 1976, 100 с.

Крым — Кубань. Соревнование продолжается. Сборник, изд-во «Таврія», Симферополь, 1976, 143 с.

ЛУЗИК К. С. — США: научно-техническая революция и положение расовых меньшинств. Социально-экономический аспект, «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, К., 1976, 207 с.

МАДИССОН В. В., ШАХОВ В. А. — У боротьбі за надію людства, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.

Непримиримость. Сборник, изд-во «Таврія», Симферополь, 1976, 107 с.

ПРИГОДИЙ М. — Братерське єднання художніх культур народів СРСР, Політвидав України, К., 1976, 115 с.

Пятилетке качества — рабочую гарантию. Сборник, изд-во «Маяк», Одесса, 1976, 150 с.

РЕМЕЗОВСЬКИЙ Й. — Дмитро Ілліч Ульянов, Політвидав України, К., 1976, 190 с.

САЗАКОВ А. — Місто-герой Новоросійськ, Політвидав України, К., 1976, 85 с.

СИРЦОВ М. Г. — Соціально-політичні відносини розвинутого соціалістичного суспільства, вид-во «Знання», К., 1976, 47 с.

ТУПИКОВ И. Г. — Партийные организации Украины в борьбе за повышение эффективности колхозного производства (1965—1975 гг.), «Вища школа», Видавництво при Харківському університеті, Харків, 1976, 151 с.

Харьковщина в десятой пятилетке, изд-во «Прапор», Харьков, 1976, 144 с.